

śrī-sāra-saṅgrahaḥ

This text is taken from the University of Calcutta edition of 1949, edited by K.G. Goswami. The footnotes given here are primarily by him. I have not entered the textual critical comments, but accepted his text as he reads it. I have corrected or added references as needed

rūpa-kavirāja-kṛtinā viracitaḥ

śrī-sāra-saṅgrahaḥ

śrī-gurave namaḥ |
śrī-kṛṣṇa-caitanya-candrāya namaḥ |
śrī-rūpāya namaḥ |

śrī-caitanya-mukhodgīrṇā hare-kṛṣṇeti-varṇakāḥ |
majjayanto jagat premṇi vijayantām tad-āhvayāḥ ||1||
ādadānas tṛṇam dantair idam yāce punaḥ punaḥ |
śrīmad-rūpa-padāmbhoja-dhūliḥ syām janma-janmani ||2||
śrī-kṛṣṇa-caraṇam naumi śaraṇam mama santatam |
haraṇam sarva-duḥkhānām smaraṇam yasya tanv api ||3||
śrī-mukunda-pada-dvandvam kandam ānanda-santateḥ |
tanotu mayi kāruṇyam sva-mātraika-gatau sakṛt ||4||
sa-mano-draḍhimaikārtha-lābhāya svādyate mayā |
śrī-rūpa-kṛta-granthānām ko'pi ko'pi lavaḥ sphuṭam ||5||

tatra lekhana-pratijñā |

prakāśanasya catvāro vailakṣaṇya-sthiter api |
bhedā nirasanasyeha sādhanasya tathaikaśaḥ ||6||
virodha-khaṇḍanam śraiṣṭhyam samarthāyā rateḥ kramāt |
prakāśanam durūhasya nirāso vimatasya ca ||7||
vailakṣaṇyam dvayor aikyam gatayor bhrāntijam matam |
asatyam vimatam jñeyam sad eva matam ucyate ||8||
vailakṣaṇya-padatve'pi vaiśadyāya pṛthaktayā |
tac catuṣṭayato lekhyam sādhanānām catuṣṭayam ||9||
lekhyam prathamatas tatra prakāśana-catuṣṭayam |
svarūpa-gatam atrādyam mahā-bhāvagatam matam ||10||

svabhāva-bheda-dvayam āśritam param
prakāśanam lekhyam ato dvitīyakam |
tatas tṛtīyam ca samañjasāgatam
tathā samarthāgatam atyapūrvakam |
tato vilekhyantu caturtham unnatam
kāmānugā-mārga-gata-svarūpagam ||11||

tato lekhyam prayatnena vailakṣaṇya-catuṣṭayam |
ātau śrī-vraja-goloka-gatam ādyam tataḥ param ||12||

parakīyā-tateḥ kātyāyanī-vrata-parā-tateḥ |
 vailakṣyaṃ rati-gataṃ dvitīyaṃ atidurgataṃ ||13||
 śrī-kṛṣṇa-lilā-matsyādi-lilā-gaṃ tu tṛtīyakam |
 turyaṃ sādḥaka-tāsthya-yuga-rūpa-gataṃ tataḥ ||14||
 tato lekhyāṃ nirasana-catuşṭayam anukramāt |
 śrīmad-gokula-tal-lilānyathā-kalpanam eva yat ||15||
 tan-nirodhaḥ purā lekhyā ādyāṃ nirasanaṃ hi saḥ |
 śrī-nanda-nandanasyāto mathurāgamaṃ hi yat ||16||
 tan-niṣedho dvitīyaṃ vai lekhyāṃ nirasanaṃ sphuṭam |
 sopāna-pañcaka-prāptaṃ tṛtīyaṃ tat tataḥ param ||17||
 sopāna-pañcakaṃ spaṣṭaṃ likhyate'nukrameṇa tat |
 rasajñetara-lokair yat kalpitaṃ kevalaṃ na sat ||18||
 yogamāyā-kṛtasyādyāṃ¹ naśvaratvādi-vastunaḥ |
 vāso-haraṇa-lilāyāṃ śrī-rādhā-lalitādiṣu ||19||
 anūdhātva-vāda-rūpaṃ dvitīyaṃ ca prakalpitam |
 paroḍhatvābhimānasyābhāva-rūpaṃ trikaṃ tataḥ ||20||
 nava-vṛndāvana-stha-śrī-rādhā-sthaṃ prathamāṃ hi tat |
 kurukṣetra-gatānāṃ tat tadādīnāṃ dvitīyakam ||21||
 dantavakraṃ nihatya śrī-kṛṣṇe śrī-vrajaṃ āgate |
 tṛtīyaṃ tu tadādīnāṃ tad eveti trikaṃ bhavet ||22||
 yad aprakaṭa-lilāyāṃ svakīyātvaṃ prakalpitam |
 khaṇḍanāya hi tasyāntyaṃ lekhyāṃ nirasanaṃ tataḥ ||23||
 tato lekhyāṃ prayatnena sādhanānāṃ catuşṭayam |
 riraṃsāṃ kurvatāṃ puṃsāṃ nanda-nandana-gāṃ api ||24||
 vraja-lokānusārasya sad-bhāvābhāva-miśraṇaiḥ |
 cāturvidhyāt sādḥakānāṃ sādhanānāṃ catuşṭayam ||25||
 ādyāṃ rāgānugaṃ vaidhaṃ dvitīyaṃ sādhanāṃ tataḥ |
 antar ādyam amiśraṃ yad bahir vaidha-samanvitam² ||26||
 tṛtīyaṃ sādhanāṃ tad dhi caturthaṃ tu tataḥ param |
 antarādyāṃ bahir vaidham amiśraṃ³ na tu pūrvavat ||27|| iti |

-o)0(o-

¹ sopānam | pañca-sopānasya vivaraṇam āha yoga-māyeti |

² antaḥ siddha-rūpe | ādyāṃ rāgānugaṃ | amiśraṃ bahiḥ sādḥaka-rūpe vaidhī-rāgānugayor milanāṃ yat tat tṛtīya-sādhanāṃ mathurā-prāpakam |

³ antaḥ siddha-rūpe | ādyāṃ rūpānugaṃ | bahiḥ sādḥaka-rūpe | vaidham amiśraṃ kevalaṃ vaidhaṃ dvārakā-prāpakam | na tu miśraṇam |

(1.1)

tatra mahā-bhāva-svarūpa-prakāśanam |

aṅgi-vṛttir mahā-bhāvaḥ samarthā tv aṅga-vṛtti-bhāk |
ato'sya lakṣaṇa-vyākhyā mayā samgr̥hyate'grataḥ ||28||

tal-lakṣaṇam—

anurāgaḥ sva-saṁvedya-daśām prāpya prakāśitaḥ |
yāvad-āśraya-vṛttiś ced bhāva ity abhidhīyate || [u.nī. 14.154] iti |

asya sveccā-kṛta-vyākhyā sevyate'sau mayā sudhā |
śrīmal-locana-rocaniāṁ tad-kṛdbhir yā susaṅcitā ||29||

anurāga iti | prāg-uktānurāgo yāvad āśraya-vṛttiś cet | tarhi sva-saṁvedya-daśām
prāpya prakāśito bhāva ity abhidhīyata ity anvayaḥ | bhāva-śabdasya tatraiva vṛttiḥ
parā kāṣṭhā | bhagavac-chabdasya śrī-kṛṣṇa iveti bhāvaḥ | mahā-bhāva-śabdasya tu
kvacit tatra prayogaḥ svayam-bhagavac-chabdasyeva jñeyaḥ | yāvad-āśrayam
itīyattāyām avyayībhāvaḥ | yāvat-pātram brāhmaṇānām āmantrayasvetivat | āśrayaś
cātra rāga eva | tam āśrityaivānurāgas tādr̥śatām prāpnoti | nava-rāga-hiṅgula-bharaiś
citrāya svayam anvaraṅjayat ity udāharaṇe'pi tathā māmsyate vakṣyate ca |

rāgo'nurāgatām ādau snehaḥ prāpyaiva satvaram |
mānatvaṁ praṇayatvaṁ ca kvacit paścāt prapadyate ||
ata eva prabandheṣu śrūyate rādhikādiṣu |
pūrva-rāga-prasaṅge'pi prakāṣitam rāga-lakṣaṇam || [u.nī. 14.228-9] iti ca |

tataś ca yāvad-āśrayam āśrayasyeyattāpannā vṛttir yatra sa ity avyayī-bhāva-garbha-
bahu-vr̥hitve yāvatī rāgasye'yattā sambhavati, tāvatī tām āpannā vṛttir vartanam
yasyeti gamyate | tataś cāyam vākyārthaḥ | sva-saṁvedya-daśām svasya
bhāvonmukhatā-prāptānurāgavatas tat-preyasī-jana-viśeṣasyaiva, na tu
kevalānurāgavataḥ saṁvedyā yā daśā tām prāpya prakāśitaḥ | yathā-vasaram
uddīptādi-sāttvikaiḥ prakāśamānaś ced bhāva ity ābhidhīyate iti |

ayam bhāvaḥ—rāgaḥ khalu

duḥkham apy adhikaṁ citte sukhatvenaiva vyajyate |
yatas tu praṇayotkarṣāt sa rāga iti kathyate || [u.nī. 14.126] ity ukta-lakṣaṇaḥ |

duḥkhasya ca parā kāṣṭhā kulavadhūnām svayam api maryādānām svajanāryapathābhyām
bhraṁśa eva | nāgnyādinā ca maraṇam | tataś ca tat tat kāritayā pratīto'pi śrī-
kṛṣṇasambandhaḥ sukhāya kalpate cet tarhy eva rgasya parameyattā | tataś ca tām āśrityaiva
pravṛtto'nurāgo bhāvāya kalpate | sā cārambhata eva vraja-devīṣv eva dṛṣyatte | paṭṭamahīṣu
tu sambhāvayitum api na śakyate | arambhata eva vyaṅjayitum navarāgahiṅgulabharair ity
atra navaśabdo dāsyate | tad evam eva tā evoddiśyoddhavaḥ sa-camatkāram āha—yā

dustyajam ārya-patham svajanam ca hitvā [bhā.pu. 10.47.61] iti | idṛśoktyā ca yady api tāsām tattyāgo na sambhavati tathāpi kṛta iti kulāṅganatvaṁ paramasamaryādatvaṁ ca darsitam |

tasmāt samarthākhyaiiva ratir anurāga-daśām ārūdhā satī mahā-bhāva-daśām apnotīti mahā-bhāva-samarthā-ratyoh kramenāṅgi-vṛttitvāṅga-vṛttitve śrī-kṛṣṇa-raghunāthayor iva kāraṇatva-kāraṇavattve ca prakatyē | yathā śrī-kṛṣṇe viṣṇoh praveśena praviṣṭāvatāra-lilāvalī-līnasya śrī-kṛṣṇasya tal-lilādṛṣṭyā paścād bhāvitvaṁ, tathā mahā-bhāvasya | yathā raghunāthasya pūrva-bhāvitvaṁ tathā samarthāyā rateḥ | dṛṣṭānto'yam ekāmsena | sarvathā sādrṣye'vatāra-lilāyā iva samarthāyāḥ kāraṇatva-hāner apakarsāpātāc ca | kādācitkatvena pratīyamānatvasyāpātāc ca | yad vā pūrvaṁ **bhakti-khedā'cyutāgrajāḥ** iti raghunāthasya pūrva-bhāvitvaṁ na tāvad avatāra-lilā-gatam | pūrvatra vyākhyāyām kāraṇavattvaṁ paratra turīyatvaṁ raghunāthasya¹ | yata etad-abhāve² baladevasyāgrajativābhāvaḥ syād |

ata eva **ete cāmśa-kalāḥ** ity ādinā svayam-bhagavattvena nanda-nandanasyāvatārāvalī-bijatvam adbhutam³ golokanāthasya tu nara-lilātvābhāvena virodhābhāvāt spaṣṭam etad iti |

ata eva mahā-bhāvasya kāścīd vṛttayaḥ samarthāyām ratau vartante | mahā-bhāvasyāṅgi-vṛttitvaṁ **sarva-bhāvodgamollāsi mādanō'yam parātparaḥ** [u.nī. 14.219] iti vacana-gamyam | kāraṇam ca samarthā-rateḥ svarūpajatvāt | mahā-bhāvasya svarūpatvaṁ **mahā-bhāva-svarūpeyam** iti vacanāt | **mahā-bhāvōjjvala-cintā-ratnodbhāvita-vigrahām** [stavāvalī, premāmbhoja-marandākhyam stava-rājam, 1] iti vacanāc ca | candrāvaly-ādinām rūdhādi-mahā-bhāva-svarūpatvam ābhyām vacanābhyām gamyam |

ata eva mahā-bhāvasya manaḥ-sva-svarūpatānayana-rūpāyā vṛtteḥ samarthāyām api sad-bhāvāt | kādācitkaṁ sambhogecchā-bheda-bodhaka-ceṣṭā-viśeṣa-rūpaṁ samañjasāvṛtṭy-antaraṁ nirastam⁴ | vṛtteḥ parameyattām āpanno rāga eva mahā-bhāvasyopādāna-kāraṇam | yathā śarkarāsītopalāyā⁵ yathā mṛd-ghaṭasya | yathā śarkarāyāḥ sitopalāto dūrī-karaṇe sitopalāyā abhāvo, yathā ghaṭato mṛdo dūrī-karaṇe ghaṭasyābhāvas tathā parameyattā-vṛttim āpannasyāyopādāna-rūpasya rāgasya mahā-bhāvato dūrīkaraṇe mahā-bhāvasyābhāvaḥ | mahā-bhāvasyābhāve rādhikādinām svarūpābhāvaḥ | vṛtteḥ parameyattām āpannasyāyā rāgasya parama-māhātmyam etad-ādhāra-rūpānām vraja-devīnām caraṇa-reṇu-sprṛhayā śrī-vṛndāvana-sthānām gulma-latauśadhīnām madhye kim api janma vāñchatā śrīmad-uddhavana prakāṭitam, yathā **śrī-daśame**—

asām aho caraṇa-reṇu-juṣām aham syām

¹ pūrva-vyākhyāyām śrī-kṛṣṇasya sarva-kāraṇa-kāraṇatve'pi śrī-raghunāthasya kāraṇavattvam | para-vyākhyāyām acyutāgraja-raghunāthasya kāraṇavattve turīyatvam | īśasya yatribhir hīnam turīyam tat pracakṣate | caturthatvaṁ rāma-lakṣmaṇa-bharata-śatrughnatvam |

² raghunāthasya pūrva-bhāvitvābhāve | yad vā, raghunāthasya turīyatvābhāve baladevasyāgrajativābhāvaḥ syāt |

³ prapañca-gocarāgocare sadā-pūrṇatamiasvarya-mādhurya-dhāma-lilā-parikara-samayā anyāpeḥśāsamordhvānirvacanīya-sarva-kāraṇa-kārānatvam adbhutam | tathā mahā-bhāvasya kāraṇatvam adbhutam |

⁴ kvacid bhedita-sambhoga-tṛṣṇā sāndrā samañjasā iti kādācitkaṁ sambhoga-tṛṣṇāyā avaśī-kāraṇatva-svarūpaṁ samañjasā-vṛtti-rūpaṁ samarthāyām nirastam |

⁵ śarkarāsamudbhava-sitopalāyāḥ |

vṛndāvane kim api gulma-latauṣadhīnām |
yā dustyajam ārya-patham svajanam ca hitvā
bhejur govinda-padavīm śrutibhir vimṛgyām || [bhā.pu. 10.47.61] iti |

upapatau śṛṅgāryasya atraiva paramotkarṣaḥ śṛṅgāryasya pratisthitāḥ [u.nī. 1.19] | ity ādinā ca
paramotkarṣam prakāṭayadbhiḥ śrīmad-gosvāmi-pādaiḥ—

rāgeṇollaṅghayan dharmam parakīyābalārthinā |
tadīya-prema-vasatir¹ budhair upatitāḥ || [u.nī. 1.17]

iti lakṣitopapatitva-hetu-rūpasyāyaiva parameyattāpanna-vṛttim āpannasya rāgasya
māhātmyam darśitam | punaḥ parakīyāsu, rāgollāsa-vilaṅghitārya-padavī [u.nī. 3.18] ity ādinā
paramotkarṣam prakāṭayadbhiḥ śrīmad-gosvāmi-pādaiḥ—

rāgeṇaivārpitātmāno loka-yugmānapekṣinā |
dharmenāsvikṛtā yās tu parakīyā bhavanti tāḥ || [u.nī. 3.17]²

ity ukta-lakṣaṇa-parakīyātva-hetu-rūpasyāyaiva pareyattāpanna-vṛttim āpannasya rāgasya
parama-māhātmyam darśitam | mahā-bhāvasya yāvad-āśraya-vṛttitvam, yathā śrī-daśame

kvemāḥ striyo vanacarī vyabhicāraduṣṭāḥ
kṛṣṇe kvacaiṣa paramātmani rūḍhabhāvaḥ |
nanv īśvaro'nubhajato'viduṣo'pi sāksāt
chreyas tanoty agadarāja ivopayuktaḥ || [bhā.pu. 10.47.59] iti |

asyārthaḥ—striyaḥ śrī-kṛṣṇasya parama-śaktayo vanacarīḥ śrī-vṛndāvana-caryo'ta eva
vyabhicāra-duṣṭā iti vyabhicāra-duṣṭam ātmānam manyamānā na tu duṣṭāḥ | śaktimataḥ³ śrī-
kṛṣṇasya parama-sukhaika-hetu-vyabhicāryārundhatī-mukha-satī-vṛnda-vandyatvena
parama-satītva-rūpatvād dharmādi-catur-varga-tiraskāri-pañcama-puruṣārtha-sāra-rūpatvāc
ca | tan-mananam tu rāgasya parameyattāpanna-vṛtter hetuvāt parama-prayojakam | tan-
mananam kveti duḥkham adhikādhikam āyātam | paramātmani kṛṣṇe rūḍha-bhāvaḥ kveti
mahā-bhāvasya varāmṛta-svarūpa-śrītvena tad-dhetus tan-mananam eva hetumataḥ⁴
paramādhikyāt tena⁵ saha hetos tādātmya-prāpteh sukham adhikādhikam āyātam | ata eva
duḥkha-sukhayoḥ paraspara-virodhāt kva kveti | mahā-bhāvam vinā kṛṣṇasyādhikādhika-
mādhuryātīśayāsvādanam na syād iti parama-tattva-vidām śrī-vraja-devīnām vārtās tām |

¹ parakīyābalārthinā parakīyā abalāḥ striyas tā evārthitum labdhum śīlam yasya tena rāgeṇa hetunā dharmam
ullaṅghayann atikrāman | tadīyānām parakīyānām premṇo vasatir āśrayaḥ |

² loka-yugmānapekṣinārthād iha-loka-para-lokāpekṣā-rahitena dharmenāsvikṛtāarthād guru-viprāgni-sākṣi-
pūrvaka-vidhānena na svikṛtāḥ |

³ ādyā śakti-mayī rādhā mukundārdhāṅga-saṅgatety āgame | atra śaktimān kṛṣṇaḥ |

⁴ mahābhāvasya

⁵ hetumatā mahā-bhāvena

nanv īsvaro'nubhajato'viduṣo'pīty ādi kaimutyam¹ | ata evātrādhikādhika-duḥkhasyāpy
adhika-sukhatvāt parameyattāpanna-vṛttim āpanno rāga evoddhavasya parama-vismayādi-
hetur jātaḥ | mahā-bhāva eva śrī-vraja-devīnām lakṣmī-cayāt paṭṭa-mahiṣī-cayād api guṇa-
rūpa-saubhāgyādibhiḥ paramotkarṣe hetuḥ | yathā **śrī-vaiṣṇava-toṣanyām vāñchanti yad
bhava-bhiyo munayo vayan ca** [bhā.pu. 10.47.58] iti śrīmad-uddhava-siddhānta-rītyā
sarvādhika-premavatiṣu² tāsu yuktam eva tādrśatvam³ iti śrī-kṛṣṇasyāpi guṇa-rūpādibhiḥ
paramotkarṣam hetutvam mahā-bhāvasyaiva premānurūpa-vaiṣṭya-prakāśasya nyāyyatvāt⁴ |
kintu **iyam eva ratiḥ prauḍhā mahā-bhāva-daśām vrajet** [u.nī. 14.58] iti mahā-bhāvasya
samarthotpannatvam |

tārābhisāraka caturtha-niśā-śaśāṅka
kāmāmbu-rāsi-parivardhana deva tubhyam |
argho namo bhavatu me saha tena yūnā
mithyāpavāda-vacasāpy abhimāna-siddhiḥ || [padyāvali 179]

ity ādiṣu pravyakta-parameyattāpanna-vṛttikasya mahā-bhāvāśraya-rāgasyāpi
samarthotpannatvād ata evaikadā kāraṇatvākāraṇavattvābhyām mahā-bhāvasya viruddha-
dharmatvam | śrī-kṛṣṇasya yathaikadā sarva-kāraṇa-kāraṇatvena śrī-vrajendrasyāpi
kāraṇatvam āgamādy-ukta-prāmāṇyena nitya-tat-putratvam ca parasparam viruddham | ata
eva tarkāgocaratvena mahā-bhāvasya parama-māhātmyam āyātam |

yā rāga-parameyattāpanna-vṛtti-sucarcitā |
sā līlā-vitatiḥ sevyā śrīmad-rūpa-padāśrayaiḥ ||31||

atra prathama-raty-avakara-nirasanaṁ jātam |

iti svarūpa-catuṣṭaya-prakāśane mahā-bhāva-svarūpa-prakāśanaṁ
prathamam sampūrṇam
|| 1.1 ||

--o)0(o--

¹ nanv anubhajato'viduṣo janasyeśvaraḥ sāksāt śreyas tanoti | paramātma-vidām vraja-devīnām kim iti
vaktavyam iti kaimutyam |

² lakṣmī-guṇa-mahiṣī-gaṇād adhika-premavatiṣv ity arthaḥ |

³ yathā-sthāyika-parameyattāpanna-rāgasyādhāratvena mahā-bhāva-svarūpāt tena lakṣmī-cayād mahiṣī-cayād
guṇa-rūpa-saubhāgyādibhiḥ paramotkarṣatvenoddhavādi-prārthyamāna-caraṇa-reṇutvam yuktam |

⁴ ye yathā mām prapadyante ity ādinā |

(1.2)

atha nisarga-svarūpa-svarūpa-prakāśanam

svabhāva-bheda-rūpatvād dvayos¹ tu ratibijayoḥ |
svabhāva-lakṣaṇa-vyākhyā kriyate prathamam tataḥ ||32||

svabhāva-lakṣaṇam—

[bahir-hetv-anapekṣī tu svabhāvo`rthaḥ prakīrtitaḥ |](#)

bahir-hetv-anapekṣīti nitya-priyādhiṣṭhānakatvāt² |

[nisargaś ca svarūpaṁ cety eṣo`pi bhavati dvidhā ||41|| \[u.nī. 14.31\]](#)

tatra nisarga-svarūpa-prakāśanam |

[nisargaḥ sudṛḍhābhyaśa-janyaḥ saṁskāra ucyate |](#)

[tad-udbodhasya hetuḥ syād guṇa-rūpa-śrutir manāk || \[u.nī. 14.32\]](#)

eṣā vyākhyā—nisargaś ca svarūpaṁ ceti dvaividhyaṁ krameṇa samañjasāyāḥ samarthāyā
rater mūlatvāt | samañjasāyā aṅgi-vṛtti-rūpasyānurāgasya manaḥ-sva-svarūpatānayana-vṛtter
abhāvāt tad³-aṅga-vṛtti-rūpāyām samañjasāyām sā⁴ vṛttir nāsty eva |

anurāgasyāṅgi-vṛttitvam—

[ādyā premāntimām tatrānurāgāntām samañjasā |](#)

[ratir bhāvāntimām sīmām samarthaiva prapadyate⁵ || \[u.nī. 14.232\]](#)

iti nirdhārād atra prayogo nisargo nānurāgaḥ | anurāgasya manaḥ-sva-svarūpatva-nayana-
vṛtty-abhāvāt | ato`nurāgādarśane`pi tat-saṁskāro nisargaḥ | sa ca tasyāṅgivr̥ttitvena
parāvasthābhāvāt tat-sātatyā-rūpa-sudṛḍhābhāsa-janyaḥ | ataḥ samañjasāyā upādānaṁ
nisargaḥ | ata eva nisargasya sāndratamatvābhāva-svabhāvāt tad-udbodhe guṇa-rūpayor
manāk śrutir apekṣyate | samañjasāyā manaḥ-sva-svarūpa-nīliya-sthititvam | tena
sudṛḍhābhyaśa-janyaḥ saṁskāro vāsanā manāg-guṇa-rūpa-śravaṇodbuddhā samañjasām
āvīrbhāvayati | ata eva [asundaraḥ sundara-śekhara vā](#) [u.nī. 14.34] ity ādi-padyaṁ vraja-

¹ vraja-samañjasā-samarthayoḥ |

² nitya-priyā śrī-rādhikā | nitya-priyāyām adhiṣṭhānaṁ yasya saḥ | tasya bhāvas tasmāt |

³ anurāgasya |

⁴ manaḥ-sva-svarūpat:anayana-rūpā vṛttiḥ |

⁵ uktānām bhāvānām āśrayāmbanānām niścīnoti | ādyā sādharmaṇī premaiṅvāntimo yatra tathābhūtām sīmām
prapadyate | tena kubjādīnām rati-premāṇau dvāv eva sthāyinau | samañjasānurāgāntām iti | tena paṭṭa-
maḥiṣīṇāmāti-prema-sneha-māna-praṇaya-rāgānurāgaḥ sapta sthāyinaḥ | samarthā bhāvāntimām iti | tena vraja-
devīnām raty-ādi-bhāvāntā aṣṭa sthāyinaḥ |

sthānām kātyāyanī-vrata-parāṇām kanyānām samañjasāyā rater āvirbhāva-kāraṇasya nisargasyodāharaṇam iti¹ |

atha svarūpa-stha-rūpa-prakāśanam |

ajanyas² tu svataḥ-siddhaḥ svarūpaṁ bhāva iṣyate | [u.nī. 14.35]

asya vyākhyā—bhāvo mahā-bhāvaḥ svarūpam iṣyate | mahā-bhāva-svarūpeyam ity ādiḥ svataḥ-siddha ity aṅgi-vṛttivāt | ajanya iti kāraṇatvāt tasmād aṅgi-vṛtteḥ kāraṇac ca samarthā ratir āvirbhavati | tatra kāsāncin manaḥ-sva-svarūpatānayanādy-aṅgi-vṛtti-vṛttinām sad-bhāvaḥ | atra prayogaḥ³ | svarūpaṁ mahā-bhāvo mahā-bhāvasya manaḥ-sva-svarūpatānayanana-vṛtti-sad-bhāvāt | ataḥ samarthāyā upādānaṁ svarūpam | ata eva yāvad āśraya-vṛttiś ced bhāva ity abhidhīyate iti lakṣaṇādyāvad-āśaya-vṛtīm vinā sva-svarūpasyānyathā-bhāvaḥ |

svabhāvadvayavijñāne rati-bhedau sudurgamau |
bhavetām sugamau tasmāt taddvayaṁ likhitam purā ||33||

atra dvitīya-raty-avakara-nirasanaṁ jātam |

iti prakāśana-catuṣṭaye nisarga-svarūpa-svarūpa-prakāśanaṁ
dvitīyaṁ sampūrṇam
|| 1.2 ||

-o)0(o-

¹ kātyāyanī-vrata-parāṇām guṇa-rūpa-śravaṇāpekṣā nāsti | kintu sātatyajñānodbuddha-samskārottha-tat-sudṛḍhābhyaśaḥ |

² ajanya ity upādānāntariṇa-nimittābhāvaḥ |

³ anumāna-tarkaḥ |

(1.3)

atha samañjasā-samarthā-svarūpa-prakāśanam

śrī-samarthāvivekārtham ādau vācyā samañjasā |
ato kakṣaṇām etasyāḥ pūrvam eva vicāryate ||34||

samañjasā-lakṣaṇam—

patnī-bhāvābhimānātmā guṇādi-śravaṇādijā |
kvacid bhedita-sambhoga-trṣṇā sāndrā samañjasā || [u.nī. 14.48] iti |

vyākhyā—patnī-bhāvābhimāna ātmā svarūpaṁ yasyāḥ seti | madhurākhyāyā rateḥ
samañjaseti jāti-viśeṣasya svarūpa-lakṣaṇam | anena loka-dharma-maryādāpeṣātra darsitā |
ataḥ samañjaseti loka-dharmātikrama-rūpā sāmāñjasyābhāvāt tan-nāmnīty anena
samarthāyām asāmāñjasyam āyātam | patnī-bhāvābhimānātmā tad-abhimāna-tiraskāreṇa
samarthāyā yā sadā-sthitis tasyāḥ sadā-bhāvo vyaktaḥ | svarūpasyābhāve vastv-abhāvāt¹ | ekā
sāmānyā² ratis tat-tad-vṛtti-bhedaiḥ samañjasā-samarthā-sādhāraṇīti vaiśiṣṭyaṁ prāpnoti |
vṛtti-bhedān vinā sāmānyāyām ratau tat-tad-vaiśiṣṭyaṁ bīja-rūpeṇa sad apy aprayojakatayā
nāpekṣitam³ | patnī-bhāvābhimānātmātvād eva sāndreti | sāndratva-rūpa-svarūpa-bhūta-guṇa-
viśeṣo na sāndratamatvam ādara-viśeṣa-maya-svabhāvena samañjasāyāḥ saṅkocāpatteḥ |
ādara-viśeṣa-maya-svabhāvo, yathā **śrī-daśame**—

pratyudgamādara-bhayāsana⁴-pāda-śauca-
tāmbūla-viśramaṇa⁵-bījana-gandha-mālyaiḥ |
keśa-prasāra-śayana-snapanopahāryair
dāsī-śatā api vibhor vidadhuḥ sma dāsyam || [bhā.pu. 10.61.6] iti |

ata eva kvacid bhedita-sambhoga-trṣṇeti kādācitka-vṛtti-viśeṣo'syām manaḥ-sva-
svarūpatānāyana-rūpāyā vṛtter abhāvāt | kvacid raty-uddīpanābhāve sati rati-vṛttinām udaya-
bhāvān manaso vṛttiḥ⁶ sambhoga-trṣṇodeti | ata eva guṇādi-śravaṇādijeti guṇādi-śravaṇa-
sāpekṣāvīrbhāva-rūpāvasthā-viśeṣaḥ | śrī-kṛṣṇendriya-sukhecchā-ratis tad-indriyāṇām
kāmaja-kṣobha-vaikalya-mananaṁ tad-uddīpanam | kvacid vaśitva-ceṣṭānumānena⁷ tad-
uddīpanābhāvaḥ | tadā **ye yathā mām prapadyante tāms tathaiva bhajāmy aham** iti nyāyāt
kṛṣṇasyāpi vaśitva-guṇodayaḥ | kintu tat⁸-saundaryādinā mano-vikṣobhān mano-vṛttiḥ
sambhogeccodeti | sā⁹ ca prema-paripāṭīto bhinna-ceṣṭā | tayā ceṣṭayā sa vaśo na bhavet |

¹ svarūpa-lakṣaṇasyopapatnī-bhāvābhimānātmātvābhāvāt |

² madhurākhyā |

³ yathāraṇyasthasya daṇḍasya ghaṭaṁ prati svarūpa-yogyatāyām satyām api na tasya phalopadhāyakā tadvat |

⁴ bhā.pu. reads: pratyudgamāsana-varārhaṇa-

⁵ caraṇa-sevā

⁶ sva-sukha-tātparya-vṛttiḥ |

⁷ jīvendriyatva-ceṣṭānumānena

⁸ kṛṣṇasya

⁹ sambhogeccchā

samañjasātaḥ sambhoga-spr̥hāyā bhinnatā yadā |
tadā tad-utthitair bhāvair vaśyatā duṣkarā hareḥ || [u.nī. 14.50]

tathā hi,

smāyāvaloka-lava-darśita-bhāva-hāri-
bhrū-maṇḍala-prahita-saurata-mantra-śauṇḍaiḥ |
patnyas tu ṣoḍaśa-sahasram anaṅga-bāṇair
yasyendriyaṃ vimathitum karaṇair na śekuḥ || [bhā.pu. 10.61.4]

atrātmarāma-śiromaṇitvena munibhiḥ kṛtāyāḥ stuteḥ sphūrtyā vaśitva-ceṣṭānumānam | kintu
samañjasāyāḥ sāndratvena tatra praveśe'nyāsāmarthyāt¹ taraṅginyās taraṅgāntarāyamāṇa-ravi-
marīcer iva samañjasātaḥ sambhogecchāyā bahiḥ-sthitiḥ | ata eva kādācitkas tasyā udayaḥ |
yathaitat padyānantaram—

itthaṃ ramā-patim avāpya patim striyas tā
brahmādayo'pi na viduḥ padavī yadiyām |
bhejur mudāvīratam edhitayānurāga-
hāsāvaloka-nava-saṅgama-lālasādyam || [bhā.pu. 10.61.5]

vyākhyā—patim iti śṛṅgārasya paramotkarṣābhāvaḥ | upapatāv eva tasya nirṇītatvāt | śrī-
mahiṣīnām anurāgena yo hāso'valokaś ca tābhyām hetu-bhūtābhyām śrī-kṛṣṇasya tābhiḥ
samañjasā-raty-aṅgi-vṛtti-rūpānurāgavatībhiḥ saha yo'nurāga-vilāsa-rūpatvān nava-
navāyamānaḥ saṅgamaḥ | saṅgasya nava-navāyamānatvaṃ, yathā prathame—

yadyapy asau pārśva-gato raho-gatas
tathāpi tasyāṅghri-yugaṃ navam navam |
pade pede kā virameta tat-padāc
calāpi yaṃ śrīr na jahāti karhicit || [bhā.pu. 1.11.34] iti |

tatra lālasautsukyam ādir yasya vibhrama-kadambasya taṃ tā bhejuḥ prāpur ity arthaḥ | yad
vā, tāsām anurāga-hāsāvalokābhyām śrī-kṛṣṇe yo nava-saṅgama-lālasas tasmād dhetor yaṃ
śrī-kṛṣṇam tā bhejur vaśīkṛtavatya ity arthaḥ | tat-pūrva-padye samañjasātaḥ sambhoga-
tṛṣṇāyāḥ pṛthaktayā tasya² mano vijayena vaśīkartum na śekuḥ | mudā śrī-kṛṣṇasya pūrvam
avaśyatā-darśanena viṣaṇnatā-tirohitayādhunā vaśyatva-darśanena jātayā vyāptyety arthaḥ |
kimbhūtayā? avīrata-medhitayā | anurāgajativād anurāgodayasya prāyikatvāc ca | asām³ śrī-
kṛṣṇasyātmārāma-śiromaṇitvasyāsphūrtiliḥ prāyiky-anurāgasya sāndratvāt | yathā tat-pūrva-
padyam—

gṛhād anapagaṃ vīksya rāja-putryo'cyutaṃ sthitam |
preṣṭhaṃ nyamaṃsatātmānam atat-tattva-vidaḥ striyaḥ || [bhā.pu. 10.61.2] .

¹ sambhogecchāyā ity arthaḥ |

² kṛṣṇasya

³ mahiṣīnām

grhād anapagam iti durlabhatvādy-abhāvān nahi samarthāyā ivotkarṣaḥ | samañjasāyā ity āyātam | preṣṭham pūrṇatama-priyatvaṁ nyamaṁsyata | na tu vastutaḥ pūrṇatama-priyatvaḥ sa¹ kintu pūrṇa-priyatvaḥ | pūrṇatama-priyatvas tu samarthā-ratimatīṣu vraja-devīṣv eva | ata evātattva-vida ity āsām anurāgasya sāndratamatvābhāvāt kādācitkyātmarāma-śiromaṇitva-sphūrṭiḥ | śrī-kṛṣṇasyātmarāma-śiromaṇitva-guṇodayasya tasyāḥ sphūrteḥ paścād-bhāvitvaṁ na tu pūrva-bhāvitvaṁ² | yathaitad anantaram—

cārv-abja-koṣa-vadanāyata-bāhu-netra-
sa-prema-hāsa-rasa-vikṣita-valgu-jalpaiḥ |
sammohitā bhagavato na mano vijetum
svair vibhramaiḥ samaśakan vanitā vibhūmnaḥ || [bhā.pu. 10.61.3]

tatra sa-prema-hāseti pūrvaṁ śrī-kṛṣṇānurāgaḥ spaṣṭaḥ paścāt tāsām³ anurāgataḥ sambhoga-
trṣṇāyā vṛtti-prakāśena bhinnatānusandhānenāmarāma-śiromaṇitva-guṇodayo jātaḥ⁴ | ata eva
na mano vijetum svair vibhramaiḥ samaśakann iti | evaṁ pāṇḍava-sāhāyārtham śrī-kṛṣṇasya
tad-upakaṅthe ciram sthitatvād vaśitva-ceṣṭānumānena sambhogeccchāyāḥ prthaktā | yathā
prathame—

uddāma-bhāva-piśunāmala-valgu-hāsa-
vrīḍāvaloka-nihato madano'pi yāsām |
sammuhya cāpam ajahāt pramadottamās tā
yasyendriyaṁ vimathitum kuhakair na śekuḥ || [bhā.pu. 1.11.37] iti |

vyākhyā— yathā kāścit supraṭiṣṭhito'pi dhani-viśeṣaḥ kenāpi kāraṇena dhana-hānau satyāṁ
pūrvato'py adhika-dhanitva-vyañjanārtham pūrvato'py ādhikya-bhājam paricchadam
svīkaroti, tadvat śrī-kṛṣṇasya vaśitva-sphūrtyānurāga-vṛttinām anudayān mano-vṛtteḥ
sambhogeccchāyā udayāt pūrvato'py adhikatvena pratīyamānā anurāga-ceṣṭā anukṛtavatyāḥ |
śrī-kṛṣṇasya premaika-vaśyatva-svabhāvāt tābhiḥ kuhaka-rūpābhiḥ ceṣṭābhīr vaśyatā duṣkarā
jātā | śrī-kṛṣṇasya premaika-vaśyatva-svabhāvo, yathā **stava-mālāyām— prema-sampad-
ayaskānta-kṛta-kṛṣṇāya sa-vrataḥ** [śrī-premenu-sāgara-samjñaka-śrī-kṛṣṇaṣṭottara-śata-
nāma-mālikā, 28] iti | uddāmā pūrvato'py adhiko yo bhāvas tasya sūcakābhyām tac-
ceṣṭānurūpa-hāsa-vrīḍāvalokābhyām nihata ity ādikam etayoś ceṣṭayoḥ pratīyamānādhika-
jñāpanam na tu vāstavam | kiṁ ca, **sarva-vismāri-gandhā** [u.nī. 14.53] iti sarva-vismāraṇa-
rūpa-samarthā-vṛtter abhāvāt samañjasāyām **tām nāvidan mayy anuṣaṅga-baddha-dhiyaḥ
svam ātmānam adas tathedam** [bhā.pu. 11.12.12] itivat sarva-vismāraṇam nāsti | ataḥ kvacit
kvacid aiśvarya-jñānam udeti | tadā **sañjāyamānādara-gauraveṇa tat-prema-hānyā sva-mano
na tṛpyet** [br.bhā. 1.4.113] itivat prema-hrāso jāyata iti |

śrīlām⁵ samañjasām staumi ratim yasyā vivecanāt |
sudurgamaṁ samarthāyāḥ svarūpaṁ sugamaṁ bhavet ||35||

¹ kṛṣṇaḥ

² prathamam tās v ātmārāmādi-guṇānam sphūrṭiḥ | paścāt śrī-kṛṣṇasyāpy ātmārāma-śiromaṇitva-guṇodayaḥ |

³ mahiṣṇām

⁴ tāsām sambandhe kṛṣṇasyeti yāvat |

⁵ śrīḥ śobhā | tām lāti dadātīti śrīlā tām |

iti samañjasā-svarūpa-prakāśanam |

yasyāḥ svarūpa-jñānena sarva-siddhānta-santatiḥ |
sugamā syād durūhāpi śrī-samarthām namāmi tām ||36||

atha samarthā-svarūpa-prakāśanam |

samarthā khalu saiva syād yā lokam dharmam cātikramya paramakāṣṭhām āpannām puṣṭim
āpnoti¹ | atra² vyatireka-pradarśanam | etad³-abhāve loka-dharma-maryādāpekṣā-rūpa-
samañjasyāt samañjaseti |

kañcid viśeṣam⁴ āyantiyā sambhogecchā yathābhitaḥ |
ratyā tādātmyam āpannā sā samartheti bhāṇyate ||
sva-svarūpāt tadyād vā jātā yat kiñcid anvayāt |
samarthā sarva-vismāri-gandhā sāndratamā matā || [u.nī. 14.52-53]

vyākhyā— kañcid viśeṣam upapater viśayatvāt parakīyaṇām āśrayatvāc ca | ata eva vaiśiṣṭyam
pātra-vaiśiṣṭyād ratir eṣopagacchatīti nyāyāc ca | ata eva sambhogecchā rati-tādātmya-rati-
sāndratamatva-sarva-vismāri-gandhatva-svarūpotpannatvāsiddhānusandhāna-rahitā | taj-
jñābhimata-rati-dvaya-gatābhimāna-sālakṣaṇya-nirāsaka-nimittasya tad-vailakṣaṇya-
naimittikāvaśyakotpādakatvāc⁵ ca | samañjasā-svarūpa-bhūta-patny-abhimāna-vyatireka-
prāpyatvāc ca | patnī-bhāvenaiva kātyāyanī-vrata-para-kanyānām svakīyatvāt | parakīyaṣu
kanyāsu kim uta paroḍhāsv avaśyāpekṣyatvāc⁶ ca svarūpa-niṣpādaka-sāmarthyātmaka-bhāva-
sambhāvanaupayikatvāc⁷ ca | **padyāvalyām**—

asamañjasam asamañjasam asamañjasam etad āpatitam |⁸
vallava-kumāra-buddhyā hari hari harir ikṣitaḥ kutukāt || [pa. 168] iti |

prathama-puruṣārtha⁹-viruddhāyamāna-samañjasa-rūpatvāc ca | mahā-bhāvāśraya-
parameyattāpanna-vṛtti-valita-rāga-mūlatvāc copapatnī-bhāvābhimāna-rūpam iti |
madhurākhyāyā rateḥ samartheti jāti-viśeṣaṇasya svarūpa-lakṣaṇam | ata eva loka-maryādā-
tiraskāra-rūpa-svabhāvam ceti svabhāva-lakṣaṇam ca | etair avinābhāvena sva-siddhaye
samarthāyā upapatnī-bhāvābhimānātmavm ākṣipyate | ato hetutvam eṣām¹⁰ evam anyatrāpi¹

¹ poṣayati

² kārikāyām

³ samarthāyāḥ

⁴ kañcid viśeṣam upapatnī-bhāvābhimānam |

⁵ tasyāḥ samañjasāyā vailakṣaṇya-rūpāyāḥ samarthāyāḥ svarūpasya naimittika-rūpā yā, tasyā
āvaśyakotpādakatvāc ca |

⁶ samarthāyā iti yāvat |

⁷ utpādana-yogyatvāt |

⁸ loka-dharma-maryādā-tyāga-rūpam iti trividham asamañjasam |

⁹ dharma ity arthaḥ |

¹⁰ eteṣām upapatitvādīnām

anyatrāpi¹ jñeyam | viśeṣam ity atra vyatireka-pradarśanam etad-abhāve² sāmānyeti | kañcid ity atra vyatireka-pradarśanam | etad-abhāve³ patnī-bhāvābhīmānātmety abhimāna-bhedasyaiva rati-bheda-hetutvāt | viśeṣaṇa-kathanena madhura-rati-sāmānyatva-parihāraḥ svata eva jātaḥ | yathā vipratvādi-viśeṣa-kathanena madhura-rati-sāmānyatva-parihāraḥ svata eva syāt | kañcid iti rahasyatayā kathanam bahiraṅga-janājñeya-svarūpatva-pratipādanāya | alambanādi-vaiśiṣṭyena svarūpasya vijñā-vijñeyatvam eva | svarūpa-jñānābhāve sati sādhakais tad-anusārasya⁴ duṣkaratvāt susārasyaiva grantha-prayojana-rūpatvāc ca | yathā raty-ādiṣu prema-snehādayo bīja-rūpeṇa santo'pi tat-tad-vṛtti-bheda-prākātyam vinā tat tat tayā nābhidhīyante | tathā samarthā ratiḥ sāmānyāyām avasthāyām⁵ pūrvaṁ bīja-rūpeṇa saty api samarthātvena nābhidhīyate kintu sāmānyatveneti sāmānya-rūpatayā⁶ | atra vyatireka-pradarśanam |

svarūpasya samarthā-bīja-sāmānyāvasthāyām⁷ līnatvena sthitatvāt samarthā-bīja-sāmānyāvasthā-bhāve samañjasā-bīja-sāmānyāvasthā,⁸ nisargasya sāmānyāvasthāyām asyām samañjasā-bīja-rūpāyām līnatvena sthitatvāt | vyatireka-viśeṣe doṣam āha | upapatnī-bhāvābhīmānāt pūrvaṁ rati-vaiśiṣṭye samañjasātvāpāta iti parakīyāṇām⁹ kanyānām paroḍhatvasyābhāve'pi yad rati-vaiśiṣṭyena samarthā-rati-prāyatvaṁ tat tu līlā-śakti-vaibhava-viśeṣa-mayam iti | abhitas tādātmyam āpannety atra vyatireka-pradarśanam | etad-abhāve kvacid bhedita-sambhoga-trṣṇeti ratyā sahābhitas tādātmyāpter योग्यतय्योग्यतābhyām sambhogecchayor vilakṣyaṇyena tayor mūla-bhūtayor samarthā-samañjasayor vilakṣyaṇyam āyātam | sambhogecchayor sva-svarūpa-tādātmya-prāpaṇa-yogyatāyogyatābhyām sutarām eva samarthā-samañjasayor vilakṣyaṇyam samañjasā-samarthayor sambhogecchayor hetutvena sādharānyāḥ sambhogecchā-hetukatvena vilakṣyaṇyam spaṣṭam eva sambhogeccheti | etad-vilakṣyaṇyābhāve śāntādīnām āpātāt | sva-svarūpāt tadīyād vā jātā yat kiñcid anvayād ity atra vyatireka-pradarśanam etad-abhāve guṇādi-śravaṇādijeti | sarva-vismāri-gandhety atra vyatireka-pradarśanābhāve sāndreti sāndrataratvasyāprayogāt | atra sambhogecchāyā ratyās tādātmyāpannatvena [sambhogecchā-viśeṣo'syā rater jātu na bhidyate](#) ity atroktasya bahiḥ-kādācitka-ceṣṭā-bhedodaya-hetu-bhāvāntarāsparsītvasya hetuḥ kvacid viśeṣa eva | sāndratamatvasya hetū ratyā sambhogecchāyās tādātmyāpannatvam | sarva-vismāri-gandhasya hetuḥ sāndratamatvam | sva-svarūpāt ity ādinā sva-svarūpa-jātatvasya hetuḥ | [sambhogecchā-viśeṣo'syā rater jātu na bhidyate](#) iti bahir-bhāvāntarāsparsītvāna rates' cittād apārthakyaṁ sarva-vismāri-gandhatvaṁ ca | atra kārikāyām¹⁰ vyatireka-pradarśanam | etad-abhāve

¹ pūrvoktānām viśeṣaṇārthānām upapatitvādīnām anyatra parakīyāsu kanyāsv evam jñeyam |

² samarthā-raty-abhāve

³ upapatnītvābhīmānābhāve

⁴ samarthāyā anusaraṇsya |

⁵ bālikāvasthāyām |

⁶ na tu viśeṣa-paroḍhatayā |

⁷ bālyāvasthāyām |

⁸ syād ity anvayaḥ |

⁹ nanūpaptitvābhīmānām vinā samarthāyā sāmānyāvasthoktā cet tadā parakīyāṇām kanyānām prāyaḥ-samartheti samjñā katham jāta ? prāyaḥ-sāmānyeti katham noktety ata āha pareti samādhānam |

¹⁰ samarthā sarva-vismārīty ādau |

pūrvoktasya tasya tasya samarthā-svarūpa-vṛtti-vyatireka-prāptasyaivaṁ hetu-hetumattvam
iti |¹

samarthāyā udāharāṇam—

prekṣyāśeṣe jagati madhurām svām vadhūm śankayā te
tasyāḥ pārśvaṁ gurubhir abhitas tvat-prasaṅgo nyavāri |
śrutvā dūre tad api bhavataḥ sā tulākoṭi-nādaṁ
hā kṛṣṇety acyuta-caram api vyāharanty unmadāsīt || [u.nī. 15.44] iti |

vyākhyā— atronmadety anena sety anena ca svarūpa-vaiśiṣṭyāt pātra-vaiśiṣṭyāc ca madhurā
ratir uddiṣṭā | svarūpa-vaiśiṣṭyaṁ tūnmāda-vaiśiṣṭyaṁ jñāpyaṁ pātra-vaiśiṣṭyena samarthitaṁ
ca | pātra-vaiśiṣṭyaṁ tu svarūpa-vaiśiṣṭyena samarthitaṁ | atra vyatireka-pradarśanam etad-
vaiśiṣṭyāprakāśāt sāmānyā ratiḥ | yathā—

bālikeyaṁ trivarṣiyā varṣiyasi samīkṣyatām |
yā puraḥ kṛṣṇam ālokya huṅkurvaty abhidhāvati || [bha.ra.si. 1.5.11] iti |

ratir līna-vṛttitayā kvacid anugṛhīta-līlā-śaktiḥ pūrva-rāga-rūpasya vipralambha-bhedasya
hetuḥ syāt | līlā-śaktir janmādi-līlām bālyam ca bālye rateḥ sāmānyā-rūpaṁ, bālyānte
vaiśiṣṭyaṁ ca prakāṭayya pūrva-rāgaṁ prakāṭayati | dharmi-kaiśora-mahā-bhāvayoh kramaṇa
bālyā-pauganḍatve sāmānyādi-ratitve prakāra uktaḥ | svām vadhūm iti samarthāyā nimittaṁ
parodhātvaṁ | tatrāpi hā kṛṣṇeti vyāharantīti parodhātvena pātra-vaiśiṣṭyān mūla-
nāmoccāraṇenopapatnī-bhāvābhimāna-vaiśiṣṭyodayāc ca | loka-dharmāv atikramya sva-leśa-
mātreṇa sarvaṁ vismārya ca paripuṣṭim āpanneti samarthātvaṁ darśitam | atra vyatireka-
pradarśanam etad-abhāve— dhīrā patīm kulavatī na vṛṇīta kanyā kāle [10.52.38] iti, tan me
bhavān khalu vṛtaḥ patir aṅga jāyām mātmarpitaś ca bhavato'tra vibho vidhehi [10.52.39] iti,
gadāgraja etya pāṇīm gṛhṇātu me [10.52.40] ity ādiṣu padyeṣu kanyātvena parodhātvaḥbhāvāt
pātra-vaiśiṣṭyaṁ | gadāgraja iti patnī-bhāvābhimānodayān mūla-nāma-grahaṇābhāvaḥ | patir
vṛta iti patnī-bhāvābhimānodayaḥ | jāyām vidhehīti pāṇīm gṛhṇātv iti ca loka-dharmāpekṣā |
ataḥ samañjasātvam² iti | atra³ cānullekhād anayā ratyā⁴ sambhogecchāyās
tādātmyāpānatvam api gamyate | ato bahir api bhāvāntarāsparśitvaṁ ca spaṣṭam |
samarthāyā mahā-bhāvodāharāṇe parodhātvaṁ nimittaṁ prakāṭaṁ darśitam gopa-vadhvaḥ
[10.47.58] iti | bahir api bhāvāntarāsparśitvam | yathā vidagdha-mādhave—

dharia paḍicchanda-guṇaṁ sundara
mama mandire tumam vasasi |
taha taha rundhasi baliām

¹ kārikārārthābhāve pūrvoktasya samañjasā-para-vṛtti-viśeṣasya tasya bhāvāntara-sparśitvasya tasya samañjasā-
gata-pūrva-kārikā-vargasya samarthā-svarūpa-vṛtti-vyatireka-prāptasya samañjasā-lakṣaṇasya hetu-hetumattvaṁ
bahih kādācitka-ceṣṭābhedodaya-hetubhāvāntara-sparśitvasya hetuḥ patnī-bhāvābhimānatvam, rater bhāvāntara-
sparśitvaṁ sāndratvam antarāntarāśvānyānusandhānaṁ guṇādi-śravaṇasyāpekṣyatvam |

² vyatireka-pradarśanam.

³ prekṣyāśeṣe ity ādau samarthāyā udāharāṇe |

⁴ samarthāyā |

jaha jaha ca·ā palāemi || [vi.mā. 2.33]¹

ity atra ruṇatsīti balavad iti cakiteti palāya iti bahiḥ sambhogecchāsparśitvam |
sambhogecchāyās tādātmyāpannatvābhāve—

śrutvā guṇān bhuvana-sundara śṛṇvatas te
nirviśya karṇa-vivarair harato'nga-tāpam |
rūpaṃ dṛśāṃ dṛśimatām akhilārtha-lābhaṃ
tvayy acyutāviśati cittam apatrapaṃ me || [10.52.37] iti |

ity atra cittam apatrapam ity anena tvayy āviśatīty anena ca bahiḥ sambhogecchāsparśitvam iti
tulākoṭi-nādam śrutvā [u.nī. 15.44] iti tadīya-yat-kiñcid-anvayotthatvaṃ vyaktam | atra²
vyatireka-pradarśanam | etad-abhāve śrutvā guṇān bhuvana-sundarety ādinā guṇa-rūpa-
śravaṇotpannatvam iti sva-svarūpotthatvaṃ cānyasyās³ tac-chravaṇe⁴ sā⁵ nāsīd iti kroḍi-
kṛtam | yat-kiñcid-anvayaṃ vināpi sva-svarūpotthatvaṃ, yathā—

jihīte yaḥ kaksām kvacid alam adṛṣṭā śrutacaras
trilokyām astīti kṣaṇam api na sambhāvanamayīm |
ghana-śyāmaṃ pītāmbaram ahaha saṅkalpayad amuṃ
janaṃ kañcid goṣṭhe sakhi mama vṛthā dīryati manaḥ || [u.nī. 14.39] iti |

vṛthā dīryati mana iti trilokyām astīti sambhāvanābhāvāt svasya paroḍhātvena nijābhīṣṭasya
durghaṭatvāc ca | atra⁶ vyatireka-pradarśanam etad-abhāve,

asundaraḥ sundara-śekhara vā
guṇair vihīno guṇinām varo vā |
dveṣī mayi syāt karuṇāmbudhir vā
śyāmaḥ sa evādyā gatir mamāyam || [u.nī. 14.34] iti |

śyāmatva-jñānodbuddha-saṃskārotthatvam iti | tatra svarūpa-lakṣaṇaṃ yathā—ajanyas tu
svataḥ siddhaḥ svarūpaṃ bhāva iṣyate [u.nī. 14.35] iti |

dvitīya-prakāśane⁷ mahā-bhāvasya samarthā-karaṇatvena svarūpa-lakṣaṇaṃ vyākhyātam |
adhunā tu samarthāyā mahā-bhāva-kāraṇatvena tasya⁸ tantreṇa vyākhyā | ajanya ity
upādānāntarīṇa-nimittābhāvaḥ⁹ | atra vyatireka-pradarśanam | etad-abhāve nisargaḥ

¹ dhrtvā praticchanda-guṇaṃ sundara, mama mandire tvam vasasi | tathā tathā ruṇatsi valitam yathā yathā cakitā
palāye ||

² samarthāyām |

³ vrajasthāyā nāyikāyāḥ |

⁴ tulākoṭi-nāda-śravaṇe |

⁵ samarthā |

⁶ svarūpotthatve |

⁷ svarūpa-nisargayor varṇane |

⁸ svabhāva-bheda-svarūpa-lakṣaṇasya |

⁹ yathā ghaṭe mṛdo guṇa-vi'ceṣo'ntarīṇa-nimittam asti, tad vinā mṛn-mātreṇa ghaṭo na syāt tathā
nisarge'ntarīṇopādāna-nimitta-rūpa-sudṛḍhābhyaśo'sti, tad vinā guṇādi-śravaṇena nisargo na syāt |

sudṛḍhābhyāsa-janya iti nisargasya janyatvena sopādāntvaṃ sudṛḍhābhyāsa ity antarīṇa-nimittotthatvaṃ ca | svataḥ-siddha iti bāhya-nimittābhāvaḥ | antarīṇa-bāhye nimitte nityaṃ mithaḥ-sāpekṣe | ato dvayor¹ api nirākaraṇam | atra vyatireka-pradarśanam | etad-abhāve tad-udbodhasya hetuḥ syād guṇa-rūpa-śrutir manāk iti nisargasyodbodhe manāg bāhya-nimittāpekṣitatvaṃ iti | bhāvo mahā-bhāvasyāṅga-rūpatvāt samarthā ratiḥ | atra vyatireka-pradarśanam etad-abhāve saṃskāra iti | bhāvaḥ sādhyā-rūpaḥ saṃskāras tu sādhana-rūpa iti bhedaḥ | nisargasya bāhyopādānābhāvāt svabhāva-bhedatvaṃ | sudṛḍhābhyāsasya tu tan-nimittatvaṃ² | samañjasāyās tad-upādānatvaṃ | samañjasāyā manaḥ-sva-svarūpatā-nayanābhāvena³ cittataḥ pṛthaktvāt sāndratamatvābhāvāc ca sva-prākāṭyāt pūrvam citte nilīya sthitatvaṃ | tena tad-upādānaḥ⁴ saṃskāras tām⁵ āvirbhāvayati | samarthāyās tu manaḥ svarūpatānayana-vṛtteḥ sad-bhāvena cittato pṛthaktvāt sāndratamatvāc ca citte⁶ na nilīya sthitatvaṃ kevalam līna-vṛttitayā sthitatvaṃ | ata eva svarūpam⁷ eva tām⁸ āvirbhāvayati | samarthāyā bahir api bhāvāntarāsparsītvāt kadācid api sambhogecchā-bheda-hetukaś ceṣṭā-bhedo na jāyate⁹ | yathā,

yat te sujāta caraṇāmbu-ruhaṃ staneṣu
bhītāḥ śanaīḥ priya dadhīmahi karkaṣeṣu |
tenātavīm aṭasi tad vyathate na kiṃ svit
kūrpādibhir¹⁰ bhramati dhīr bhavad-āyusām vaḥ || [10.31.19] iti |

vyatirekam āha | samañjasāyās tu bahir bhāvāntara-sparsītvāt sambhogecchā-bheda-hetukaś ceṣṭā-bhedo jāyate | yathā, [smāyāvaloka](#) ity ādi | samañjasāyām sambhogecchā līna-vṛttitayā tiṣṭhati na tu samarthāyām iva tādātmyam āpannā | ata eva raty-uddīpanābhāvena rati-saṅkoce tasyā vṛtīḥ prakāśata iti sambhogecchā-bhedaḥ | atra vyatireka-pradarśanam | anyathā sambhogecchā-bhedābhāva-kāle¹¹ samañjasā samarthā-tulyatām prāpnoti | līnatayā sthitim vinā kadāpi sambhogecchā nodgacched¹² iti | samarthāyām bahir bhāvāntarāsparsītvāt śrī-kṛṣṇasya sadā parama-vaśyatvaṃ | yathā,

na pārāye'ham niravadya-saṃyujām
sva-sādhu-kṛtyaṃ vibudhāyusāpi vaḥ |
yā mābhajan durjara-geha-śṛṅkhalāḥ
saṃvṛṣya tad vaḥ pratiyātu sādhunā || [10.32.22] iti |

¹ antarīṇa-nimitta-bāhya-nimittayor nisarga-sudṛḍhābhyāsayoḥ |

² saṃskārasya nimittatvaṃ |

³ kṛṣṇa-sukhāyatvābhāvena |

⁴ samañjasopādānaḥ |

⁵ samañjasām |

⁶ sva-prākāṭyāt pūrvam |

⁷ mahābhāvaḥ |

⁸ samarthām |

⁹ sambhogecchāyās tādātmya-prāpanāt tasyāś ceṣṭā-bhedaḥ samarthāyām na jāyate |

¹⁰ śila-kaṇā-trṇāṅkura-kaṇṭakādibhiḥ |

¹¹ sambhogecchāyā līna-vṛttitayā sthitatvābhāve |

¹² samañjasāyāḥ |

sāmānya¹-rati-ṣiṣayatayājñātatve² śrī-kṛṣṇasya jñātatayā samarthāyāḥ sarva-vismāri-gandhatvam | yathā śrī-**vidagdha-mādhava**—

ekasya śrutam eva lumpati matim kṛṣṇeti nāmākṣaram
sāndronmāda-paramparām upanayaty antyasya vaṁśikalāḥ |
eṣa snigdha-ghana-dyutir manasi me lagnaḥ sakṛd iḥṣaṇāt
kaṣṭam dhik puruṣa-traye ratir abhūn manye mṛtiḥ śreyasī || [vi.mā. 2.9]

atra vyatireka-pradarśanam etad-abhāve samañjasāyāḥ sarvasmaraṇam syāt |

kā tvā mukunda mahatī kula-śīla-rūpa-
vidyā-vayo-draviṇa-dhāmabhir ātma-tulyam |
dhīrā patiṁ kulavatī na vṛṇīta kanyā
kāle³ nṛṣimha nara-loka-mano'bhīrāmam || [10.52.38] iti |⁴

anyathā vidarbha-deśa-sthitāyāḥ śrī-rukmiṇyāḥ śrī-kṛṣṇa-nāma-rūpa-kula-śīlādi-śravaṇam
jātam śrī-vraja-sthāyāḥ śrī-gopendra-mitra-tanayāyāḥ śrī-rādhikāyās tan na jātam iti⁵ na
sambhavet | ata eva sarva-vismaraṇād eva samarthāyāḥ svarūpotpannatvam,⁶ anyathā
saṁskārotpannatvam syāt | **śyāmaḥ sa evādyā gatir mamāyam** [u.nī. 14.34] itivad iti
samarthāyāḥ sāndratamatvam | yathā tatraiva,

agre vikṣya śikhaṇḍa-khaṇḍam acirād utkampam ālambate
guṇjānām tu vilokanān muhur asau sāśram parikrośati |
no jāne janayann apūva-naṭana-kṛdā-camatkārītām
bālāyāḥ kila citta-bhūmim āviśat ko'yaṁ navīno grahaḥ || [vi.mā. 2.15] iti |

tatraiva paurnamāsyā vākyam,

pratyāhṛtya munih kṣaṇam ṣiṣayato yasmin mano dhitsate
bālāsau ṣiṣayeṣu dhitsati tataḥ⁷ pratyāharantī manaḥ |
yasya⁸ sphūrti-lavāya hanta hṛdaye yogī samutkaṇṭhate
mugdheyam kila paśya yasya hṛdayān niṣkrāntim ākāṅkṣati || [2.17] iti ca |

punas tatraiva tasyā vākyam |

pīḍābhir nava-kāla-kūṭa-kaṭutā garvasya nirvāsano

¹ bālyā-kālādy-avasthāyāḥ |

² nāsau ramaṇa na hāma ramaṇītivat |

³ vivāha-kāle |

⁴ vyatireka-pradarśanam |

⁵ śrī-kṛṣṇa-nāma-rūpa-kula-śīlādika-śravaṇam na jātam ai tu jātam | nanu tarhi samarthāyā nisargotpannatvam
āyāti ? nahi nahi tatrāha |

⁶ bhavati | na tu guṇādi-smaraṇāt svarūpotpannatvam |

⁷ kṛṣṇāt

⁸ kṛṣṇasya

niḥsyandena mudām sudhā-madhurimāhaṅkāra-saṅkocanaḥ |
premā sundari nanda-nandana-paro jāgarti yasyāntare
jñāyante sphuṭam asya vakra-madhurās tenaiva vikrāntayaḥ || [2.18] iti ca |

eṣu padyeṣu rateḥ svarūpādhikya-vailakṣaṇya-jñāpaka-vyabhicāri-sāttvikānubhāvānām
autkaṅṭhyena vailakṣaṇyena ca samarthāyāḥ sāndratamatvam | atra vyatireka-pradarśanam
etad-abhāve,

niśvāsas te kamala-vadane mlāpayaty oṣṭha-bimbaṁ
śayyāyām ca kraśima-kalitā ceṣṭate deha-yaṣṭiḥ |
dvandvaṁ cākṣṇor vikirati ciraṁ rukmiṇi-śyāmam ambho
na śvo-bhāviny upayama-vidhau śobhate vikriyeyam || [u.nī. 15.53] iti |

samañjasāyāḥ sāndratvaṁ tat-tad-autkaṅṭhyādya-abhāvāt | samarthāyāḥ sāndratamatvād
aiśvaryaṅanusandhānāvakaśo nāsti | yathā **lalita-mādhava**,

śikhari-bhara-vitarkataḥ prataptaṁ
samaham¹ ahar-niśam iksayā priyasya |
hṛdayam iha samasta-vallavīnām
yugapad apūrva-vidham dvidhā babhūva || [la.mā. 9.39] iti |

vyatirekam āha | samañjasāyāḥ sāndratvād aiśvaryaṅanusandhānāvakaśo'sti | yathā śrī-daśame—

yasyāṅghri-pañkaja-rajah-snapanam mahānto
vāñchanty umāpatir ivātmatamo'pahatyai |
yarhy ambujākṣa na labheya bhavat-prasādam
jahyām asūn vrata-kṛśān śata-janmabhiḥ syāt || [10.52.43]

ity aiśvarya-jñānam premāpakarṣakam ata evātra śata-janmabhiḥ syād iti sambhāvanā |
samarthāyām tu,

no ced vyaṁ virahajāgny-upayukta-dehā
dhyānena yāma padayoḥ padavīm sakhe te || [10.29.35]

ity atredānīm yāmeti premoṭkarṣa-sūcikā sambhāvanā | autsukyaukatya-sūcanāt | kim ca,
samarthā-samañjasayor vaiśiṣṭyam vṛttir eva prayojakam yatheśvara-jīvayor vaiśiṣṭyam | **sa īso
yad-vaśe māyā sa jīvo yas tayārditaḥ** ity etad-rūpābhyaṁ² vṛttibhyaṁ prayojakam |
yatheśvara-vṛttir jīve nodeti tathā samarthāyā vṛttiḥ samañjasāyām nodeti | yathā jīvasya vṛttir
īsvare nodeti tathā samañjasāyā vṛttiḥ samarthāyām nodeti | yathā sato vṛttiś citi, na cito
vṛttiḥ sati na | yathā tayor³ vṛttir ānande na, ānandasya vṛttis tayor na | yathā māyā vṛttir

¹ samaham sotsekam sānandam sāksād darśanāt |

² māyādhiśa-māyā-vaśabhyām |

³ sac-citoḥ |

jīveśvarayor na, tayor vṛttis tasyām¹ na | yathā sattva-guṇasya vṛttī rajasi na, rajaso vṛttih sattva-guṇe na | tayor² vṛttis tamasi na, tamaso vṛttis tayor na | evaṁ samarthāyā vṛttih samañjasāyām na, samañjasāyā vṛttih samarthāyām na | tatra samañjasāyā vṛttih pāṇi-grahaṇādya | samarthāyā vṛttir loka-dharma-maryādā-tiraskārādyeti siddhāntam uktvā vyatirekam āha | dāmpatyē³ yadi samarthā syāt tadā yogamāyāyā aupapatyasya ca parakīyātvasya cājā-gala-stana-nyāyena⁴ piṣṭa-peṣita-nyāyena cāprayojakatvaṁ syāt | tena⁵ rasotkarṣābhāvād bhaktānām arocakatvena ca **śrīmad-ujjvala-nīlamanī-vidagdhamādhava-dānakelikaumudy**-ādi-karaṇe pravṛttir na syāt | pravṛtttau satyām tenāprayojakatvena bāla-ceṣṭitam syāt | samarthāyā mahima-jñāpanam prayojanam⁶ iti kecid vadanti | tat tu mahima-jñāpanam ajñānam prati, na tu dāmpatya-mayyāḥ samarthāyāḥ svarūpa-jñāna-vijñānam⁷ prati | yathā durga-bheda-kathanena hasti-sāmarthya-jñāpanam tad-ajñān prati na tu tad-vijñān prati | tena **śrīmad-ujjvalanīlamanī**-ādīnām ajña-sevyatvam āyāti | tena **hr̥di yasya preranayā pravartito'ham varāka-rūpo'pi** [bha.ra.si. 1.1.2] iti vacanāt śrī-mahāprabhuṇā nija-prakāṭya-mukhya-prayojanasya⁸ śrīmad-rūpa-gosvāmī-kṛta-**śrīmad-ujjvalanīlamanī**-ādibhiḥ sampāditatvāt | prakāṭya-mukhya-prayojana-hānyā mahāprabhu-prakāṭyam aprayojakam syāt |

vyatireka-doṣam uktvā siddhāntam āha, aupapatyādikam avinābhāvena sva-siddhaye samarthā-rati-rūpaṁ prayojanam ākṣipati | vijñāḥ⁹ khalu śrī-kṛṣṇasya pūrṇa-svayam-bhagavattā-paryanta-tattva-jñāḥ | te tu nārāyaṇādīnām bhagavattā-tāratamyena mahā-lakṣmy-ādīnām samañjasāyās tāratamyam jānanti | śrī-kṛṣṇasya svayam-bhagavattvena tat-priyānām pūrṇa-svayam-samañjasām ratim ca mahā-lakṣmy-ādīnām rati-jāter abhedena jānanti¹⁰ | śrī-kṛṣṇasya pūrṇatama-svayam-bhagavattva-sādhakasya tair¹¹ ajñātasya samarthā-rūpasya rati-jāti-viśeṣasya prakāṭanam śrī-mahāprabhu-prakāṭya-mukhya-prayojanam | tena¹² mahāprabhor asamordhvotkarṣa-prakāṭanam **svayam ca vivṛtam na yad gurutayāvatārāntare** iti vacanāt | tena ca **śrīmad-ujjvalanīlamanī**-ādīnām parama-prayojakatvena parama-vijñā-sevyatvam | rati-jāti-bhedāder ālambanādi-jāti-bhedāḥ | atra pramāṇam śrīmad-dāsa-gosvāmī-kṛta-**stava-mālāyām**¹³—

anāvedyām pūrvair api muni-gaṇair bhakti-nipuṇaiḥ

¹ māyāyām |

² sattva-rajasoḥ |

³ nanu, na bhavatu samañjasā-samarthayoḥ paraspara-guṇa-sañcāraḥ sālakṣaṇya-sañcāraḥ sālakṣaṇyam ca, kintu nāyaka-nāyikayor guṇādhikyena vaidagdhyā-vilāsivāt pati-patnyām api samarthā sambhavet prītyādhikyād ity atra samādhānam āha—dāmpatya iti |

⁴ ajāgala-stanam dugdha-śūnyam tasmāt tasya bhajanam rasa-hīnam ity arthaḥ |

⁵ aprayojakatvena |

⁶ ujjvalādīnām prayojanam samarthāyā mahima-jñāpanam |

⁷ janam |

⁸ rasa-viśeṣa-samarthāsvādanānubhavasya |

⁹ nanu, ālambanādi-vaiśiṣṭyena svarūpasya vijñā-vijñeyatvam iti yat puroktam tatra ke vijñāḥ ke vā svarūpaṁ jānantīty atrāha vijñāḥ khalv iti |

¹⁰ ajñāḥ |

¹¹ vijñaiḥ |

¹² mahāprabhoḥ prakāṭya-mukhya-prayojakatvena |

¹³ vastutaḥ stavāvalyām |

śruter gūdhām premojjvala-rasa-phalām bhakti-latikām |
kṛpālus tām gauḍe prabhur atikṛpābhiḥ prakāṭayan
śacī-sūnuḥ kim me nayana-saraṇīm yāsyati punaḥ ||

ata eva¹ śrī-mahāprabhu-śakti-rūpaiḥ śrīmad-rūpa-gosvāmi-caraṇaiḥ śrīmad-ujjvalanīlamanī-
vidagdhamādhava-dānakelikaumudy-ādi-gatānām samarthā-rati-vilāsa-rūpāṇām līlānām
sūtra-rūpe śrī-smaraṇa-maṅgale pratijñātam—

śrī-rādhā-prāṇa-bandhoś caraṇa-kamalayoh keśa-śeṣādy-agamyā
yā sādhyā prema-sevā vraja-carita-parair gādha-laulyaika-labhyā |
sā syāt prāptā yayā tām prathayitum adhunā mānasīm asya sevām
bhāvyaṁ rāgādhva-panthair vrajam anucaritaṁ naityikaṁ tasya naumi || iti |

atraiva paramotkarṣaḥ śṛṅgārasya pratiṣṭhitaḥ | ity aupapatyasya śṛṅgāra-paramotkarṣa-
nimittatvena parama-prayojakatvam | tathā,

laghutvam atra yat proktaṁ tat tu prākṛta-nāyake |
na kṛṣṇe rasa-niryāsa-svādārtham avatāriṇi || [u.nī.1.21]

asyārthaḥ—prākṛta-nāyake prākṛtaupapatya-yukta-prākṛtopapatau na kṛṣṇa upapatau | tatra
hetuḥ, rasa-niryāsa-svādārtham avatāriṇi | svādo'tra ṇy-arthaḥ | avatāriṇy
aupapatyasyāprākṛtatvena nityatvāt prakāṭitaupapatya ity aupapatyasya rasa-niryāsa-
nimittatvena² parama-prayojakatvam | tathā,

neṣṭā yad aṅgini rase kavibhiḥ paraudhās
tad gokulāmbuja-dṛśām kulam antareṇa |
āśamsayā rasa-vidher avatāritānām
kaṁsāriṇā rasika-maṅḍala-śekhareṇa || [u.nī. 5.3]

ity atra paroḍhātvasya rasa-vidhy-apara-paryāya-rasa-niryāsa-nimittatvena rasa-niryāsasya tu
śrī-kṛṣṇa-rasika-maṅḍala-śekhara-nimittatvena paroḍhātvasya parama-prayojakatvam | ata eva
paroḍhātvaupapatyābhāve nimittābhāve naimittikasyābhāva³ iti nyāyāc chṛṅgāra-
paramotkarṣasya tan-nimittaka⁴ śrī-kṛṣṇa-rasika-maṅḍala-śekharasya cābhāvaḥ | atas tayor⁵
nityatvam | tena yogamāyā nityaṁ parama-prayojakatvam āyātam | rasa-niryāsas tv atra
samarthā-rati-rūpaḥ | raso⁶ nityaḥ kim uta rasa-niryāsaḥ |

kim ca dāmpatyē yadi samarthā syāt tadā rasa-niryāsasyāprakāṭa-līlā-viśeṣa-gatatvena jāta-
prakāṭya-līlā-mayaṁ śrī-gīta-govinda-śrī-vidyāpati-kṛta-gīta-caya-śrī-rāmānanda-rāya-
mahāśaya-kṛta-nāṭakādīnām vijñānām praty aprayojakatvam arocakatvaṁ ca | tathā sati,

¹ ālambanādi-jāti-bhedāt |

² samartha-rati-rūpa-rasa-niryāsa-nimittatvena |

³ paramotkarṣasyābhāvaḥ |

⁴ rasa-niryāsa-nimittaka-

⁵ parakīyātvaupapatyayoh |

⁶ śṛṅgāra-rasaḥ |

apāraṁ kasyāpi praṇayijanavṛndasya kutukī
rasastomaṁ hr̥tvā madhuram upabhoktuṁ kam api yaḥ¹ |
rucam svām āvavre dyutim iha tadyām prakāṣayan
sa devaś caitanyākṛtir atitarām naḥ kṛpayatu ||

ity anirvacanīyāpāra-rasa-stomāsvādana-para- śrī-mahāprabhu-kṛta-nirantara-tat-tad²-
āsvādanānupapattiḥ | dāmpatyam³ yeśām⁴ bahiraṅga-janānām samādhānāyāpekṣyam tair
aiśvarya-maya-goloka-gataṁ tad utthāya samādheyam | bahiraṅga-janeṣu samarthāyāḥ
svarūpa-vilāsa-nityatā-kathanena kiṁ prayojanam | tad-arthe⁵ dāmpatyē samarthā syād iti
kathanam pravartaka-jana-bhrāmakatvād anupayuktam | dāmpatyē yadi samarthā syāt tadā
śrī-kṛṣṇasyaupapatya-prapañcanena bāla-ceṣṭitam asnigdhatvam⁶ ca syāt | prayojanam vinā
priyānabhirucita-prakāśanāt | anabhirucitvatmā yathā,

rādhikā— (apavārya sa-bhayam) sahi, parittāhi, parittāhi | eśā kāla-rattīva
dāruṇā buddhiyā maṁ diṭṭhavadī |⁷
(iti lalitā-vṛndābhyām calitā)
kṛṣṇaḥ— (apavārya) mama saṅgamāmṛta-rasam ity atra jaṭilā vyāghrī-cakitā
tṛṣṭitāpi tan na jighr̥kṣati⁸ iti | [vi.mā. 5.54]

kṛṣṇaḥ— (svagatam) hanta, svarād abhimanyum abhijñāya kātareyam priyā
yaṣṭivad bhūmau nipapāta ity ādi | [vi.mā. 7.56ff]

arasikatvam ca prayojanam vinā svānabhirucita-prakāśanāt | līlā-viśeṣa-kautukārtham iti cet
tat tu kautukam tatas tataḥ pūrva-kāraṇād akautuke paryavasyati | śrī-kṛṣṇāsnigdhatvena
priyāṇām apakarṣaś ca jāyate | vyatireke doṣam ukṭvā siddhāntam āha, mayā parokṣam
bhajatā tirohitam iti śrī-kṛṣṇasya śrī-vraja-deviṣu para-mahitaiṣṭivāt parama-snigdhatvam |
udarkānusandhānātiśayāt⁹ parama-prayojaka-ceṣṭitvatmā ca |

śṛṅgāra-rasa-sarvasvam śikhi-piccha-vibhūṣaṇam |
aṅgīkṛta-narākāram āśraye bhuvanāśrayam || [kṛ.ka. 93]

¹ caitanyaḥ |

² gīta-govinda-vidyāpati-kṛta-gīta-nāṭakādīnām |

³ nanu bhavatu mahāprabhor āsvādanīyam, kintu nijopāsyam prakāśanasya sarvatrānupayuktatvād gopayen
māṭṛ-jāravat ity ādinā bahiraṅga-samādhānārtham svīyātvaṁ kathanīyam, na tu mānāvṛtyāhety ata evam na
vaktavyam ity āha—dāmpatyam iti |

⁴ paṇḍitānām |

⁵ nanu karṇa-viddha-kadala-hasta-nyāyena prakāśantareṇa pravartya tasya bhāvi-hitārtham vastu-dvārā
bhaviṣyatīti viśvāsa-janakatvena vaktavyam evam ity atra doṣam āha | tad-arthe bahiraṅga-jana-samādhānārthe |

⁶ arasikatvam adhīratvam iti yāvat |

⁷ sakhi, paritrāyasva paritrāyasva | eśā kāla-rātrir iva dāruṇā vṛddhā mām dṛṣṭavatī |

⁸ mama saṅgamāmṛta-rasam na jighr̥kṣati na ca jihāsati prakāṣam |

jaṭilā-vyāghrī-cakitā tṛṣṭitā rādhā-kuraṅgīyam || [vi.mā. 7.54]

⁹ bhadrānusandhānātiśayāt |

iti parama-rasika-śiromaṇitvaṁ śṛṅgāra-rasa-sarvasvam iti śṛṅgārasya sarvasvaṁ niryāsa-rūpam | etad-anyathā-bhāve svarūpānyathā-bhāvaḥ | ata eva śrī-vraja-sundarīnām paramotkarṣaḥ | ata eva samarthā-nimittaupapatya-prakāśanasya parama-prayojakatvena tat-tat-siddhyā¹ tat-tad-dhāniḥ² | tasmād dāmpatyē samañjasaiva na tu samartheti | punaś ca vyatireke doṣaḥ | kiṁ ca dāmpatyē yadi samarthā syāt tad-aupapatya-nimitta-līlāyā | pratīyamāna-kādācitkatayā līlā-dvairūpyeṇa³ tad-eka-vidhatā-hānyā turīyatā-hāneḥ kāraṇatāpātāt śrī-kṛṣṇasyāṁśatāpattiḥ |

siddhāntaḥ— **ete cāṁśakalāḥ puṁsaḥ kṛṣṇas tu bhagavān svayam** [bhā.pu. 1.3.28] iti śrī-kṛṣṇasyānanyāpekṣi-turīyatā | tayaupapatya-nimitta-līlāyāḥ kāraṇātittatvena kādācitkatva-pratīyamānatāyā abhāvād dedīpyamāna-nityatā | tayā līlāyā advairūpyeṇaika-vidhatā | tasmād dāmpatyē samañjasaiva na tu samartheti | yadi samarthāyām sāmañjasyaṁ prāyikam asāmañjasyām kādācitkam, tadā nāyikā-prāyetivat samañjasā-prāyeti sañjñābhaviṣyan na tu samartheti | yadi sāmañjasyam upādeyam asāmañjasyam anupādeyam tadā kādācitkam⁴ api tan⁵ nābhaviṣyat | mukhya-samañjaseti sañjñābhaviṣyan na tu samartheti | yady asāmañjasyam anupādeyam tadā kādācitkam kathaṁ syāt kādācitkatvenānupādeyatvaṁ gamyaṁ syāt | tasmāt kādācitkatām ananam ataj-jñatā-sūcakam | ata evāsāmañjasyam⁶ nityam | pañcama-puruṣārtha-sāra-rūpatvād asamañsaseti sañjñā na jātā kintu samartheti⁷ |

**asamañjasāpi bhajate sāmañjasyaṁ mahat sadā |
virodhālaṅkṛtir iti śrī-samarthām samāśritā ||37||
niṣpīdanāt tilāt tailam sikatāto na tat tataḥ |
īśaj jīvas tathā viśvam jīvād viśvāt kvacin na saḥ |
samañjasā samarthātaḥ samarthā na tataḥ kvacit ||38||**

sadā sāmārthya-prakaṭatvāt samartheti sañjñā | sāmārthyasya sadā prayojakatvāt sadāpekṣitatvam | prayojanaṁ śrī-vraja-sundarīnām śrī-kṛṣṇasya ca paramānanda-camatkāra-prāpaṇa-paramotkarṣa-niṣpādana-rūpam | yathā kṣut-pipāsādayo jīva-dharmās ta eva śrī-kṛṣṇa-gatāḥ parama-prema-vaśyatā-sādhatvāt paramopādeyāḥ, tathā jīva-gatam aupapatyaṁ laghu, śrī-kṛṣṇa-gatam tu tan-mahā-bhāva-sādhatvāt paramopādeyam iti | śrī-kṛṣṇasyaupapatyaṁ nirupamam | śrī-kṛṣṇasyaupapatyaṁ iva śrī-vraja-devīnām parakīyātvaṁ nirupamam | śrī-vraja-devīnām parakīyātvaṁ iva śrī-kṛṣṇasyaupapatyaṁ nirupamam | śrī-vraja-devīnām parakīyātvaṁ nirupamam śrī-kṛṣṇasyaupapatyaṁ iva |

**mahā-bhāvas tathoddīpta-sudīptau sāttvikottamau |
pūrva-rāgas tathā prauḍha utkaṭā vyabhicāriṇa ||39||
pūrva-rāgasya prauḍhatvāt prauḍhā mānādikābhidhaḥ |
prauḍhāḥ sambhoga-bhedās ca rāgaḥ kāṣṭhām parām gataḥ ||40||**

¹ nityaupapatya-nitya-parakīyā-nitya-samarthānām snigdhatvaṁ rasikādeś ca siddhyā |

² patitva-svīyātva-samañjasātvānām asnigdhatvārasikādī.nām ca hānir eva matā |

³ prakāte parakīyā, aprakāte svakīyeti |

⁴ prākatyenaupapatyaṁ |

⁵ asāmañjasyam |

⁶ samarthāyāḥ |

⁷ pañcama-puruṣārthaḥ premā | tat-sāro mahā-bhāvas tat-svarūpatvāt |

śrī-samarthām vinā na syuḥ prauḍhāḥ premādayas tathā |
rāsa-dānādi-līlās ca tathā kuñjādi-kelayaḥ ||41||
vraja-devī-gaṇotkarṣo mahiṣī-vargatas tathā |
tathā pūrṇatamatvaṁ ca śrī-kṛṣṇasya śucer¹ ataḥ ||42||
utkarṣaḥ paramo rāgānugā-rūpaṁ ca sādhanam |
samarthāyā nimittam syād aupapatyam param hare ||43||
nimittasyaupapatyasya vyatirekām na sā² bhavet |
nimittam rati-bhedānām sarveṣām bheda-kāraṇam ||44|| iti |

śrī-mukundaṁ prabhuṁ vande yasya smaraṇa-mātrataḥ |
svarūpaṁ śrī-samarthāyā hr̥di tāṇḍavam ācaret ||45||

atra tṛtīya-raty-avakara-nirasanam jātam |
iti samañjasā-samarthā-svarūpa-prakāśanam
tṛtīyam pūrṇam
|| 1.3 ||

-o)0(o-

¹ śrī-gārasya |

² samarthā |

(1.4)

atha kāmānugā-svarūpa-prakāśanam

śrīmat-kāmānugaṁ vande yasyāḥ pravvyaktaye svayam |
śrī-nanda-nandano gaude śrī-gaura-vidhutām agāt ||46||

sā kāmārūpā sambhoga-tṛṣṇāṁ yā nayati svatām |
yad asyām kṛṣṇa-saukhyārtham eva kevalam udyamaḥ || [bha.ra.si. 1.2.283]

iti lakṣitā kāma-rūpā samarthā-para-paryāyā, dvayoḥ samāna-lakṣaṇatvāt | tathā hi samarthā-lakṣaṇam—

kañcid viśeṣam āyantyā sambhogecchā yathābhitaḥ |
ratyā tādātmyam āpannā sā samartheti bhāṇyate ||
sarvādbhuta-vilāsormī-camatkāra-kara-śriyaḥ |
sambhogecchā-viśeṣo'syā¹ rater jātu na bhidyate || [u.nī. 14.52-53] iti |

ata eva samarthānugaiva kāmānugā | samarthānugayaiva samarthā-prāptyā tad-viśaya-śrī-nanda-nandana-prāptiḥ | samañjasānugā tu vaidhī | asyām² śāstroktāyāḥ prabalāyāḥ patir eva guruḥ strīṇām ity ādi-maryādāyā anukaraṇāt |

tat-tad-bhāvādi-mādhurye śrute dhīr yad apekṣate |
nātra śāstraṁ na yuktiṁ ca tal lobhotpatti-lakṣaṇam || [bha.ra.si. 1.2.292]

iti lakṣitasya kāmānugā-nimittasya lobhasyābhāvāc ca |

śāstroktayā prabalayā tat-tan-maryādāyānvitā |
vaidhī bhaktir iyaṁ kaiścīn maryādā-mārga ucyate || [bha.ra.si. 1.2.296]

iti nirukti-vyāpṭeḥ | anyathā samarthotkarṣasyāprayojakatvāc ca |

kāmānugā-svarūpāvagame yatnaḥ sudurlabhe |
kartavyaḥ sarvathā vijñais tac chraddhā-vāsītāntaraiḥ ||47||
asyā³ vyavasthā samlekhyā sādhanānām catuṣṭaye |
ataḥ samāsataḥ proktaṁ svarūpa-mātram atra hi ||48||

atra prathama-sādhanāvākara-dvitiya-sādhanāvākara-nirasanam jātam | iti kāmānugā-svarūpa-prakāśanam caturtham pūrṇam |

dvairūpyam⁴ vimataṁ spaṣṭam sthāna-līlā-gataṁ bhavet |

¹ samarthāyāḥ |

² samañjasāyām |

³ kāmānugāyāḥ |

⁴ prakāśana-catūṣṭayasyānte'nuvādam āha | spaṣṭa-vimataṁ dhāma-līlā-dvairūpyasya samarthāyā upapatnī-bhāvābhīmānātmaka-patnibhāvābhīmānātmakatvābhyām iti | bhuvī vṛndāvanam nityam vṛndāvanam ceti

dvaividhyam¹ tad gataṁ gūḍham atigūḍham krameṇa tat ||49||
sādhyā-sādhana-gatvena² tri-vidham tad dvidhā³ punaḥ |
nirastaṁ vimataṁ spaṣṭam ādye tatra catuṣṭaye ||50||

tat tu spaṣṭa-vimata-nirasaṇam sādhyā-gataṁ upapatnī-bhāvābhimānātmatayā patnī-
bhāvābhimānātmatayā samarthāyā dvairūpyam yat tasya vimatasya khaṇḍanena siddham |
samarthāyā dvairūpya-rūpasya vimatasya khaṇḍanena tad-anugāyāḥ kāmānugāpara-paryāyā
dvairūpya-rūpa-vimata-khaṇḍanāt sādhanā-gataṁ tu tat sutarām jātam | tat tu samarthā-rati-
dvairūpya-rūpa-vimata-khaṇḍanena nirākṛtaṁ jātam |

prajñayāsyā catuṣkasya svarūpāṇām kilāgrataḥ |
vailakṣaṇyam subodhyam syād ādau tal likhitaṁ tataḥ ||51||

iti svarūpa-prakāśanam catuṣṭayam pūrṇam ||

||1.4 ||

-o)0(o-

vṛndāvanasya dvairūpyam | līlā parakīyā līlā svakīyā | dhāmno dvaividhyam prapañca-gocarāgocaravābhyām iti
gūḍha-vimatam | līlāyā dvaividhyam viśva-nimitta-līlāyā yogāyogābhyām ity atigūḍha-vimatam |

¹ dhāma-līlā-gataṁ | dhāma-gataṁ dvaividhyam gūḍha-vimatam | līlā-gataṁ dvaividhyam atigūḍha-vimatam iti |

² samarthā-gatatvena samarthānugā-gatatvena |

³ vimatasya |

(2)

atha vailakṣaṇya-catuṣṭayam |

śrīmad-rūpa-padāmbhoja-dvandvaṁ vande muhur muhuḥ |
mahā-bhrānti-haraṁ yasya sphuraṇaṁ hṛdaye sakṛt ||1||

(2.1)

tatra rati-vailakṣaṇya-hetukam śrī-vraja-golokayor vailakṣaṇyam |

yathā bhāgavatāmṛte—

yat tu goloka-nāma syāt tat tu gokula-vaibhavam | [la.bhā. 1.5.498]
tad-ātma-vaibhavatvaṁ ca tasya tan-mahimonnateḥ || [la.bhā. 1.5.502]

asyārthaḥ | gokula-vaibhavam¹ gokulasyaiśvarya-prakāśa-rūpam | tasya gokulasya tad-ātma-vaibhavatvaṁ, tad golokam ātmanaḥ svasya vaibhavam yasya² tat tad-ātma-vaibhavam tattvam | tan-mahimonnates tasmād golokān mahimonnater hetoḥ | atra³ vyatireka-pradarśanam | anyathā golokasya gokulāprakāṣa-prakāśatve sati sthāna-catuṣṭayatvāsiddheḥ | yady aprakāṣatvena sthāna-prthaktā tadā madhu-purī-dvāarakayor aprakāṣa-prakāśābhyāṁ sthāna-ṣaṭkatā syāt | kathāṁ yasya vāsaḥ purāhnādau khyātaḥ sthāna-catuṣṭaye iti sthāna-catuṣṭayatā | gokulasyāprakāṣa-prakāśaḥ kaścīd vartata iti kecīd kathayīṣyantīty āśaṅkyā sthāna-catuṣṭayatvaṁ pradarśya tan-mataṁ nirākṛtam iti | golokasyaiśvarya-prakāśa-rūpatvaṁ, yathā śrī-daśame—

nandas tv atīndriyaṁ dṛṣṭvā loka-pāla-mahodayam |
kṛṣṇe ca sannatiṁ teṣāṁ jñātibhyo vismito'bravīt || [bhā.pu. 10.28.10]

atīndriyam adṛṣṭa-pūrvam | vismitaḥ parama-mādhuryāviṣṭatvenaiśvaryaṅanusandhānābhāvāt |
ata eva śrī-nandādīnām aiśvarya-darśana-saṅkalpo jāto na tu mādhurya-darśana-saṅkalpaḥ,
tasya⁴ svata eva nirantarāsvādanāt | yathā tatraiva tad-anantaram,

te cautsukya-dhiyo rājan matvā gopās tam īśvaram |
api naḥ svagatiṁ sūkṣmām upādhāsyad adhīśvaraḥ || [bhā.pu. 10.28.11]

sūkṣmām asmābhir abhisandhātum aśakyāṁ | ye yathā māṁ prapadyante tāṁs tathaiva
bhajāmy aham iti vacanād aiśvaryaṁ śrī-kṛṣṇo darśitavān | yathā tatraiva

iti svānām sa bhagavān vijñāyākhila-dṛk svayam |

¹ gōula-vaibhavam ity āder vyākhyā śrī-mukunda-dāsa-gosvāminā kṛteti bhāṅyate |

² gokulasya |

³ padye |

⁴ mādhuryasya |

sankalpa-siddhaye teṣām kṛpayaitad acintayat || [bhā.pu. 10.28.12]

kṛpayā bandhu-janocita-snehena | yathā bandhu-janānām yatrābhilāṣo jāyate tad avaśyam eva
smpādayati tadvat | yadyapi śrī-nanda-nandanasya tatro¹pādeya-buddhir nāsti tathāpi teṣām²
atyāgrahaṁ dṛṣtvā śrī-gokulasyaiśvarya-rūpaṁ golokaṁ darśayitvā teṣām mādhyāyika-ruci-
svabhāvāt tatrārucim udapādayat | yathā **śrī-stava-mālāyām**—

loko ramyaḥ ko'pi vṛndātavīto
nāsti kvāpīty añjasā bandhu-vargam |
yo vaikuṅṭhaṁ suṣṭhu sandarśya bhūyo
goṣṭhaṁ ninye pātu sa tvām mukundaḥ || [chando'ṣṭādaśakam, 29]

kim ca, nandādayas tu taṁ dṛṣtvā paramānanda-nirvṛtāḥ [bhā.pu. 10.28.18] ity atra
paramānanda-nirvṛtir loko ramyaḥ ko'pi vṛndātavīto nāsti kvāpīti nirdharaṇāj jātā | golokasya
gokulān nyūnatvena pramāṇaṁ yathā **śrī-bhāgavatāmṛte** tad-anantaram, yathā **pātāla-
khaṇḍe**—

aho madhupurī dhanyā vaikuṅṭhāc ca garīyasī |
dīnam ekaṁ nivāseṇa harau bhaktiḥ prajāyate || [la.bhā. 1.5.503]
evaṁ sapta-purīṇām tu sarvotkarṣaṁ tu māthuram |
śrūyatām mahimā devi vaikuṅṭha-bhuvanottamaḥ || [la.bhā. 1.5.505]

vaikuṅṭha-śabdenātra golokaḥ kathyate | tasyaiva gokulān nyūnatvenātrodāharaṇīyatvāt
kṛṣṇa-vaikuṅṭhatvena khyātatvāc ca | atra śrī-svāmi-pādānām sammatīḥ—

aṣṭāviṁśe³ tato nandānayanam varuṇālayāt |
vaikuṅṭha-darśanam cātha gopānām anuvarṇyate || iti |

darśayāmāsa lokaṁ svam [bhā.pu. 10.28.14] ity atra vyākhyātam ca—**lokaṁ vaikuṅṭhākhyam**
| ata eva gosvāmi-pādair uktaṁ **śrī-stava-mālāyām** yo vaikuṅṭhaṁ suṣṭhu sandarśya iti |

madhupurī viṁśati-yojantmikā | tataḥ purātmakād api māthurād golokasya nyūnatvam
āgatam | ata eva śrī-dāsa-gosvāmi-pādair uktaṁ **śrī-muktā-carite**—

vaikuṅṭhāj janito varā madhupurī tatrāpi rāsotsavād
vṛndāraṇyam udāra-pāṇi-ramaṇād atrāpi govardhanaḥ |
rādhā-kuṇḍam ihāpi gokula-pateḥ premāmṛtāplāvanāt
kuryād asya virājato giri-taṭe sevām vivekī na kaḥ ||

dāna-keli-kaumudyām ca,
āmnāyādhvara-tīrtha-mantra-tapasām svargākhila-svargiṇām
siddhīnām mahatām dvayor api tayoś cic-chakti vaikuṅṭhayoḥ |

¹ goloke |

² upanandādinām |

³ adhyāye |

vīryam yat prathate tato'pi gahanam śrī-māthure maṇḍale
dīvyaty atra tato'pi tundilataram vṛndāvane sundare || [dā.ke.kau. 77]

anayoḥ padyayor vaikuṅṭha-śabdena kṛṣṇa-vaikuṅṭhaḥ kathyate | śrī-kṛṣṇa-janmābhāvasya
māthura-maṇḍala-spardhā-viśayatvasya cānya-vaikuṅṭhe kathanānupayogāt | śrī-dāsa-
gosvāmi-pādair uktam,

vaikuṅṭhād api sodarātmaja-vṛtā dvārāvati sā priyā |
yatra śrī-śata-nindi-paṭṭa-mahiṣī-vṛndaiḥ prabhuḥ khelati ||

[vraja-vilāsa-stava 5] iti |

atra śrī-dvārakāto'pi kṛṣṇa-vaikuṅṭhasya nyūnatā spaṣṭā | anya-vaikuṅṭha-śrī-dvārakā-
spardhānupayogāt | sitopalā¹-vṛkṣa ivālukikatvam eva laukikatvam bhavati | sitopalā vṛkṣaḥ
punaś cet prakṛtiṁ prāpitaḥ sa sitopaleva laukikatvam punar alaukikatvam bhavatīti matam,
naśvara-vāda-dattāvasaram ato heyam | doṣā² pakaraṇena guṇādhānena vālukikatvam tv
asyaikasyāpi pūrvāvasthāt utkarṣaḥ prajāyate | yathā hemno brāhmaṇa-kumārasya kramata iti
matam ca prakṛtatvāpātenaika-rasatva-hānyā ca naśvara-vāda-dattāvasaram ato heyam | ata
evāntar-bhūta-paramālukikatvena³ laukikatvena⁴ ca kevalena⁵ paramālukikatvena⁶ sadā-
pṛthaktayā śrī-vraja-golokayor vilakṣaṇyam | yathā cintāmaṇy-ādinām goloke'nuvāda-
rūpatvam śrī-vraje vidheya-rūpatvam | goloke teṣām anuvāda-rūpatvam, yathā **brahma-**
samhitāyām,

śriyaḥ kāntāḥ kāntaḥ parama-puruṣaḥ kalpa-taravo
drumā bhūmiś cintāmaṇi-gaṇa-mayī toyam amṛtam |
kathā gānam nātyam gamanam api vaṁśī priya-sakhī
cid-ānandam jyotiḥ param api tad āsvādyam api ca ||

sa yatra kṣīrābdiḥ sarati surabhibhyaś ca sumahān
nimeṣārdhākhyo vā vrajati na hi yatrāpi samayaḥ |
bhaje śvetadvīpaṁ tam aham iha golokam iti yaṁ
vidantas te santaḥ kṣiti-virala-cārāḥ katipaye ||

asyārthaḥ—śriyo'nuvāda-rūpāḥ⁷, kāntā vidheya-rūpāḥ¹ | parama-puruṣo'nuvāda-rūpaḥ kānto
vidheya-rūpaḥ | kalpa-taravo'nuvāda-rūpā, drumā vidheya-rūpāḥ | bhūmiś cintāmaṇi-gaṇa-

¹ nanu gokulasya vaibhava-rūp goloka iti yad uktam bhavatā tad ayuktam | mayā yad uktam golokasya prakṛta-
prakāśa-rūpaṁ gokulam, tad eva yuktam | yataḥ sitopalā-nirmita-vṛkṣasyeva svarṇa-nirmita—kuṇḍalasyeva ca |
sitopalāyā anāditvam svarṇasya nityatvam, vṛkṣasyānityatā kuṇḍalasya vikāryatā-nityatā ca yathā, tathā
gokulasyāprakāśatve'nityatā golokasyāprakāśatvena nityatā | ata eva yathā golokanāthasya nara-lilātvābhāvena
vrajam āgatya nara-lilāṁ kṛtvā punas tatra sa yāti, tathā dhāmnaḥ prakṛta-prakāśatvam bhūtvā punar goloke
gatvāntar-bhūto bhavati | vraje tu viṣṇu-kṛta-lilā-māhātmyam asti loka-pāvanāya tīrtha-rūpeṇeti cet tatra vādina
uktyā vādinām samādadhāti—sitopaleti |

² vedānta-matam |

³ vrajasya svarūpa-lakṣaṇam etad iti yāvat |

⁴ vrajasya taṭastha-lakṣaṇam etad |

⁵ golokasya taṭastha-lakṣaṇam etad iti yāvat |

⁶ golokasya svarūpa-lakṣaṇam etad |

⁷ vyakta-rūpāḥ |

mayīti cantāmaṇi-gaṇa-svarūpatvam anuvāda-rūpaṁ, bhūmir vidheya-rūpā | amṛtam anuvāda-rūpaṁ, toyāṁ vidheya-rūpaṁ | gāna-nātye anuvāda-rūpe, kathā-gamane vidheya-rūpe | priya-sakhy anuvāda-rūpā, vaiśī vidheya-rūpā | cid-ānandam anuvāda-rūpaṁ, jyotiḥ vidheya-rūpaṁ | param anyad api tathāsvādyam api ca vidheya-rūpaṁ tac cid-ānandam anuvāda-rūpaṁ evam anyad api jñeyam | śrī-vraje tv etad vaiparītyam² | yathā śrī-bilvamaṅgale,

cintāmaṇiś caraṇa-bhūṣaṇam aṅganānām
śṛṅgāra-puṣpa-taravas taravaḥ surāṇām |
vṛndāvane vraja-ghanam nanu kāma-dhenu-
vṛndāni ceti sukha-sindhur aho vibhūtiḥ || [bha.ra.si. 2.1.173]

asyārthaḥ | caraṇa-bhūṣaṇam anuvāda-rūpaṁ cintāmaṇir vidheya-rūpaḥ | śṛṅgāra-puṣpa-taravo'nuvāda-rūpāḥ surāṇām taravo vidheya-rūpāḥ | vraja-ghanam anuvāda-rūpaṁ kāma-dhenu-vṛndāni vidheya-rūpaṇi | vraja-sthānām parikarāṇām mādhyura-premotpādita-sarvotkṛṣṭatvānubhavavatām tat-tad-eka-bhokṛtvenānuvāda-rūpārthānām anusandhānam, na tu vidheya-rūpārthānām śrī-bilvamaṅgalādīnām aiśvaryānusandhānāt teṣāṁ³ arthānām apy anusandhānam |

nanu śrī-vraja-golokayoḥ pṛthaktayā sthāna-catuṣṭayaṁ kathitam | tarhi golokasya kutra sthitiḥ ? ekatra sthityā sthāna-catuṣṭayatvāsiddheḥ⁴ | tatrāha parama-vyomopari | yathā śrī-brahma-saṁhitāyām,

goloka-nāmnī⁵ nija-dhāmnī tale ca tasya⁶
devī-maheśa-hari-dhāmasu tatra tatra |
te te prabhāva-nicayā vihitās ca yena
govindam ādi-puruṣam tam aham bhajāmi || [5.43] iti |

śrī-bhāgavatāmṛte pādmoktiś ca yathā—

atha⁷ tatrasthā⁸ nanda-gopādayaḥ sarve putra-dārādi-sahitā vāsudeva-prasādena divya-rūpa-dharā vimānam ārūḍhāḥ parama-vaikuṅṭha-lokam avāpuḥ | [pa.pu. 6.279.27, la.bhā. 1.5.487] iti |

¹ avyakta-rūpāḥ |

² golokasyānuvāda-rūpatvam vraje tu vidheya-rūpatvam |

³ cintāmaṇy-ādīnām vidheya-rūpārthānām |

⁴ pūrvoktam yad gokule'ntarbhūta-vaibhava-svarūpaṁ tad eva goloka iti cet, tadā sthāna-ṣaṭkatā bhavati | ekatra sthityā sthāna-catuṣkatāsiddhir ity arthaḥ |

⁵ brahmāṅḍād brahmamaya-dhāma | tad upari maheśa-dhāma | tad-upari hari-dhāma para-vyoma | tad-upari golokaḥ |

⁶ golokasya |

⁷ nanu, parama-vyomopari goloka-sthitiḥ iti brahma-saṁhitā-vacanenodāhṛtā | tadā pādmokta-vacanena katham nandādīnām vaikuṅṭha-gamanam darsitam iti cet tatrāmśābhiprāyeṇa prakṛta-kāle ya āgatās te vāsudeva-prasādena kṛtārthibhūtā ye droṇādyā avātarann iti vakṣyamāṇa-pramāṇena jñeyāḥ | tad eva goloka-gatatvena svayaṁ pramāṇayati yathātheti |

⁸ vrajasthāḥ |

vinaikatva¹-pradr̥ṣṭim vai prakāśatvam na sidhyati |
iti gokula-golokanāthaikatva-pradarśanam ||2||

ata eva gokulanātha-golokanāthayor ekatva-vyañjikā lilā spaṣṭā | ata eva, [muñi nā jānimu nā jānibe gopī gaṇa](#) [cai.ca. 1.4.27] iti spaṣṭa-lilānusāreṇa golokanātha-vākyam | yathā, [mat-kāmā ramaṇam](#) [bhā.pu. 11.12.13] ity ādi dvārakā-nātha-vākyam | yathā dvārakā-nāthe nanda-nanda-nāveśas tathā goloka-nāthe nanda-nandanāveśaḥ | ata eva, [gaccha devi vrajaṃ bhadre gopa-gobhir alaṅkṛtam](#) [bhā.pu. 10.2.7] ity ādi spaṣṭa-lilānusāreṇa golokanāthasyaiva vākyam | tayor pṛthaktva-vyañjikā lilā gūḍhā | tatra spaṣṭā dvi-vidhā, śrī-goloka-gatā śrī-vraja-gatā ceti | tatra² goloka-gatā kevala-kaiśora-gatatvenaika-vidhā | śrī-vraja-gatā tu tri-vidhā, bālya-gatā pauganḍa-gatā kaiśora-gateti | tatra³ kaiśora-gatāyāḥ kādācitkatve bālya-pauganḍa-gatayor kādācitkatvam syāt | ata eva kaiśora-gatā lilā nityā | ata eva gūḍha-lilānusāreṇātra kārīkā—

[vrajesāder aṃsa-bhūtā ye droṇādyā avatāran |](#)
[kṛṣṇas tām eva vaikuṅṭhe prāhiṇod iti sāmpratam ||](#) [la.bhā. 1.5.488]

vaikuṅṭhe goloke | pūrvam, [aho madhupurī](#) ity ādi padyābhyāṃ vaikuṅṭhasya golokatayā pradarśitatvād atra⁴ parama-vaikuṅṭha-loke goloka iti na vyākhyātam |

nanu goloka-gata-kaiśora-lilāyā

[vayasa vividhatve'pi sarva-bhakti-rasāśrayaḥ |](#)
[dharmī⁵ kiśora evāyam nitya-lilā-vilāsavān ||](#) [bha.ra.si. 2.1 63]

iti vacanād bālya-pauganḍa-vilāsa-valitatvena vraja-gata-bālya-pauganḍa-lilayor kādācitkatve ko doṣa iti cet tatrāha, [yathottaram asau svāda-viśeṣollāsa-mayy api](#) [bha.ra.si. 2.5 38] iti vākyāc chṛṅgārasya sarva-rasa-guṇavattve'py anyeṣāṃ vatsalādīnām rasānām nityatvavat kiśorasya dharmitve'pi bālya-pauganḍa-tat-tal-lilānām nityatvam | kintu⁶ goloka-gata-kaiśora-lilāyā aiśvarya-mayatvāt tad-valitasya golokanāthasya dharmitva-sambhāvanā kutaḥ⁷? spaṣṭa-lilāyāṃ vyatirekaḥ | anyathā śrī-kṛṣṇo'yaṃ nārāyaṇasya vilāsī, goloko'sya parama-vyomopari vartata iti dr̥ṣṭyā yā bahir-mukha-janānām pravṛttiḥ sā durghatā syād iti | śrī-vrajasya golokāt pṛthaktā, yathā tatraiva tad-anantara-kārīkāyām,

[preṣṭhebhya'pi priyatamajanair gokulavāsibhiḥ |](#)

¹ nanu, dhāma-lilā-parikarānām sarveṣāṃ cet pṛthaktā-cintyatā nityatā ca tadācintya-śakti-sarva-sambhakatvena katham āgatyaikatva-prāptatvam, pṛthak katham na vilasitatvam iti cet, tatra prakāśitva-jñāpanāyāntaraṅga-bahiraṅga-prāpty-upadeśāya cety āha vinaiketi |

² spaṣṭāyā dvaividhye |

³ nanu vraja-gatā trividhāpi tan-madhye kaiśora-gatā tu goloke nityā | vraje tu tat-prakāśatvena tadā gamanāgamane na kaiśora-gatāyāḥ sthāyitā jātā | ata eva prakāṣa-samaye kadācit kiśoratā, na tu sadā kiśoratā vraja iti cet tatrāha—tatreti |

⁴ kārīkāyām |

⁵ bālya-pauganḍayor dharmāḥ kaiśore vartata ity arthe dharmī |

⁶ nanu kiśorasya dharmitve'piti yad uktam bhavatā tan mamaiva mata-poṣakam | goloke'pi kiśorasya sadā nityatā | ato goloka-gata-kiśorasyeva dharmitvam vraja-gata-bālyādīnām iti cet tatra na hi nahīty āha—kintv iti |

⁷ kadācid api nety arthaḥ |

vṛndāraṇye sadaivāsau vihāraṁ kurute hariḥ || [la.bhā.]

iti vyatirekaḥ | anyathā brahmāṇḍāntarvarti-nṛloka-madhyastha-śrī-vrajendra-nandanatvena śrī-kṛṣṇa-manuṣyatvasya yā sadā sphūrtis tasyā abhāvaḥ | tasmin¹ sati ayam īśvaro vayam asya² śaktaya iti buddhyā rateḥ samarthātva-hānyā gaṇa-samañjasātvāpātaḥ | golokasya pāramaiśvarya-mayatvasya parama-vyomopari-sthiteś ca sadā sphūrtyā tad-gata-parikarāṇām śrī-nārāyaṇasya vilāsī śrī-kṛṣṇo'yam asmākaṁ prabhur iti sadā sphūrṭi, na tv ayam asmākaṁ sakhā putraḥ praṇaya-viśaya-kānto vety ādi-sphūrṭiḥ | yathā vaikuṇṭhaṁ gatasya gopakumārasya śrī-nārāyaṇe tat-tal-lilā-karaṇe'pi³ na tathā sphūrṭiḥ | tad yathā **bṛhad-**
bhāgavatāmṛte—

tarhy eva sarvajña-śiromaṇim prabhūṁ
vaikuṇṭha-nāthaṁ kila nanda-nandanam |
lakṣmy-ādikās tāḥ kalayāmi rādhikā-
mukhās ca dāsādi-gaṇān vrajārbhakān ||

tathāpy asyām vraja-kṣamāyām prabhūḥ sa-parivārakam |
viharaṇtāṁ tathā nekṣe khidyate smeti man-maṇaḥ ||

kadāpi tatropavaneṣu līlayā
tathā lasantaṁ niciteṣu go-gaṇaiḥ |
paśyāmy amuṁ karhy api pūrvavat sthitaṁ
nijāsane sva-prabhuvac ca sarvathā ||

tathāpi tasmin parameśa-buddher
vaikuṇṭha-lokāgamaṇam smṛteś ca |
sañjāyamānādara-gauraveṇa
tat-prema-hānyā sva-mano na tṛpyet || [bṛ.bhā. 2.4.110-113] iti |

kvacid aiśvarya-sāmyena dhāmnoḥ prathama-turyayoḥ |
aikyaṁ darśitam indrādyair mādhubyaṇām akovidaiḥ ||3||
bahir-mukha-pravṛṭty-arthaṁ kvacit tena⁴ tayor⁵ hi tat |
taj-jñenāpi darśayatā vailakṣaṇyam adarśitam ||4||

kiṁ ca,⁶ goloke rāsa-dānādi-līlā na santi | samañjasā-rati-matībhiḥ sva-stribhī rāsa-dānādi-līlā-karaṇasyāyogyatvāt, āsām līlānām mahā-bhāva-vilāsa-rūpatvāc ca | ato dvārakāyām āsām⁷ aśravaṇāc ca goloka-gata-lakṣmī-cayasya samañjas-aratimattvam⁸ | **śriyaḥ kāntāḥ kāntaḥ**

¹ manuṣyatvasya sphūrty-abhāve |

² kṛṣṇasya |

³ nanda-nandana-līlā-karaṇe'pi |

⁴ aiśvarya-sāmyena |

⁵ vraja-golakayoḥ |

⁶ pūrvam yad uktam golokanāthasya manuṣyatvābhāvād dharmi-kiśoratva-sambhāvanā nāsti tad eva draḍhayati kiṁ ceti |

⁷ rāsādi-līlānām |

⁸ yuktam |

parama-puruṣa ity ādi lakṣmī-sahasra-śata-sambhrama-sevyamānam ity ādi-padya-vyakta-
patnī-bhāvābhimānasya samañjasā-svarūpa-lakṣaṇa-rūpatvāt |

āsām goloka-lakṣmīnām rater asyā vivecanam |
dvitiye'nantare¹ jñeyam vailakṣaṇye samudgatam ||5||

golokasya gokulāt pṛthaktvasya prayojakatvam, śrī-kṛṣṇam parameśvara-buddhyā bhajatām
śrī-vraja-prāpty-ayogyatayā tatraiva gateḥ |

śrīmad-gokula-goloka-prāpti-kārayor dvayoḥ |
vailakṣaṇyam sādhanayor lekhyam turye catuṣṭaye ||6||

samarthād vairūpya-khaṇḍana-siddha-sthāna-dvairūpyābhāvād eka-rūpasya dvaividhya-
nirasanaṁ na syād ata ekasyaiva sthānasya prakāṭatvāprakāṭatvābhyām kramataḥ śrī-vraja-
golokatayā dvaividhyam astv ity āśaṅkya vailakṣaṇya-prakāṭanena śrī-vraja-golokayor
dvairūpya-pradarśanam |

golokasya pṛthaktām śrī-granthakṛdbhiḥ sphutam vrajāt |
dvaividhyam śrī-vrajasyāsya darśayadbhir nirākṛtam ||7||

arthāpattyalāṅkāreṇa kaimutya-nyāyena ca spaṣṭa-vimata-nirasana-siddhiḥ sutarām atra
tṛtīya-vailakṣaṇye ca dvitīya-nirasane ca jātā | atra dvitīya-dhāmāvākara-nirasanaṁ jātam |
tena caturtha-līlāvākara-nirasanaṁ jātam | tena caturtha-sādhanāvākara-nirasanaṁ api jātam |

iti vailakṣaṇya-catūṣṭaye śrī-vraja-golokayor vailakṣaṇyam prathamam pūrṇam |

||2.1||

-o)O(o-

¹ prathama-vailakṣaṇyasya nikate |

(2.2)

atha parakīyā-tati-kātyāyanī-vrata-para-kanyakā-tati-ratyor vilakṣaṇyam

**vande śrī-rādhikādīnām ratim āsvādanam vinā |
nairapekṣyam yad anyatra yasyā naiva manāk kvacit ||8||**

yadi goloka-gatāsu śrī-kṛṣṇa-priyāsu mukhyā samañjasā syāt, tadā dvāarakāyām pāṇi-grahaṇādi-nara-lilāyā aprayojakatvaṁ syāt | yadi śrī-kṛṣṇe pati-bhāvāsu kātyāyanī-vrata-parāsu kanyāsu kevala-samañjasā syāt, tadā pracchanna-kāmatāyā vrajotkarṣasya cāprayojakatvaṁ syāt | yadi ca tāsu samarthā syāt, tadā parakīyānām kanyānām parakīyātvasyāprayojakatvaṁ syāt | yadi parakīyāsu kanyāsu sarvathā samarthā syāt, tadā paroḍhātvasyāprayojakatvaṁ syāt | yadi kurukṣetrādi-gatāsu paroḍhāsu mukhya-samarthā syāt tadā vrajotkarṣasyāprayojakatvaṁ syāt | yadi¹ vraja-devī-mātratvena samarthā syāt, tadā parakīyātvāder aprayojakatvena kim parakīyātvādinā, svakīyātvādi katham na syāt ? parakīyānām paramotkarṣasya svakīyānām tad-abhāvāsyā hetu-bhūte krameṇa samarthā-samañjase antaraṅga-mano-vṛtti-viśeṣayor na tu kevala-pāṇi-grahaṇa-tad-abhāva-mātrayor bahiraṅgayoḥ svīyātva-parakīyātva-hetutvāt | [āryā ced ativatsalā mayi muhur goṣṭheśvarī kim tataḥ](#) ity atra [dīvyaty atra na ced umā-vrata-phalam picchāvatamsī patih](#) [u.nī. 3.15] iti manovṛtter evodāharaṇam |

ato yathā vaidhī rāgānuga ceti sādhanasya dvaividhye'pi sthānānām caturvidhyāt tayoś caturvidhyam apekṣitam syāt | evam samañjasā-samarthayor dvaividhye'pi svakīyāyās traividhyena parakīyāyā dvaividhyena² samañjasāyās traividhyam samarthāyā dvaividhyam apekṣitam syāt | svakīyāyām samarthāyāḥ sad-bhāve samañjasā yā aprayojakatvaṁ syāt | kim ca,³ goloka-gatalakṣmī-cayād dvāarakā-stha-paṭṭa-mahiṣī-cayasyotkarṣasya dvāarakā-gata-paṭṭa-mahiṣī-cayād vraja-sthānām kātyāyanī-vrata-parānām kanyānām utkarṣasya parakīyābhyāḥ kanyābhyāḥ sādhanā-parānām api kim uta nitya-priyānām paroḍhānām utkarṣasya hetur apekṣitaḥ prayojanaṁ cāpekṣitam | pātra⁴-vaiśiṣṭya-nimittodgata-rati-vaiśiṣṭyam evātra hetu-rūpam | anyathā vraje svīyā vā parakīyā vā syād vraja-sambandha-mātreṇa tayoḥ samarthā syāt | dvāarakāyām svīyā vā parakīyā vā syād dvāarakā-sambandha-mātreṇa tayoḥ samañjasā syād ity evālikhiṣyat | na vṛndāvana-gatāyām śrī-rādhikāyām samañjasām adarśayiṣyat | kurukṣetra-gatāsu⁵ rādhikāyāsu samarthābhāvam adarśayiṣyat | vraje kātyāyanī-vrata-parānām kanyānām parakīyānām kanyānām paroḍhānām ca tāratamyam nādarśayiṣyat | sa-gaṇām sveṣṭām śrī-rādhām kātyāyanī-vrata-parāsu kanyāsv agaṇayiṣyat |

¹ nanu dhāmno vilakṣaṇyenaiva tat-sambandhena tat-tat-parikarānām preyasīnām sājātyenaikasmin dhāmni vartamānā paroḍhā vā kanyā vā sarvāsām rati-sājātyam eva nety āha yaditi |

² mukhya-parakīyā gauṇa-parakīyety evam dvaividhyena |

³ nanu, bhavatu svīyāyām samarthā kintu śakti-śaktimator aikyād goloka-gatānām priyānām sarvata utkarṣa iti cet tatra nety āha kim ceti |

⁴ nanūtkarṣa-hetu-svarūpa-jñānam kim tāvad ity atra pūrvokta-rati-svarūpa-bheda eva pātrādi-samasta-bheda-kāraṇam | tad eva bījānkura-nyāyenoṭkarṣa-hetutvena nirūpayati pātreṭi |

⁵ gauṇa-samarthāsu

ata eva samarthā-lakṣaṇa-vyatirekātiśaya¹-kiñcid-anvaya²-kiñcid-vyatireka³-gamyā rati-bhedāḥ prakāśyante | tatra samarthā-lakṣaṇa-vyatirekeṇa pratiyogitā-prāpta-lakṣaṇasya gaṇatayā tad-atīśaya-prāpto gaṇī samañjaseti rati-bhedāḥ | lakṣaṇa-gaṇatvaṁ lakṣita-gaṇatvāt | tat tu nirantaraiśvayānusandhānena rateḥ saṅkocanān, na tu sāmañjasya-gaṇatvāt | tal-lakṣaṇa-kiñcid-anvaya-prāptaḥ samañjasā prāyetai rati-bhedāḥ | tal-lakṣaṇa-kiñcid-vyatireka-prāptaḥ samarthā-prāyetai rati-bhedāḥ |

kiṁ ca,⁴ tal-lakṣaṇa-prāpta-svarūpa-kāryayor āgantukatvena⁵ prāpta⁶ āgantukī samartheti rati-bhedāḥ | samarthotkarṣa-hetu-śrī-vrajād anyatra tu tad-utkarṣa-hānyā tal-lakṣaṇa-gaṇatvāpattiyā prāpto gaṇī samartheti⁷ rati-bhedāḥ | tal-lakṣaṇa-mukhyatā-prāptaḥ samartheti⁸ rati-bhedāḥ | tal-lakṣaṇa-vyatirekeṇa pratiyogitā-prāpta-lakṣaṇa-prāptaḥ samañjaseti rati-bhedāś ca mukhyatayā lakṣita udāhrtaś ca | paroḍhānām ratim apekṣya parakīyāṇām kanyānām ratau kiñcid vaijātyam | kātyāyanī-vrata-parāṇām kanyānām ratau kiñcit sājātyam⁹ | mahiṣṇām ratau sarvathā vaijātyam, goloka-gata-lakṣmīṇām ratau sarvathā vaijātyātiśayaḥ¹⁰ | krameṇa patityāga-rūpāsāmañjasyābhāvāt | parakīyāṇām kanyānām ratau kiñcit sājātyam loka-tyāga-rūpāsāmañjasya-sad-bhāvāt | loka-dharma-pati-tyāgābhāvena sarvathā sāmañjasyāt sarvathā sāmañjasye'pi ṛukmiṇy-ādi-kṛta-virodha-tiraskārabhāvāt | ata eva krameṇa samyak sāmartyābhāvāt kiñcit sāmartyāt samyag asāmartyātiśayāt | ata eva krameṇa kiñcin nisarga-valita-svarūpotpannatvāt kiñcit svarūpa-valita-nisargotpannatvāt sarvathā-mukhya-nisargotpannatvāt sarvathā-gaṇa-nisargotpannatvāt | ata eva krameṇa mahā-bhāvopādānām योग्या-साम्यक्त्या-अभाव-किञ्चिदयोग्याय-सद-भाव-साम्यगयोग्याता-¹¹ साम्यग-योग्यातिशय-¹² | paroḍhāsu nitya-priyāṇām ratim apekṣya devīnām śruti-muni-tad-itara-sādhaka-carīṇām ca ratau sarvathā sājātye'pi nyūnatvam | āgantukatvenāgantuka-svarūpotpannatvāt | tat tu manastādātmyaprāpteḥ | svābhāviko nitya-siddhaḥ | āgantukaḥ sādhanasiddhaḥ | muni-śruti-devītara-sādhaka-cara-rūpa-sādhana-siddhādhiṣṭhānakatayaiva nitya-siddhādhiṣṭhānakasya bhākasyāgantukatvam, [nitya-siddhasya bhāvasya prakātyam ḥṛdi sādhyatā](#) [bha.ra.si. 1.2.2] iti vacanāt |

āgantuko'pi māñjiṣṭha-rāgo vastre yathā sthiraḥ |
evam dravyādiṣu sthāyī bhāva āgantukaḥ sthiraḥ ||9||

¹ goloka-lakṣmī-cayānām

² kātyāyanī-vrata-parāṇām

³ parakīyāṇām kanyānām

⁴ avāntara-rati-bhedam āha | nanu, samarthā-lakṣaṇa-prāpta-svarūpa-kāryatve śruti-muni-candrakānti-devī-prabhṛtīnām āgantukīti svarūpa-lakṣaṇam āyātam | tan-madhye kācīt kurukṣetra-gatā kācin nabho-gateti tātparyāḥ jñeyam ity āha kiṁ ceti |

⁵ ādhunikatvena

⁶ śruti-muni-prāptaḥ

⁷ kurukṣetra-gatāsu nava-vṛndāvana-gatāsu

⁸ rādhikādiṣu paroḍhāsu

⁹ samarthāyāḥ

¹⁰ nara-lilāyā abhāvāt

¹¹ mahiṣṇām sarvathā vaijātyam

¹² goloka-lakṣmīṇām sarvathā vaijātyātiśayaḥ

na tu paṭādi-gatāny araktima-sadṛśa-vyabhicāri-bhāvavad asthira eṣaḥ | mañjiṣṭhāmañjiṣṭha-
vāsasor yathā rāgavattve tāratamyam evaṁ nitya-priyāṇām devī-muni-śruti-sādhaka-carīṇām
ca samarthā-ratimattve tāratamyam |

kiṁ ca,¹ māñjiṣṭhe vāsasi vāsastva-sattvam | sādha-ka-carīṣu na jīvatva-sattā svarūpa-
śaktitvāpātāt | sa² tu sādha-kasyānyathā kartuṁ samarthatvasya prakāśakaḥ | kintv āgantuka-
svarūpajāpi ratiḥ samṛddhā satī nijādhiṣṭhānasya sva-tādātmya-prāpaṇena māñjiṣṭha-vāso-
rāgavattvavat svavattva-tirodhāpanān māñjiṣṭhā-rāgavattvavat svavattāvisphārāc cāgantukīti
pada-vācyatvam apahāya nitya-siddhādhiṣṭhānaka-rativat svarūpajeti-pada-vācyatvam
prāpnoti | māñjiṣṭha-vāso-rāgavattvavat svavattva-tirodhāpanān yathā, [jahur guṇamayam
deham](#) [bhā.pu. 10.29.11] iti |

āgantuka-svarūpādhyas tāvat sādhana-siddhi-bhāk |
yāvan manaḥ-svatā-hetor mahā-bhāvasya nodayaḥ ||10||
sādhakānām samarthāyām nisargotpannatā bhavet |
ity etad vimatān spaṣṭam sphutam atra nirākṛtam ||11||

śrī-vraja-sthānām nitya-priyāṇām ratim apeksya prakāśāntareṇa kurukṣetrādi-gatānām tāsām
eva ratau gauṇatvam, tatra śrī-vṛndāvanāder muralī-mādhuryāder abhāvāt śrī-
kṛṣṇasyāpracchanna-kāmatā-viśiṣṭa-ṛukmiṇy-ādi-gata-samañjasā-viṣayatva-spaṣṭa-mahā-
samṛddhi-hasty-aśvādimattvayor anubhavāc ca | tathā hi,

[priyaḥ so'yaṁ kṛṣṇaḥ saha-carī kurukṣetra-militas
tathāham sā rādhā tad idam ubhayoḥ saṅgama-sukham |
tathāpy antaḥ-khelan-madhura-muralī-pañcama-juṣe
mano me kālindī pulina-vipināya sprḥayati ||](#) [pa. 383] iti |

[vṛndāvaneśvarī-premṇā dvibhujāḥ kriyate hariḥ](#) [u.nī. 5.6] ity ādivad atra³ na muralī-
vādanatvādi-sampādāna-sāmarthyam | tad⁴ eva samarthāyā gauṇatvasya vyañjakam |
parakīyāsu kanyāsu samarthā-prāyā, samarthā-lakṣaṇa-kiñcid-vyatirekāc eva samagra-tal-
lakṣaṇāspada-paroḍhātaḥ parakīyāṇām kanyānām apakarṣāt | apakarṣas tu paroḍhotkarṣa-
vyatireka-prāpyaḥ | paroḍhotkarṣo yathā—

[etāḥ sarvātīśāyinyaḥ śobhā-sādguṇya-vaibhavaiḥ |
ṛamādibhyo'py uru-prema-mādhurya-bhara-bhūṣitāḥ ||](#) [u.nī. 3.39] ity ādi
kārikā |

udāharaṇām, yathā [śrī-daśame](#)—

[nāyam śriyo'ṅga u nitānta-rateḥ prasādaḥ
svar-yoṣitām nalina-gandha-rucām kuto'nyāḥ |](#)

¹ nanu prāpta-siddhitve'pi tāratamyam apeksitam yat tad eva naśvarānaśvara-bhāvena svarūpa-śakti-jīva-
śaktimattvam gamyam ity atra nety āha kiṁ ceti |

² svarūpa-śaktitvāpātāḥ

³ kurukṣetre

⁴ asāmarthyam

rāsotsve'sya bhūja-daṇḍa-grhīta-kaṇṭha-
labdhāsiṣām ya udagād vraja-sundarīṇām || [10.47.60] iti |

tatra paroḍhātvaṁ nimittam¹ | sarvātīśāyitādīkam naimittikam² | paroḍhātva-nimittābhāve
sarvātīśāyitvādi-naimittikābhāva iti | kātyāyanī-vrata-parāsu kanyāsu samañjasā-prāyā
samarthā-lakṣaṇa-kiñcid-anvayād ata eva prāyika-samañjasā lakṣaṇa-vyāpteś cāta eva
svakīyātvato mahiṣī-sāhityena varṇitatvāc ca | ata eva **atraiva paramotkarṣaḥ śṛṅgārasya
pratiṣṭhitaḥ** [u.nī. 1.19] iti niyata-śṛṅgāra-paramotkarṣa-hāneś ca | **trailokya-vilakṣaṇā** [u.nī.
3.18] iti niyata-trailokya-vailakṣaṇya-hānyā tat-sālakṣaṇyāpātāc ca | tal³-lakṣaṇa-kiñcid-
vyatirekāspada-kanyā-parakīyābhyaḥ kātyāyanī-vrata-parāṇām kanyānām apakarṣāt |
apakarṣas tu kanyā-parakīyotkarṣa-vyatireka-prāpyaḥ | kanyā-parakīyotkarṣo, yathā, **śrī-
mukhena tu mātmyam āsām prāha svayam hariḥ** [u.nī. 3.28], yathā **na pārāye'ham
niravadya-samyujām** [bhā.pu. 10.32.22] ity ādi | **uddhavo'pi jagau suṣṭhu sarva-
bhāgavatottamaḥ** [u.nī. 3.30] yathā, **āsām aho caraṇa-reṇu-juṣām aham syām** [bhā.pu.
10.47.61] ity ādi ca | atra sāmānya-parakīyāṇām utkarṣeṇa tad-bheda-rūpāṇām kanyā-
parakīyāṇām utkarṣa āyātaḥ |

kim ca, paroḍhānām sāhityāt sa⁴ ca nitarām āyātaḥ | sāksād apakarṣo'pi⁵

mūla-mādhava-māhātmye śrūyate tata eva hi |
ṛukmiṇy-udvāhataḥ pūrvam tāsām pariṇayotsavaḥ || [u.nī. 1.16] ity anena |

samarthā-kiñcit-sājātyasyāpagamāt |

prabhāvaṁ śrī-vraja-sthasyāsya vaktum śaknoti kaḥ pumān |
yasmin samañjasā-prāya-rater na hi parāt-pare |
aiśyānusandhi-samparka-rahitāyāḥ samantataḥ ||12||
sadoddīpana-sad-bhāvād bhinnatāvasaraḥ kvacit |
sambhogecchā-viśeṣasya sadā linatayā sataḥ ||13||

atra⁶ bhede vyatireka-pradarśanam | anyathā svīyātve sthāpanasya⁷ aprayojakatvam iti |
anumāna-prayogo'tra | iyaṁ ratiḥ samañjasā svīyātva-gatatvād iti | evam anyatrāpi |

nitya-priyātva-śraiṣṭhye'pi rādhādīnām hi vastutaḥ |
svīyātvaṁ kathyate yat tu dhanyādi-kanyā-gaṇe |
atrābhīmāna¹-bhedasya hetutvaṁ vijñā-sammatam ||14||

¹ bijatvam |

² vṛkṣatvam |

³ samarthā |

⁴ utkarṣaḥ |

⁵ svakīyānām kanyānām |

⁶ sambhogecchāyā viśeṣe |

⁷ śrīmad-ujjvala-nīlamanau **gāndharva-rītyā svīkārāt svīyātvaṁ iha vastutaḥ** [3.22] ity ādinā nirṇītasya vacanasya

anyathā taṭasthāyamānaḥ siddhānta-kṛdbhir bahiraṅga-jana-samādhānāya śrī-rādhikādīnām gopaiḥ saha pariṇayasya yogamāyā-vivartatvaṁ darśayadbhiḥ śrī-rādhikādīnām śrī-kṛṣṇena saha mālya-parivartana-kautukādikam vāraṁ vāraṁ darśayadbhiḥ ca śrī-grantha-kṛdbhir gāndharva-rīti-svikāreṇa dhanyādiṣu yad vastutaḥ svīyātvaṁ likhyate tat tu na sambhaved iti |

kiṁ ca, [avyaktatvād vivāhasya suṣṭhu pracchanna-kāmatā](#) [u.nī. 3.16] iti |

asyārthaḥ | suṣṭhv iti kanyātvena kāmasyāpi mananābhāvāt pracchanna-kāmateti | tasmād eva nirodhābhāvena vāraṇa-durlabhatvayor abhāvāt saiva² kevalety arthaḥ | [hariṇā pūritābhīṣṭāḥ](#) [u.nī. 3.35] ity ādi-padyārdhasyārthaḥ | pūrito'bhīṣṭāḥ svasmin pati-bhāvo yāsām tāḥ | [pati-bhāva-ratā harau](#) [u.nī. 3.14] ity ādes tena na tu parakīyāṇām iva rasa-paramotkarṣeṇa vallabhāḥ priyāḥ |

na patityāgajam duḥkham na dharmatyāgajam hi tat |
pati-svaśrū-nanāndīṇām na rodhas tad³-abhāvataḥ ||15||
mātāmahi-mātrpitr-rodho bālya-dhiyā na hi |
mātrādīnām tu taj-jñāne bhavet pariṇayodyamaḥ ||16||
rāgasya parameyattāpanna-vṛtter abhāvataḥ |
na samarthā mahā-bhāva-bijam syād atra prāyaśa ||17||
svīyātvaṁ atra kṛṣṇe ca patitvaṁ vāstavaṁ tataḥ |
pātra-vaiśiṣṭyam ādarśya śrīmat-prabhu-varaiḥ kila |
vyañjitaṁ rati-vaiśiṣṭyam bodhyam tat-pāda-saṁśrayaiḥ ||18||

nanu, yathā svarṇa-rajata-kuṇḍalayor vastuto bhede'py ākāra-sālakṣaṇyena kuṇḍala-pada-vācyatvaṁ tathā parakīyā-svakīyayor vastuto bhede'py abhimāna-sālakṣaṇyāt⁴ samarthā pada-vācyatvaṁ | yathā,

[gāndharva-rītyā svikārāt svīyātvaṁ iha vastutaḥ |](#)
[avyaktatvād vivāhasya suṣṭhu pracchanna-kāmatā ||](#) [u.nī. 3.15] iti |

tatrāha, abhimānasya vailakṣaṇyam evātra na tu sālakṣaṇyam, yathā [āryā ced ativatsalā](#) ity ādi-padye āryeti picchāvataṁsī patir ity ābhimāna-vailakṣaṇyam evātra svakīyātve hetuḥ | sa yathā, [āsām⁵ tad-vṛtti-niṣṭhatvān na svīyātvaṁ asāmpratam](#) [u.nī. 3.14] iti |

kiṁ ca, pati-bhāva-ratir nimitta-rūpā | svakīyā-vṛtti-niṣṭhatvaṁ naimittikam | etan-nimittam svakīyātvaṁ naimittikam | ata eva pati-bhāva-rati-hetuka-gāndharva-vivāham sampādyā patnī-bhāvābhimāna-hetukam [āryā ced ativatsalā](#) iti [picchāvataṁsī patir](#) iti śrī-vrajeśvaryām

¹ nanu vastra-haraṇa-lilāyām rādhādīnām sāhityāt katham dhanyādīnām svīyātvaṁ rādhādīnām paroḍhātvaṁ | katham vā bhitti-citre viśvakarmaṇā rādhā-lalitā likhitā | śrī-lalita-mādhave śrī-kṛṣṇaḥ śrī-satyabhāmām prati parihāsam kṛtavān katham ity atrāha abhimāneti |

² pracchanna-kāmatā |

³ paty-ādīnām |

⁴ svakīyā-parakīyā-kanyānām anya-gopaiḥ saha vivāhasyābhāve'bhimāna-sālakṣaṇyā-dvayaṁ śrī-kṛṣṇasya priyā iti |

⁵ āsām gāndharva-vivāhitānām kanyānām |

āryātva-mananaṁ śrī-kṛṣṇe patitva-mananaṁ ca | etad-dhetukau dvārakāyām
pariṇayotsavaḥ¹ | **lalita-mādhava** tu yaḥ sarvāsām pariṇayotsavaḥ sa tu bahiraṅga-jana-
samādhānāya yogamāyā-dvītīya-vṛtti²-krto dvārakāyām śrī-rādhikādīnām gamanābhāvāt | eṣa³
tu vāstava iti | mahiṣiṣu mukhya-samañjasā samarthā-lakṣaṇa-vyatirekāt | tal-lakṣaṇa-kiñcid-
anvayāspada-kātyāyanī-vrata-para-kanyotkarṣa-vyatireka-prāpyaḥ |

kātyāyanī-vrata-para-kanyotkarṣo, yathā—

avyaktatvād vivāhasya suṣṭhu pracchanna-kāmatā || [u.nī. 3.16] iti |

goloka-gatāsu lakṣmīṣu gauṇī samañjasā samarthā-lakṣaṇa-vyatirekātiśayāt | tal-lakṣaṇa-
vyatirekāspada-mahiṣibhyo goloka-gata-lakṣmīṇām apakarṣāt | apakarṣas tu mahiṣy-utkarṣa-
vyatireka-prāpyaḥ |

mahiṣy-utkarṣo, yathā—

**sa tarjatu batāgrajas tyajatu māṁ suhr̥nmaṇḍalaḥ
pitā kila vilajjatām ghanadṛgambur ambāstu me |
manaḥ sakhi samīhate śrutaguṇaśriyam sarvathā
tam eva yadupaṅgavaṁ na tu kadāpi caidyam nṛpam** || [u.nī. 14.33] iti |

virodha-tiraskārān mukhyā samañjasātra⁴ vyaktā | ata eva sāksād apakarṣo'pi, **yatra śrī-śata-
nindi-paṭṭa-mahiṣi-vṛndaiḥ prabhuḥ khelati** [vraja-vilāsa-stava 5] iti |

kiṁ ca,⁵ sādhana-parāṇām paroḍhā-prabheda-rūpatvād dvidvidhānām⁶ kanyānām sādhana-
pareti prebhedābhāvāc cāsām anugatyā bhajānām nāstīti gamyate | anyathā śrī- gosvāmi-
pādair dvi-vidhānām tāsām sādhana-pareti prabhedo darśito'bhaviṣyat |

**samañjasānugāyogaṁ⁷ na samarthānugāṁ kvacit |
prāpayet sādhaḥ vijñāsa tad-yoge sāpi tan-mayī⁸ ||19||**

**mūla-mādhava-māhātmye śrūyate tata eva hi |
rukmiṇy-udvāhataḥ pūrvam tāsām pariṇayotsavaḥ** || [u.nī. 1.16]

ity utthāpanasya samañjasānugā-yukta-samarthānugayā śrī-vraja-prāptiś cet
tadāprayojakatvaṁ syāt |

¹ kanyānām mūla-mādhava-māhātmyoktaḥ |

² ācchādikā |

³ mūla-mādhava-māhātmyokta-kanyā-pariṇayotsavaḥ |

⁴ dvārakāyām

⁵ nanu bhavatu, siddhānām sarvāsām kṛṣṇa-priyāṇām samarthā-samañjasā-gauṇa-mukhya-prāyātmikānām
madhye'nukaraṇam tv idānīntana-sādhaḥ-kartavyatve kasyaḥ siddham bhaviṣyatītyapekṣāyām nitya-
siddhānām eva na tu sādhana-siddhānām ity āha kiṁ ceti |

⁶ **jahur guṇa-mayam deham** [bhā.pu. 10.29.11] ity atra gopīnām

⁷ nanu vraje'pi samarthā-samañjasayoḥ sad-bhāvo'sti | tarhi samarthā-samañjasayor ekatarānusāreṇa sādhanena
śrī-vraja-prāptiḥ syād iti cet tatrāha samañjasānugeti |

⁸ samañjasā-mayī

agni-putrā mahā-lakṣmīḥ kanyā durgārcanā-parāḥ |
śrī-samarthānugā-mārga-vyatireka-pradarśane |
phalānyathātva-lābhena prāptodāharāṇiyatāḥ¹ ||20||

kiṁ ca, kātyāyanī-vrata-parāṇām kanyānām rater mahā-bhāvotpādane kiñcid yogyatāyāḥ sad-
bhāve'pi na svalpo'pi mahā-bhāvodayaḥ, tāsām kanyātvena maugdhyān nava-vayaḥ
kāmatvādeḥ | tathā parakīyāṇām kanyānām rater mahā-bhāvotpādane prāyikyā yogyatāyāḥ
sad-bhāvena mahā-bhāvasyodaye'pi na sa paroḍhānām mahā-bhāvodaya iva camatkārāśrayaḥ
etasmāt pūrvasmāc² ca | ata eva rāse dvayor api kanyā-prabhedayor anaupayikatva-
prāyakatvāt | [nāyam śriyo'nga u nitāntarateḥ](#) [bhā.pu. 10.47.60] ity ādi-padyam
paroḍhotkarṣa udāhṛtam | devīnām sādḥaka-carīṇām ca³ rater mahā-bhāvotpādane samyag
yogyatayā mahā-bhāvasya samyag udayas tathāpi na sa nitya-priyāṇām mahā-bhāva iva
parama-camatkārātiśayāśrayaḥ | kintu nitya-priyāḥ sva-saṅga-prabhāva-kāruṇyābhyām
sajātīya-bhāvāḥ sādḥana-siddhāḥ sarvathaiva sva-sāmyam prāpayeyuḥ | kurukṣetrādi-gatānām
nitya-priyāṇām rater mukhyatāhāner gaṇatāpātān mahā-bhāvasyotkarṣahāṇiḥ |

kiṁ ca, [iyam eva ratiḥ prauḍhā mahā-bhāva-daśām vrajet](#) [u.nī. 14.57] ity atraiva-kāreṇa
gaṇī samañjasā mukhya-samañjasā samañjasā-prāyā⁴ ca nivāraṇādināpi mahā-bhāva-daśām
na vrajed iti vyajyate | ayogyātiśayād ayogyatāto'yogyatāyāḥ prāyikatvāc ca | samarthā ratir
yathā hasti-jāter jāṭharāgniḥ | tās tayor yathā śāsaka-jāter jāṭharāgniḥ⁵ | nivāraṇādi-sad-
bhāve'pi tāḥ⁶ samarthā-sādrśyam na prāpnuvanti | yathā bahu-laṅghanair api śāsaka-
jāṭharāgnir hasti-jāṭharāgni-sādrśyam na prāpnotiti |

kiṁ ca, samarthāyām samarthā-prāyāyām ca samañjasā-prāyāyām ca pracchanna-kāmatā |
rāsārambhe sākṣān-nivāraṇādi⁷ yad etad-viruddham jātam tat khalu jigīṣūṇām matta-hastinaḥ
para-durgārgala iva tāsām⁸ ratīnām pañcama-puruṣārtha-sāratvena catur-varga-tiraskāri-
svabhāvābhyām api gaṇa-mukhya-samañjasābhyām yathopayogaṁ prabalatamatām⁹
prabalataratām¹⁰ prabalatām¹¹ vyanakti |

kiṁ ca, patnī-bhāvābhīmānopapatnī-bhāvābhīmānāyor vilakṣaṇyam citta-saṅkoca-
viśeṣotpādakādara-gaurava-viśeṣa-maya-svabhāva-viśeṣeṇa tad-upamardi-citta-sphāratā-
viśeṣotpādaka-sambhrama-viśeṣābhāva-maya-svabhāva-viśeṣeṇa | cittasya saṅkoca-viśeṣeṇa

¹ phalāntaram prāptāḥ smaraṇa-māhātmyāt | [agni-putrā mahātmānas tapasā strītvam āpire](#) | [bhartāram ca jagad-
yonim vāsudevam ajam vibhum](#) ity ādinā sthānāntara-prāpter darśitatvāt |

² kanyātvena maugdhyān nava-vayaḥ kāmatvāt |

³ muni-kanyādīnām |

⁴ durgā-vrata-parāṇām kanyānām |

⁵ prāṇi-bhedānām jāṭharāgnēr iva jāti-bhedāt prakarṣa upalabhyate | na hi laṅghanādināpi hastīnām iva
śāsakānām tad-agnir vikāsam prāpnoti |

⁶ gaṇyādi-rūpā ratayaḥ |

⁷ dvāra-bandha-kula-maryādādi |

⁸ samarthā-samarthā-prāyā-samañjasā-prāyāṇām |

⁹ rādhikādiṣu samarthāyām |

¹⁰ parakīyā-kanyāsu prāya-samarthāyām |

¹¹ kātyāyanī-vrata-parāsu prāya-samañjasāyām |

sphāratā-viśeṣeṇa preṃṇaḥ saṅkoca-viśeṣaḥ sphāratā-viśeṣaś ca syāt | vināpi patnī-
bhāvābhimānaṃ vṛttīś ca tad-gatāḥ samañjasā-guṇaḥ¹ śrīmat-samarthāyāṃ virājate |

kim ca, yathā madhure sthita-guṇasyāpi vatsalasya vairitayā sambandha-mātreṇa² madhuro
viraso jāyata, evaṃ samañjasāyāḥ samarthāyāṃ sthita-guṇāyā api sambandha-mātreṇa³
samarthā virasā jāyate⁴, paraspara-viruddha-svabhāvatvāt tayoḥ | sa ca sambandha
ādhārasyaḥprthaktayā⁵ na tu prthaktayā⁶ | sa cādharāḥ samarthāyā na tu samañjasāyāḥ |
samarthāyāḥ sambandhena sambandhānurūpāpakarṣa-hānyā tad-anurūpotkarṣāpātāt
samañjasāyāṃ⁷ guṇa-viśeṣaḥ syāt | ata evātra dṛṣṭānta ekāṃśena | sa ca guṇa-viśeṣaḥ⁸ prāya-
samañjasāyāṃ ratau darśito'sti | kintu samarthā-prāyāyāṃ ratau yad iṣat sāmañjasyaṃ
kathitaṃ tat tu pati-tyāga-rūpasyāsāmañjasyāyābhāva eva na tu sāksāt tat⁹ | ato'syāṃ na
vairasyam |

vipralambheṣu prauḍha-pūrva-rāga-prādurbhāva-prakāraḥ pūrvam ṛtīya-prakāśane
saṅkṣepeṇa darśito'pi viśeṣeṇa darśyate | samarthā ratiḥ svarūpa-vaiśiṣṭyena hetunādu
parodhatvādi-nimittān prakāśya paścāt tair eva sāmārthya-dyotakair nimittair ātmānaṃ
prakāśayati | ato rater asyāḥ svayam-prakāśatvam āyātam | sāmārthya-dyotanāt pūrvam
vaiśiṣṭyaṃ sad api tat-tad¹⁰-vṛtti-bheda-prakāṭyaṃ vinā prayojakatayā nāpekṣitam¹¹ | yathā
mahā-pralaye māyāyāṃ līnāyāṃ sattvādīnāṃ¹² tat-tad-vaiśiṣṭyaṃ bīja-rūpeṇa sad api tat-tad-
vṛtti-bheda-prakāṭyaṃ vinā-prayojakatayā nāpekṣitam |

līlā-śaktim anugrāhya yogamāyāṃ ca sā yadā |
samarthā gūḍha-vaiśiṣṭyānādi-vaiśiṣṭya-bhāk sadā ||21||
vartate tarhi līlākhyā-śaktyā janmādi¹³ tanyate |
yogamāyā tu vaiśiṣṭya-nimittāni¹⁴ prakāśayet ||22||
svarūpeṇa kadācit tu na svādhāraṃ jahāti sā¹⁵ |
vaiśiṣṭya-darśanāt pūrvam sāmānyeti prakīrtyate ||23||
avekṣya bālye līlākhyā śaktir nātirasāvaham |
samarthā-rati-vaiśiṣṭyaṃ na prādurbhāvayet kila ||24||

¹ paricaryādara-viśeṣa-guṇaḥ |

² mama putra iti |

³ patnīva-sambandha-mātreṇa |

⁴ yadā samarthādhāre samañjasādhāre samarthā-sambandhas tadā samañjasā virasā na jāyate, kintu guṇādhikā
bhavati |

⁵ atra kātyāyanī-vrata-para-kanyānāṃ samārtha-rati-mattvena patnī-bhāvopapatnī-bhāvābhimānatayā
samarthāyā yad dvairūpyaṃ tasya khaṇḍanam |

⁶ samarthādhārasya prthaktayā samañjasā-sambandhaḥ vairasyāya na kalpata ity arthaḥ |

⁷ prāya-samañjasāyāṃ |

⁸ virodha-tiraskārādi |

⁹ na tu samañjasā-gata-sāmañjasyam |

¹⁰ loka-dharmātikramaḥ |

¹¹ na cihnitam |

¹² sattva-guṇādīnāṃ |

¹³ līlā-śaktir janmādi-līlāṃ bālyam ca prakāṭya bālye rateḥ sāmānya-rūpaṃ bālyānte vaiśiṣṭyaṃ ca prakāṭya
pūrvā-rāgaṃ prakāṭyati |

¹⁴ parakīyopapaty-ādīni |

¹⁵ samarthā |

bibheti vayaso bālyān mahā-pralaya-sannibhāt |
samarthā-rati-vaiśiṣṭyaṁ śakti-vaiśiṣṭya-sannibham |
līna-vṛttitayā yatra na prayojanam udvahet ||25||

kiṁ ca | bīja-vaiśiṣṭyaṁ yathā vṛkṣādīnām vaiśiṣṭya-hetu-bhūtaṁ syād vṛkṣādīnā, vaiśiṣṭyaṁ yathā bījānānām vaiśiṣṭya-hetu-bhūtaṁ syād, evaṁ nisarga-svarūpayoṣ tathā svalpa-svarūpa-yuta-nisarga-svalpa-nisarga-yuta-svarūpayoṣ ca vaiśiṣṭyaṁ krameṇa samañjasā-samarthayoṣ tathā samañjasā-prāyāsamarthā-prāyayoṣ ca vaiśiṣṭya-hetu-bhūtaṁ syāt | samañjasā-samarthayoṣ tathā samañjasā-prāyāsamarthā-prāyayoṣ ca vaiśiṣṭyaṁ nisarga-svarūpayoṣ tathā svalpa-svarūpa-yuta-nisarga-svalpa-nisarga-yuta-svarūpayoṣ ca vaiśiṣṭya-hetu-bhūtaṁ syāt | yadā bījāni mṛdi līnatayājñātāni vartante, tadā teṣāṁ vaiśiṣṭyaṁ sad apy aprayojakatayā nāpekṣitam | kiṁ ca, paroḍhāśrayāyā mukhya-parameyattā-rūḍha-rāgopādāna-rūpāyāḥ samarthāyā vrajendra-nandanatvena suṣṭhu-niṣṭhāyāḥ paramotkarṣeṇa durbodhatā | yathā **lalita-mādhava**,

**gopīnām paśupendra-nandana-juṣo bhāvasya kas tām kṛtī
vijñātuṁ kṣamate durūha-padavī-sañcāraṇa-prakriyām |
āviṣkurvati vaiṣṇavīm api tanuṁ tasmin bhujair jiṣṇubhir
yāsām hanta caturbhir adbhuta-ruciṁ rāgodayaḥ kuñcati || [la.mā. 6.14]**

gopīnām kanyānām mugdhatvena nava-kāmatvādinā rāsānupayogitvātīśaya-bhāvād gopair vyūḍhānām iti |

vailakṣyaṁ idam vyaktaṁ prakāśana-catuṣṭaye |
vaiśiṣṭya-spaṣṭatāpattyai tathāpi punar īritam ||26||
mata-pradarśanenaiva vimatasya nirākṛtiḥ |
tathāpi mata-dārḍhyāya kvāpi vimata-khaṇḍanam ||27||

atra kātyāyanī-vrata-parāṇām kanyānām samarthā-ratimattven patnī-
bhāvābhimānātmatayopapatnī-bhāvābhimānātmatayā samarthāyā yad vairūpyaṁ tasya
vimatasya khaṇḍanam | tena sthāna-līlā-dvairūpya-rūpa-ṣaṣṭa-vimata-khaṇḍanam siddham
iti |

**dvaividhyaṁ kanyākānām yat purāṇena sphuṭam kvacit |
samarthāvakarocchittyai tat sphuṭikṛtam īśvaraiḥ ||28||**

iti vailakṣya-catūṣṭaye
parakīyā-tati-kātyāyanī-vrata-para-kanyā-tati-ratyor vailakṣyaṁ
dvitīyaṁ pūrṇam
|| 2.2 ||

--o)0(o--

(2.3)

atha śrī-kṛṣṇa-līlā-matsyādi-līlayor vilakṣaṇyam

vande śrī-kṛṣṇa-caitanyaṁ kāraṇātīta-vigrahaṁ |
yal-līlā-kāraṇātīta-dhāma-bhṛtyādibhiḥ saha ||29||
yad-dhāma-līlā-dvaividhyaṁ bhede'pi deśa-kālayoḥ |
apekṣya vraja-tal-līle nataṁ nataṁ gaura-vidhum bhaje ||30||

mahā-pralaye mahad-ādi-kārya-brahmaṇḍe tad-gate devendriyādiṣṭhānādi-bheda-caye deva-manuṣya-tiryag-ādi-bheda-caye ca brāhmaṇa-kṣatriya-vaiśya-sūdrādi-bheda-caye ca svapādāne praviṣṭe sati mahat-tattve svopādāne prakṛtau praviṣṭe sati prakṛtau svāśraye śaktimati śrī-bhagavati praviṣṭāyāṁ satyāṁ ye tat-tad-bhedās tiṣṭhanti te pūrvam tat-tad-bhedenājñā-janaiḥ pratītā¹ api cic-chakti-vilāsā, ata eva nityāḥ² | vyaṣṭi-jīve³ samaṣṭi-jīve⁴ sthūlavastha-vairajaṁ⁵ praviṣṭe sati tasmin sva-sūkṣmāvasthe hiraṇyagarbhe praviṣṭe sati tasmin svāśraye śaktimati śrī-bhagavati⁶ praviṣṭe sati ye janās⁷ tiṣṭhanti te pūrvam tad-abhedenājñaiḥ pratītā api cic-chakti-vilāsa-rūpāḥ śrī-bhagavat-parikarāḥ |

kiṁ ca, sa-parikarasya śrī-kṛṣṇasya narākṛtitaṁ śrī-māthurasya bhū-rūpatvaṁ manuṣyāntar-vartitvaṁ bhū-lokāntar-vartitvaṁ [ca] vinā na sidhyati | tat-tad⁸-atītatvaṁ vinā tasya tasya⁹ prapañcātītatvaṁ ca na sidhyati | pūrvam vinā mādhyasyāsiddhir antimaṁ vinaisvāryasyāsiddhir nara-bhū-loka-sādṛśyābhāvāt tat-tad-atīta-sālakṣaṇyābhāvād anena prakṛtāprakṛta-sālakṣaṇyābhāvena tasya tasya parama-vilakṣaṇatvaṁ sidhyati | ekatarasyābhāve parama-vilakṣaṇya-hāniḥ syāt | ataḥ pralaye mahā-pralaye ca tat-tan¹⁰-nāśe'pi tat-tad-antar-vartitvaṁ¹¹ yogamāyā-kalita-tādrśa-tat-tad-abhimanānāt | cic-chakti-vilāsā tu na mahā-pralayādi-hetu-kālādhīnāḥ | kālo hi bhagavad-bhrū-vikṣepa-rūpa-līlā-viśeṣatvenopacaritas tac-chakti-viśeṣaḥ prakṛti-viśayo, na tu cic-chakti-viśayaḥ | ata eva kevala-prakṛti-kṣobhana-svabhāvaḥ | prakṛtau līnāyāṁ, kālasyāprayojakatvād bhagavati līnas tiṣṭhati | tadā yaḥ kālāḥ¹² sa pūrvam tad-abhedenājñaiḥ pratīto'pi cic-chakti-vilāsa-viśeṣaḥ |

**līlāvasara-rūpasya kālasyāvakaro varaḥ |
prakṛta-sthiti-sṛṣṭy-ādi-viśayaḥ kāla īryate ||31||**

¹ mahad-ādi-devendriyādi-bhedāḥ |

² bhagavad-avatārāḥ |

³ asmad-ādi-nānā-rūpa-jīve |

⁴ brahmādi |

⁵ virāt-puruṣam |

⁶ śrī-ke para-vyoma-nāthe kāraṇārṇava-śāyini |

⁷ vyaṣṭi-jīvādayaḥ |

⁸ narākaratvasya bhūrūpatvasya ca |

⁹ śrī-kṛṣṇasya māthurasya ca |

¹⁰ prapañca-narasya prapañca-bhavaḥ |

¹¹ kṛṣṇasya manuṣyāntarvartitvaṁ māthurasya bhūlokāntarvartitvaṁ |

¹² līlāvasara-kālāḥ |

janma-nimitte karmaṇi line yaj janma sva-vṛttibhis tiṣṭhati, tat khalu pūrvam ajñais taj-
janmābhedenā pratītam api cic-chakti-vilāsa-rūpam | evaṁ svabhāva-saṁskārayor linayoḥ
sator yau vartete tau khalv ajñaiḥ pūrvam tad-abhedena pratītāv api śuddha-sattva-viśeṣa-
rūpau | māyā-vṛttau lināyām yā ceṣṭā vartate sā pūrvam ajñais tat-kārya-ceṣṭābhedenā
pratītāpi cic-chakti-vilāsa-rūpā lilā | kāle line'pi yogamāyāyā vaibhava-prakāśān na yogamāyā
kālādhīnā | tasyāḥ śrī-bhagavat-parikara-viṣayatvād bhagavad-dhāma-sthitatvam | bhagavad-
dhāmani kāla-vikramādi nāsti | yathā

pravartate yatra rajas-tamas tayoh
sattvaṁ ca miśraṁ na ca kāla-vikramaḥ |
na yatra māyā kim utāpare hareḥ [bhā.pu. 2.9.10] ity ādi |

kāla-vikrama eva nāśa-hetuḥ | yogamāyāyām kāla-vikramābhāvān na yogamāyā-vaibhavaṁ
naśvaram | cic-chakti-vilāsa-śeṣa-rūpas tu kālo lilādhīnaḥ | lilābhir nija āvirbhāva-
tirobhāvayoḥ so'nugṛhyamāṇo bhavet | evaṁ tāmasa-rājasa-sāttvikeṣu bhāveṣu lineṣu ye
bhāvās tiṣṭhanti te pūrvam ajñais tat-tad-abhedena pratītā api cic-chakti-vilāsāḥ | turīya-
svarūpaṁ mahā-puruṣāder avatāra-gaṇasyopādānam | turīyasya lakṣaṇam—

virāḍ hiraṇyagarbhaś ca kāraṇaṁ cety upādhayaḥ |
īśasya yantribhir hīnaṁ tat turīyaṁ pracakṣate ||¹

mahā-puruṣādy-avatāra-gaṇasya dvau prakāśau— aprakāṣaḥ prakāśaś ceti | atra prakāṣaḥ
prakāśaḥ kāraṇa-rūpaḥ | ata eva turīyecchā-preritaḥ so'vāntara-bhūri-prakāśa-yukta-viśva-tad-
amśa-rūpa-nimitta-nāśe'pi tat-tan-nimittāyamāna-sva-vaibhava-valitām viśva-tad-amśa-
nimittām lilām prakāṣayati | atat-prājñair eṣā kādācitkatayā pratiyamānā bhavet | na tv eṣā
kādācitki | anyathā, **vedān uddharate** [gī.go. 1.16] ity ādi-padye vartamāna-prayogānām
anupapatteḥ | eṣāpi bhakta-premotpādakāsvādanā | prakṛti-jīvayor mahā-puruṣe praviṣṭayoḥ
sator avatāra-gaṇena saha sva-sva-dhāmāprakāṣa-prakāśa-gate sve sve'prakāṣa-prakāśe mahā-
puruṣo'prajojakatayā praviśati ca | yathā **viṣṇu-dharmotttare**—

anantāni tavoktāni yāny etāni mayā purā |
sarvāni tāni saṁhṛtya samakālam jagatpatiḥ |
prakṛtau tiṣṭhati tadā sā rātris tasya kīrtitā || [la.bhā. 1.5.329] iti |

jagat-patiḥ kāraṇa-rūpo mahā-puruṣaḥ | prakṛtau sva-svāprakāṣa-prakāśe mahā-puruṣādy-
avatāreṣu sva-svāprakāṣa-prakāśeṣu praviṣṭeṣu yo'vatāras tiṣṭhati sa kvacit tac-chabda-
vācyo'py avatārī turīya-rūpaś ca | sudharmāto mahiṣiṇām mandireṣu praveṣe yathā
prakāśānām pṛthaktvaṁ tathā kāraṇa-lilāyā āvirbhāve prakāśayoḥ pṛthaktvaṁ | avatāra-
gaṇasya praveṣe sudharmā-praveṣe yathā sarveṣāṁ śrī-kṛṣṇa-prakāśānām ekatvaṁ tathā
prakāṣa-prakāṣayoḥ prakāśi-prakāśayor ekatvaṁ |

pūrvoktā viśva-kāryārtham apūrvā iva cet svayam |

¹ ayam śloko'jñātākaraḥ | uddhṛtas tu bhāvārtha-dīpikāyām (11.15.16); bhagavat-sandarbhē (3) paramātma-
sandarbhē (20), caitanya-caritāmṛte ca (1.2.53).

dvārāntareṇa vāviḥ syur avatārās tadā smṛtāḥ || [la.bhā. 1.2.2]

ity anena svayaṁ-rūpasya viśva-kāryārtham āvirbhāvenāvatāratvaṁ yat tat tu svayaṁ rūpe kṣīra-śāyinaḥ praveśāt | ata eva, [prāyaḥ svāmsās tathāveśā avatārā bhavanty amī](#) [la.bhā. 1.2.5] ity atra prāya ity svayaṁ-rūpe kṣīra-śāyinaḥ praveśāt |

śrī-kṛṣṇasya viśva-nimittāyāṁ līlāyāṁ satyāṁ tatra kṣīra-śāyi-praveśasyā-prayojakatvaṁ syāt | ata eva sva-sva-bhakta-nimittāprakāṣa-līlātaḥ kāraṇa-līlā viśva-tad-amśa-nimittā bhinnā | ata eva viśva-tad-amśa-nāśe sati nimittābhāvāt tasyās tirobhāvaḥ | turīyasya kvacid avatāratve'pi bhakta-nimitta-prākāṣyā kāraṇātītaiva līlā | yathā—

[anugrahāya bhaktānāṁ mānuṣaṁ deham āśritaḥ |](#)

[bhajate tādr̥ṣīḥ kṛīḍāḥ yāḥ śrutvā tatparo bhavet ||](#) [bhā.pu. 10.33.36] iti |

viśva-nimittā kāraṇa-līlā tv asyā ānuṣaṅgikī | tasyā amśādi-dvārā sampādyatvān na sā kāraṇātīta-līlāto bhinnā | yathā pākārtha-prajvalito'gnir nija-tejaso vaibhavana pākam sādhayati tenaivānuṣaṅgikam śīta-nivāraṇādīkam api karoti | tasya pāka-sādhana-tejo-vaibhavāc chīta-vāraṇādi-sādhakam tejo-vaibhavam na bhinnam | ata eva viśva-nāśe'pi mahā-puruṣādi-līlevaiṣā līlā na tirohitā bhavati | asyā līlāyā nimittāni nityāni | kāraṇa-līlāyāḥ kānicin nimittāni tteṣu keṣucit praviśyaikatām prāptāni | turīye tadā kṣīrābdhi-śāyinaḥ praveśāt kāraṇasyāpi nirgama-praveśa-sthānatvāt turīyaṁ rūpam evāśrayaḥ | tasya lakṣaṇam yathā,

[ābhāśaś ca nirodhaś ca yataś cādhyavasīyate |](#)

[sa āśrayaḥ paraṁ brahma paramātmēti śabdyate ||](#) [bhā.pu. 2.10.7]

ata eva kāraṇasyaivāvatāratvaṁ kāraṇātītasya tu tat tatra praveśāt tad-abhedāpekṣayā | ata evāvatāra-tāratamyāṁ kāraṇatva-gatam | kintu kāraṇa-līlāpi kāraṇa-līlātvena pratīyamānāyāḥ kāraṇātīta-līlāyāḥ samparka-jāta-prabhāva-viśeṣeṇa mokṣa-kāraṇam, pūrva-kālanemy-āder evāmokṣāt | ata eva [hatāri-gati-dāyakaḥ](#) [bha.ra.si. 2.1.40] | iti śrī-kṛṣṇasya guṇa-viśeṣaḥ | kāraṇātīta-līlā nitya-parikara-nitya-prema-nimittā | kāmśa-vadhādyā līlā yathā kāraṇa-līlātvena pratīyamānā bhavanti tathā rāsa-dānādi-līlā neti vaiśiṣṭhyam asty eva | kāraṇātītāyāḥ kāmśa-vadhādi-līlāyāḥ prayojanam līlā-parikara-prema-varḍhanam | ata eva rāsādi-līlānām nimitteṣu na kāraṇa-līlānām nimittāni praviṣṭāni |

nimittāni dvi-vidhāni | pratikūlatvena pratīyamānāny anukūlāni ceti | tatra pratikūlatvena pratīyamānāny aghādī-rūpāni nimittāni | atra praviṣṭāny anyāni tu tat-tad-ākhyayā khyātāni tat-pratikūlāni nimittāni | ata eva kāmśaghādyāḥ sāksāt-paramparayā ca bahvīnām līlānām nimitta-rūpā bhavanti | yathā dāna-kelau kāmśo nimitta-rūpo jātaḥ | anyathā mathurām vinā govinda-kuṇḍe yajñāsambhavāt | tad-ādi¹-hetukāniṣṭa-śaṅkāyā abhāvena yajñāpravṛttau satyāṁ dāna-līlāyā anupapatteś ca | yathāgho brahma-mohanādi-līlāyāṁ nimitta-rūpo jātaḥ | teṣāṁ² kādācitkatve tāsāṁ³ kādācitkatvena pratīyamānatvaṁ syāt |

¹ kāmśādi |

² kāmśādīnām |

³ dānādi-līlānām |

kiñ ca, mahā-pralaye sarveṣu raseṣu¹ līneṣu ye rasāḥ śāntādyā dvādaśās tiṣṭhanti te cic-
chakti-vilāsāḥ | ata eva tan-nimittāni cid-vilāsa-rūpāni | śrī-kṛṣṇa-nārāyaṇayos
turīyatayaikatve²pi śrī-kṛṣṇo dvādaśānām rasānām ālambanaḥ, śrī-nārāyaṇas tu śānta-prīta-
madhurādbhutānām rasānām ālambanaḥ | tatrāpi³ nara-līlātvābhāvād adbhute camatkāro
nāsti | gaṇa-samañjasā-rati-sthāyitvān madhure⁴pi paramotkarṣo nāsti | ata eva śrī-kṛṣṇasya
mūla-turīyatvam | yathā,

mallānām aśanir nṛṇām naravaraḥ strīṇām smaro mūrtimān
gopānām svajano'satām kṣitibhujām śāstā svapitroḥ śiśuḥ |
mṛtyur bhojapater virāḍ aviduṣām tattvaṁ param yoginām
vṛṣṇinām paradevateti vidito raṅgam gataḥ sāgrajaḥ || [bhā.pu. 10.43.17]

iti dvādaśānām rasānām⁴ nimittāni paraspara-viruddhāni yugapat śrī-kṛṣṇe tiṣṭhanti | śrī-
kṛṣṇasya paramācintya-mahā-śaktitvaṁ prakāśayitvā tenāpi śrī-nārāyaṇād api mahattvaṁ
prakāśayitvā svayam-bhagavattvaṁ sthāpayanti | tathā hi,

kvāpy acintya-mahā-śaktau mahā-puruṣa-śekhara |
rasāvali-samāveśaḥ svādāyavopajāyate || [bha.ra.si. 4.8.83]

iti dvādaśa-rasādhāra-janānām mano-vṛttayaḥ śrī-kṛṣṇa-gata-dvādaśa-rasa-nimitta-prakāśana-
hetavo bhavanti | dvādaśa-rasādhāra-janānām kādācitkatvena tan-mano-vṛttinām
kādācitkatvam | tasmin sati śrī-kṛṣṇa-gatānām dvādaśa-rasa-nimittānām udayasya
kādācitkatvena tan-mano-vṛttinām kādācitkatvam | ata eva śakter vyaktis tathāvyaktis⁵
tāratamyasya kāraṇam [la.bhā. 1.5.90] iti nyāyāt tad-dhetuka⁶-mahattvābhāvasya
prāyikatvam⁷ | tasmād dvādaśa-rasa-nimittodayo nityaḥ | dvādaśa-rasādhāra-janās tan-mano-
vṛttayaḥ ca nityāḥ | ata eva sādḥuktaṁ rasenotkṛṣyate kṛṣṇa-rūpam [bha.ra.si. 1.2.59] iti |

ata eva ete cāmsa-kalāḥ pumsaḥ kṛṣṇas tu bhagavān svayam [bhā.pu. 1.3.28] iti matsyādinām
puruṣāmsāvataratvāt tal-līlāyā dvaividhyam⁸ | śrī-kṛṣṇasya svayam-bhagavattvān mūla-
turīyatvena tal-līlāyā na dvaividhyam iti | rati⁹-dvairūpyābhāve⁹pi līlāyāḥ kāraṇātīta-
līlāntarbhūta-kāraṇa-līlā-viśiṣṭa-tal-līlā kevala-kāraṇātīta-līleti¹⁰ dvaividhyam gūḍha-
vimatasya mūlam | ataḥ śrī-kṛṣṇa-līlāyā matsyādi-līlāto vilakṣaṇya-pradarśanena dvaividhya-
khaṇḍanād gūḍha-vimata-khaṇḍanam evedam | atra prathama-līlāvakara-nirasanam | ata eva

¹ kāraṇa-līlā-gateṣu |

² nanu, śrī-kṛṣṇa-nārāyaṇayos turīyatva-sāmyam yadi syāt tadā śrī-nārāyaṇasya dvādaśa-rasādhāratve rasika-
maṇḍala-śekharatvam āyātam iti cet tatrāha—

³ nārāyaṇe |

⁴ mallādibhir abhivyaktā rasāḥ krameṇa ślokena nibadhyante | raudro'dbhutaś ca śṛṅgāro hāsyam vīro dayā tathā
| bhayānakaś ca bibhatsaḥ śāntaḥ sa-prema-bhaktikaḥ || (iti śrīdhara-svāminām ṭīkāyām uddhṛta-ślokaḥ) |

⁵ nārāyaṇe'prakāśaḥ |

⁶ dvādaśa-rasodaya-hetukaḥ |

⁷ anyatra nārāyaṇe |

⁸ avatāri-gatam avatāra-gatam, prakāṣa-prakāśa-gatam aprakāṣa-prakāśa-gatam ca dvaividhyam |

⁹ samarthā |

¹⁰ rāsa-dānādi-līlā |

prathama-sādhānāvākara-nīrasanam api jātam | evaṁ yatra yatra yat saṅkhyāka-līlāvākara-
nīrasanam tatra tatra tat-saṅkhyāka-sādhānāvākara-nīrasanam jñeyam |

turīyasya¹ kāraṇasya² vailakṣaṇya-vivecanāt |
bhramo'payāti hṛdayād anyathā bhrama-bhāg bhavet ||

iti śrī-kṛṣṇa-līlāmatsyādi-līlayor vailakṣaṇyam
tṛtīyam pūrṇam |
|| 2.3 ||

--o)0(o--

¹ kṛṣṇasya |

² mahā-puruṣasya |

(2.4)

atha sādḥaka-rūpa-taṭastha-rūpayor vailakṣaṇyam |

vande śrī-kṛṣṇa-premāṇam yasyodgamana-mātrataḥ |
tāṭasthyam nidhanam yāti tamaḥ sūryodaye yathā ||

aprāpta-śrī-kṛṣṇādi¹-saṅgādes tad-artham atisatṛṣṇasyāta eva prayatnam kurvato
navānurāgiṇo vraja-janasyānukāri yad rūpam tat sādḥaka-rūpam, siddha-rūpasya prāpta-śrī-
kṛṣṇādi-saṅgādi-vraja-janānukāritvāt | śrī-kṛṣṇādy-aiśvaryaṇusandhāna-valitātma-yathā-
sthita-puṁstvādi-bhāvanā-yuta-deha-rūpam taṭastha-rūpam | vrajajanān anukāritvāt | yathā
śrī-kṛṣṇa-karṇāmṛte lilāśukasyāpi siddha-rūpeṇa śrī-lalitādivad vyavahāraḥ, sādḥakāyāmana-
rūpeṇa pūrva-rāgiṇyāḥ śrī-rādhā-sakhyotakaṅṭhitāyāḥ śrī-kandarpa-sundaryā iva vyavahāraḥ |
vraja-lokānusāram vinātma-puṁstva-bhānayayā śrī-kṛṣṇādy-aiśvarya-bhāvanayā ca
taṭasthāyamāna-rūpeṇa kiñcit prārthanam ca | tasya² taṭasthāyamāna-rūpeṇātma-puṁstva-
bhāvanayā kiñcit prārthanam yathā,

vicitra-patrāṅkura-śāli bālā-
stanāntaram yāmi vanāntaram vā |
apāsya vṛndāvana-pāda-lāsyam
upāsyaṁ anyan na vilokayāmi || [kṛ.ka. 2]

aiśvarya-bhāvanā yathā,

hasta-nyasta-natāpavargam akhilodāram kiśorākṛti | [kṛ.ka. 22] ity ādi |

vailakṣaṇyam idam vyakti-bhavitavyam catuṣṭaye |
sādhanānām tathāpy atra spaṣṭatvāya pṛthag dhṛtam ||

atra sādhana-dvairūpya³-khaṇḍanena tat-prāpya-rati-dvairūpya-khaṇḍanam | tato'trāpi spaṣṭa-
vimata-khaṇḍanam jātam | sādhana-dvairūpya-khaṇḍanena gūḍhādi-vimata-dvaya-
khaṇḍanam api jātam, dhāmno'nugamyā-bhāva-ceṣṭitādhārāja-pada-rūpatvāt, lilāyāḥ
sādhana-bhūtāpadatvāt | atra sādḥaka-rūpasya kevalam yathā-sthitatvam bādhyam | vaidhy-
āpātas⁴ tu sādhana-catūṣṭaye bādhyāḥ |

iti sādḥaka-rūpa-taṭastha-rūpayor vailakṣaṇyam caturtham pūrṇam |

|| 2.4 ||

--o)0(o--

¹ ādi-śabdāt parikaraḥ |

² lilāśukasya |

³ vraja-lokānusāreṇa taṭastha-rūpeṇa ca |

⁴ rāgānugāyāḥ |

vailakṣaṇyasya vijñānam sālakṣaṇya-bhramāpaham |
sūcy-agra-sūkṣmayā buddhyā bhāvyam etat punaḥ punaḥ ||

atrāvakara-catuṣṭaya-nirasanaṁ jātam | dhāmāvakaro raty-avakaro lilāvakaraḥ sādhanāvakaraś
cety avakara-catuṣṭayam | uttame vastuni yojitam apakṛṣṭam vastv avakaraḥ syāt, tatra¹ tad-
yogasya² tad-apakarṣa-kāratvāt |

tatra dhāmāvakaraḥ | śrī-vraje kalpitatvenāsatā sālakṣaṇyena yojito goloko vrajāpakarṣa-
kāratvāt³ tad-avakaraḥ syāt | atha raty-avakaraḥ | samarthāyām kalpitatvenāsatā
sālakṣaṇyena yojito katyāyanī-vrata-para-kanyā-ratiḥ samarthāpakarṣa-kāratvāt⁴ tad-
avakaraḥ syāt | atha lilāvakaraḥ | śrī-kṛṣṇa-kṛtāsura-vadha-lilāsu kalpitatvenāsatā
sālakṣaṇyena yojitā kṣīra-śāyī-lilā tad⁵-apakarṣa-kāratvāt tad-avakaraḥ syāt | atha
sādhanāvakaraḥ | sādhanā-rūpeṇa sādhanā kalpitatvenāsatā sālakṣaṇyena yojitam taṭastha-
rūpa-kṛtaiśvaryaṇuśīlanādi tad-apakarṣa-kāratvāt tad⁶-avakaraḥ syād iti |

kim ca, ajñātasya sataḥ prakāśanaṁ prathama-catuṣṭaye⁷ jātam | tena kalpitasyāsato
nirasanaṁ tṛtīya-catuṣṭaye⁸ bhaviṣyati | tenājñātasyāpi sataḥ prakāśanaṁ ca bhaviṣyati |

iti vailakṣaṇya-catuṣṭayaṁ sampūrṇam |

||2||

--o)0(o--

¹ uttame |

² apakṛṣṭa-yogasya |

³ vrajasya |

⁴ samarthāyāḥ |

⁵ kṛṣṇa-lilāyāḥ |

⁶ sādhanasya |

⁷ prakāśana-catuṣṭaye |

⁸ nirasana-catuṣṭaye |

(3)

śrī-kṛṣṇa-caraṇa-sphūrtir jāyate hr̥di can manāk |
durjñeyam api tattvam syāt subodhyam nātra saṁśayaḥ ||1||

atha nirasana-catuṣṭayam

vyāhṛtābhyām catuṣkābhyām¹ aviruddham matam smṛtam |
mata-nirdhāraṇāyaiva vimatasya nirākṛtiḥ ||2||
vimatasya nirāseṇa matam ūhyam svayam bhavet |
matapradarśanāt kvāpi vimatam syān nirākṛtam ||3||
ādyam atra² dvitīyam³ tu catuṣṭaya-traye⁴ sphuṭam |
nirastam vimata-dvandvam⁵ catuṣṭaya-yuge⁶ bhavat ||4||
svarūpāṇām anyathātvam ādyam⁷ ādye⁸ nirākṛtam |
sālakṣaṇyam dvitīyam tu dvitīye⁹ ca tiraskṛtam ||5||
sādhana-dvayatā-rūpam bādhyam turye catuṣṭaye¹⁰ |
ataḥ sapta-vidhatve'pi¹¹ vimatānām catuṣṭayam |
catuṣṭaye tṛtīye'tra¹² khaṇḍitavyam vivekataḥ ||6||

(3.1)

tatra gokulāprakāṣa-prakāśāprakāṣa-līlā-viśeṣa-nirasanam |

gokula-prakāśa-dvaividhye prakāṣāprakāṣa-līlayoḥ svarūpeṇa dvaividhyam syāt | tayoh
svarūpeṇa dvaividhye prakāṣa-līlayāḥ pratiyamāna-kādācitkatva-doṣaḥ syāt | prakāṣāprakāṣa-
līlayoḥ svarūpeṇaikyād gokula-prakāśa-dvaividhyasyā-prayojakatvam syāt | ataḥ¹³ śrī-
rādhikādibhiḥ sārddham prakāṣa-vihāre'pi śrī-kṛṣṇasyādhokṣajatvāt¹⁴ tat-parivāra-samaya-

¹ prakāśana-catuṣka-vailakṣaṇya-catuṣkābhyām |

² prakāśana-vailakṣaṇya-catuṣka-dvayoḥ |

³ mata-nirdhāraṇārtha-vimata-nirākṛti-rūpam |

⁴ nirasana-catuṣṭaya-traye |

⁵ gūdhātigūḍham |

⁶ prakāśana-vailakṣaṇya-catuṣṭaya-yuge |

⁷ nirastasya vimata-dvayasyādyam |

⁸ prathama-prakāśana-catuṣṭaye |

⁹ vailakṣaṇya-catuṣṭaye |

¹⁰ sādhana-catuṣṭaye |

¹¹ gūḍha-vimatam spaṣṭa-gūḍhātigūḍham sādhyā-gata-sādhana-gata-dvaividhyam iti ṣaṭkaṁ matsyādi-līlā-
sālakṣaṇyam ekam iti saptamam |

¹² nirasana-catuṣṭaye |

¹³ siddhāntam āha |

¹⁴ adhaḥ-kṛtam akṣajam jñānam yena saḥ | tasya bhāvas tataḥ | parpañcendriya-jñānāgocaravād yathā śrīmad-
vaiṣṇava-toṣaṇyām adhokṣaja indriya-jñānātīta-svarūpo'bhīdhāna-tīkāyām cādhokṣaṇām jitendriyāṇām jāyate
pratyakṣibhavatī bharata-mallikaḥ |

lilānām ca tat-svarūpa-śakti-vilāsatvena tat-samāna-dharmatvāc ca tasya teṣām¹ ca prapañcendriyāviṣayatvam aprākāṭyam |

tataḥ svayam-prakāśatva-śaktyā svecchā-prakāśayā |
so'bhivyakto bhaven netre na netra-viṣayatvataḥ || [la.bhā. 1.5.421]

iti nirdhārāt svayam-prakāśa-śaktyā tasya teṣām ca prapañcendriya-gocaratvam prākāṭyam | gokula-prakāśa-dvaividhye'dhokṣajatva-svayam-prakāśa-śaktyoḥ prayojakatvasya kādācitkatvam api syāt | gokulāprakāṭa-prakāśe sthite śrī-kṛṣṇādau tatra² prapañca-rūpasya nimittasyābhāvena tayor³ vṛtty-aprakāśaḥ | ata eva⁴ **bhāgavatāmṛte**,

ced adyāpi didṛkṣerann utkañṭhārtā nijapriyāḥ |
tām tām lilām tataḥ kṛṣṇo darśayet tām kṛpā-nidhiḥ ||
kair api prema-vaivaśya-bhāgbhir bhāgavatottamaiḥ |
adyāpi dṛśyate kṛṣṇaḥ kṛīḍan vṛndāvanāntare || [la.bhā. 1.5.391-2]

ity atraiva vṛndāvane lilāyāḥ prapañcāgocarāyāḥ sāksād darśanam | aprakāṭa-vṛndāvana-sattāyām, **te⁵ tu brahma-hradam nītāḥ** [bhā.pu. 10.28.16] itivat tatra tasyāḥ sāksād-darśanānupapattiḥ | tām tām jāta-prākāṭyām⁶ | tato'nyasyāḥ kasyā apy ekasyā lilāyā abhāvāt | sa⁷ ca **śrīmad-bhāgavatādiṣu** kutrāpy avarṇitatvāt | ata eva śrīmad-gosvāmi-caraṇaiḥ śrī-stava-mālādiṣu nija-grantha-gaṇeṣu kutāpy adarśitatvāc ca |

kim ca, aprakāṭa-vṛndāvana-sattve,
prapadya bhavadīyatām kalita-nirmala-premabhir
mahadbhir api kāmyate kim api yatra tārṇam januḥ⁸ |
kṛtātra kujane'pi vraja-vane sthitir me yayā
kṛpām kṛpaṇa-gāminīm sadasi naumi tām eva vām || [u.va. 66]

ity āder anupapattiḥ | tathā vṛndāvane viharator iha keli-kuñje [gāndharva-samprārthanāṣṭaka, 1] ity ādeś cānupapattiḥ | kevalam lilānām jāta-prākāṭyānām nityāpādanārtham tāsām

prapañca-gocaratvena sā lilā prakāṭā matā |
anyās tv aprakāṭā bhānti tādṛśyas tad-agocarāḥ || [la.bhā. 1.5.438]

iti prākāṭyam aprākāṭyam ananta-prakāśaiḥ sādhitam | anyā jāta-prākāṭyatayā bhāvi-prākāṭyayā ca gatā āgāminyaś cety arthaḥ | anyathā anyā iti bahu-vacanānupayogaḥ lilā-

¹ parivārādīnām |

² aprakāṭa-prakāśe |

³ adhokṣajatva-svayam-prakāśa-śaktayoḥ |

⁴ yataḥ svayam-prakāśa-śaktyā svecchā-prakāśayā prapañca-netre'bhivyakto bhavet |

⁵ nandādayaḥ |

⁶ mṛn-maya-vṛndāvana-gata-lilām |

⁷ abhāvaḥ |

⁸ tṛṇa-sambandhi janma |

parimāṇanyathā-bhāvaś ca tat-kāla-parimāṇanyathā-bhāvaś ca | tādr̥śya iti rates tan-nimittānām cābhedāt | ata eva prakatāprakatā ceti dvaividhyam eka-prakāra-lilā-gatam | vyatireke'prayojakam āha | aprakāṭa-gokula-gatā lilāḥ prakāṭa-gokula-lilāvad yady ananta-prakāśaiḥ sādhyās tarhy aprakāṭasya gokulasya svīkāreṇa kiṁ prayojanam ?

nanu, [antar-gr̥ha-gatāḥ kāścīd gopyo'labdha-vinirgamāḥ](#) [bhā.pu. 10.29.9] ity atra yāḥ patibhī ruddhās tā gokulasyāprakāṭa-prakāśam prāptā iti śrūyate | tatrāha nara-lilā-rasaḥ sarvatra rakṣaṇīyaḥ | tatrāpi¹ yogamāyā-vaibhavam vinā sa rakṣitum aśakyaḥ | tasmād gokulasyāprakāṭa-prakāśa-svīkāreṇa kiṁ prayojanam? tena yogamāyā-vaibhavaṇa so'trava² samādheyāḥ | ata eva śrī-gosvāmi-pādair uktam,

[siddhim katicid evāsām rāsārambhe prapedire |](#)
[iti kecit prabhāṣante prakāṭārthānusāriṇaḥ ||](#) [u.nī. 3.46]

prakāṭārthānusāriṇaḥ spaṣṭārthānusāriṇo³ na tu gūḍhārthānusāriṇaḥ⁴ | gūḍhārthe tuy deha-tyāgo'prakāṭa-gokula-prāptiś ca nāsti | ata eva [ānanda-vṛndāvane](#)—

[atha patibhir nirudhyamānā mānāpagame yā guṇa-deham vihāya kṛṣṇāṅga-saṅga-samucitam deham āsāditās tā eva sābhimānam ākrośantya ūcuḥ,](#)
[pati-putra-suhṛt-sahodarāms](#)
[tṛṇa-kalpān atimucya te'ntikam |](#)
[kitavopagatāḥ punaḥ katham](#)
[vipine no niśi kaṣṭam atyajāḥ ||](#)
[punaḥ sakalāḥ eva sakalā evam ūcuḥ, haisitam mṛdu cāru vīkṣitam](#) [ā.vṛ.ca. 19.37-39] ity ādi |

tathedam prakaraṇam api navāyauthikī-gatatayā nyāya-prāptam syāt | anyathā svalpa-muni-carītarāsām sādḥaka-carīṇām sarvāsām śrī-rāsa-lilānarhatāpatteḥ | ata eva navāyauthikītarā-sādḥaka-carīṇām etat-pūrvam eva śrī-rāsa-lilā-prāptir nyāyyā | naśvaratvānaśvaratvābhyām naśvara-kāryatvānaśvara-kāryatvābhyām pratibimbatvena bimbatvena jaḍatva-caitanyābhyām naśvara-yogāyogābhyām apakṛṣṭotkṛṣṭatvābhyām dvairūpyam | svalpatva-bahutvābhyām dvaividhyam | atra prathamam⁵ māyā-svarūpa-śakti-kārya-gatam | dvitīyam⁶ māyā-svarūpa-śakti-gatam | tṛtīyam⁷ tat-tat-svarūpa-gatam | turyam⁸ sopādhi-nirupādhi-jīva-gatam | pañcamam⁹ śuddhātma-paramātma-gatam | saṣṭham¹⁰ tv amśāmśi-bhagavat-svarūpa-gatam | saṅgām dvairūpya-dvaividhya-kāraṇānām madhye vṛndāvanādīnām¹¹ dvairūpye dvaividhye

¹ aprakāṭa-gokule'pi vṛndāvane |

² prakāṭa-gokule'pi vṛndāvane |

³ vraje yad eva spaṣṭam tad eva gūḍham spaṣṭaspaṣṭatvena dvaividhyam nāsty eva |

⁴ kalā-kauśala-yuktā gopyaḥ |

⁵ naśvaratvānaśvaratvam |

⁶ naśvara-kāryānaśvara-kāryatvam |

⁷ pratibimba-bimbatvam |

⁸ jaḍa-caitanyatvam |

⁹ naśvara-yogāyogatvam |

¹⁰ apakṛṣṭotkṛṣṭatvam |

¹¹ ādi-śabdāl lilā-parikarādīnām |

ca kim api na ghaṭate | atas te dvairūpyādi nāsti | dhāma-līlā-parikara-samaya-prabhavādīnām ekasya naśvaratvādike sarveṣāṃ tat syād iti | prakāśas tu parikara-dhāma-samaya-līlānām bhedenā vastu-bhedaḥ syāt |

tatra parikara-bhede, yathā [tāsām madhye dvayor dvayoh](#) [bhā.pu. 10.33.3] iti | dhāma-bhede, yathā [hariḥ pūrṇatamaḥ pūrṇatarah pūrṇa iti tridhā](#) [bha.ra.si. 2.1.221] iti | samaya-bhede, yathā [sadānantaiḥ prakāśaiḥ svaiḥ](#) [la.bhā. 1.4.436] ity ādi | līlā-bhede, yathā naityika-pākādaḥ khaṇḍitāvasthādaḥ | rādhikādi-gokula-līlā-samayānām dvaividhyābhāvāt prakāśāsiddhiḥ |

kiṃ ca, adhunā śrī-vrajasya bahiraṅga-janair anyādṛkṭvaṃ yat pratīyate, tat tu [pittena dūne rasane sitāpi tiktāyate haṃsa-kulāvataṃsa](#) [naiṣadhīya 3.94] itivat | kecin nayana-doṣāc chaṅkham api pītam paśyantītivat | prakāśaika-rūpāyā eva sūrya-kānter ulūkeṣu tamobhivyañjakatetivac ca | sāparādheṣv ayogyeṣu teṣu tasya svarūpāprakāśa-prāyikatvāt | kintv anutpanna-bhāvānām sādhakānām śrī-vraja-darśane'pi samyag-darśanābhāvaḥ | anyathā [kair api prema-vaivaśya-bhāgbhir bhāgavatottamaiḥ](#) [ḷa.bhā. 1.5.392] ity ādy-anupapattiḥ | [mṛtā yānti mamālayam](#) iti tu bahiraṅga-jana-prarocana-mātram | atha [tatrasthā nanda-gopādayaḥ](#) ity ādi tat-pratāraṇavat |

kiṃ ca, adṛśyaṃ carma-cakṣuṣā iti svayam-prakāśa-śaktyā netre'bhivyaktatvāt | tat tu,

[ataḥ śrī-krṣṇa-nāmādi na bhaved grāhyam indriyaiḥ |
sevonmukhe hi jihvādau svayam eva sphuraty adaḥ ||](#) [bha.ra.si. 1.2.234]

iti pramāṇa-nirṇītam eva | kiṃ ca,

[aho madhu-purī dhanyā vaikunṭhāc ca garīyasī |
dinam ekaṃ nivāsena harau bhaktiḥ prajāyate ||](#) [bha.ra.si. 1.2.237]

ity atra dinam ekaṃ nivāsino janasya sthiti-yogyatayāsmad-dṛśyamāna-mathurā-maṇḍalasya mātmyam idam | paraspara-virodhi-mādhuryaiśvarya-sevitasya narākṛti-para-brahmaṇaḥ śrī-krṣṇasya dhāmatvān mādhuryaiśvaryaḥ yugapat sammilanena mathurā-maṇḍalasya garīyastayā kṛpārdra-śrī-krṣṇasyecchā-prakāśi-svayam-prakāśa-śakty-ādir bhāvita-prapañca-gocaratva-hetuka-sevonmukha-tad-rata-sādhaka-bhakta-janani-vāsādi-leśotpādita-tat-prema-vismāpita-tad-udbhavanatvaṃ tasya yuktam eva | anena madhupurī-rūpasya mathurā-maṇḍala-prabhedasyāprayojakatayā prakāṣa-prakāśa-nirasanaṃ apy āyātam | evam prayojakatayā dvārakāyā aprakāṣa-prakāśa-nirasanaṃ api jñeyam |

[bālyapauganḍa-līlāga-dvairūpyābhāvataḥ sphuṭam |
kaiśora-līlā-dvairūpyābhāva eva satām mataḥ ||7||
līlā-dvi-rūpatābhāvād dvairūpyam dhāmagam nahi |
tat-tad-dvirūpatābhāvād dvaividhyam dhāmagam katham ||8||](#)

atra tṛtīya-dhāmāvakara-nirasane'pi dhāmāvakara-nirasaṇam jātam | tathā dvitīya-līlāvakara-nirasaṇe'pi caturtha-līlāvakara-nirasaṇam jātam | evam prathama-vailakṣaṇye'pi jñeyam iti

gūḍha-mata-nirasanaṁ prathama-vailakṣaṇye siddham apy atra viśeṣato darśitam | atigūḍha-
vimata-nirasanaṁ¹ samarthāyā dvairūpyābhāve'pi līlāyā dvaividhyābhāvena dhāma-
dvaividhyābhāve'pi jāta-prākātya-līlāto'nya-līlā-mananena līlā-dvaividhyam atigūḍha-
vimataṁ, tasya nirasanaṁ | tad yathā, **bhakti-rasāmṛta-sindhau** | vatsale rase sthitim
nirūpayadbhiḥ śrī-gosvāmi-pādaiḥ śrī-kṛṣṇasya vraje sthiti-vayo-līlā-kāla-parimāṇa-sīmā
darśitā | atra vatsale sthitiḥ, yathā **vidagdha-mādhave**—

nandaḥ— kuṭumbhini, kaccid anurūpā nirūpitāsti gokule kācid bālikā yāṁ
udvāhayāmo vatsam |
yaśodā— ajja, duddha-muhassa bacchassa ko kkhu dāṇim ubbāhe osaro ?²
madhumaṅgalaḥ (apavārya)— baassa ! saccaṁ duddha-muho'si, jaṁ duddha-
luddhāim goba-kisorī-sahassāim tujjha muhaṁ panti |³
kṛṣṇaḥ smitaṁ karoti |
nandaḥ— vatsa paśya paśya!
ahaha kamala-gandher atra saundarya-vṛnde
vinihita-nayaneyaṁ tvan-mukhendora mukunda |
kuca-kalasa-mukhābhyāṁ ambara-knopam ambā
tava muhur atiharṣād varṣati kṣīra-dhārāṁ || [vi.mā. 1.21] iti |

rasāmṛta-sindhau ca—

pathi pathi surabhīnāṁ aṁśukottāmsi-mūrdhā
dhavalima-yug apāṅgo maṇḍitaḥ kaṅcukena |
laghu laghu pariguṅjan maṅju-maṅjīra-yugmaṁ
vraja-bhuvi mama vatsaḥ kaccha-deśād upaiti || [bha.ra.si. 3.4.35]

navyena yauvanenāpi dīvyān gopendra-nandaṇaḥ |
bhāti kevala-vātsalya-bhājāṁ paugaṇḍa-bhāg iva || [bha.ra.si. 3.4.37] iti |

vidagdha-mādhave'pi nava-yauvanasyaiva paugaṇḍatvena bhāsamānatvaṁ darśitam | nava-
yauvanasyaiva sadā-sthāyitvena dhyeyatvam | yathā **premāmṛte**, **nava-yauvana-sambhinnāḥ**
[premāmṛta-rasāyana-stotra, 6] iti | ata eva śrī-rādhāyāḥ śyāmātvasya⁴ sadā-sthāyitvena
dhyeyatvam | yathā **stava-mālāyām**,

śyāmayor nava-vayaḥ-suśamābhyāṁ
gaurayor amala-kānti-yaśobhyāṁ |
kāpi vāṁ akhila-valgu-vataṁsau

¹ nanu, yathā bālya-paugaṇḍa-kaiśora-gatatvena mahāprabhor līlās trividhāḥ | tatrāprakāṣa-līlāyāṁ bālya-
paugaṇḍa-līlayor ata eva tayor āsvādanāṁ mahāprabhor prakāṣa-līlāyāṁ nija-prayojanāṁ iti cet tatrāha—
mahāprabhor prakāṣa-līlāyāṁ bālyādi-gata-trividha-līlā jātāḥ | aprakāṣa-līlā-viśeṣa-svīkāreṇa līlā-dvaividhye kim
prayojanāṁ ato līlā-dvaividhyam anarhaṁ pūrvokta-doṣāpātād ity atigūḍha-vimatānusāri-khaṇḍanāṁ | tena
sutarāṁ eva gūḍha-vimata-khaṇḍanāṁ jātāṁ | kim uta spaṣṭa-vimata-khaṇḍanāṁ iti virodha-khaṇḍane tathā
kṛṣṇa-līlāyāṁ apy ūhyam |

² ārya ! dugdha-mukhasya vatsasya kaḥ khalv idānīm udvāhe'vasaraḥ ?

³ vayasya, satyaṁ satyaṁ dugdha-mukho'si yat yasmād dugdha-lubdhāni gopa-kīśorī-sahasraṇi tava mukhaṁ
pibanti ||59||

⁴ śīta-kāle bhaved uṣṇāṁ grīṣma-kāle ca śītalam | padma-gandhi mukhaṁ yasyāḥ sā śyāmā parikīrtitā ||

mādhurī hṛdi sadā sphuratān me || [u.va. 17] iti |

yathā, śyāme ramā-ramaṇa-sundaratā-variṣṭha [gāndharvā-samprārthanāṣṭakam 3] ity ādi | ata evāsyā vatsala-rasoktāyāḥ sthityānyathātvena nava-yauvanasyānyathātvaṁ syāt | tasmin sati, śrī-rādhikā-śyāmātvasyānyathātvaṁ syāt | ata iyam eva sthitiḥ nityā | spaṣṭa-līlānusāreṇa dvārakāto vrajāgamane'pīyam eva sthitiḥ | etad eva nava-yauvanam etad eva śyāmātvam iyam eva kāleyattā | ekasyānyathātve sarvasyānyathātvaṁ syāt | mathurā-gamana-kāle yādṛśāni go-vatsa-vṛkṣa-latānkura-pallava-kusumādīni śrī-kṛṣṇena dṛṣṭāni, punar vrajam āgatya tena tāni tādṛśāni dṛṣṭāni | atrācintya-śakti-yoga-māyayoḥ satyoḥ kiṁ nāma duḥkha-samādhānam ato'syām nitya-sthītau śrī-kṛṣṇasya dugdha-mukhatvasya sadā sphūrtyā śrī-vrajeśvary-ādibhis tasya pariṇayodyamaḥ kvāpi na kṛta iti | sakhi he, keśi-mathanam udāram [gī.go. 11.11] ity anena keśi-vadhāt para-kālīna-śrī-kṛṣṇa-nava-yauvana-līlā-maya-śrī-gīta-govinde śrī-nanda-nandanasya tad-dugdha-mukhatvasya sphūrtir yathā, meghair meduram [gī.go. 1.1] ity ādi | bālyam paugaṇḍam kaiśoram iti traividhyam nityam | etat tri-vidha-vayo-gata-līlāḥ śrī-bhāgavatādiṣu darśitāḥ | etad-upāsakāḥ krameṇa vatsala-preyo-madhura-rasa-bhaktānugataḥ | teṣām sādhana-pūrtāv etat tri-vidha-gata-śrī-bhāgavatādi-varṇita-līlā-prāptir eva phalam nirṇitam | ekasya phalasyānyathātve sarvasya phalasyānyathātvaṁ syāt |

bālya-paugaṇḍa-līlāga-dvaividhyābhāvataḥ sphuṭam |
kaiśora-līlā-dvaividhyābhāva eva satām mataḥ ||9||
paugaṇḍātau sthiteḥ sīmā vatsale preyasi tv asau |
kaiśorātau yauvane tu nave jñeyaḥ samṛddhimān ||10||
niṣpāditaṁ tṛtīyena vailakṣanyena yadyapi |
prāyas tathāpi dādhyārtham ādyam nirasanam kṛtam ||11||
gūḍhasya vimatasyātigūḍhasyaya ca nirākṛtiḥ |
ādye nirasane jātā mata-nirdhāraṇānvitā ||12||

viruddha-jana-samādhānārtham samṛddhimat sambhogārtham vety etad gopitam | atra tṛtīya-līlāvakara-nirasanam jātam |

iti nirasana-catustaye

gokulāprakāṣa-prakāśāprakāṣa-līlā-viśeṣa-nirasanam prathamam pūrṇam |

||3.1 ||

--o)0(o--

(3.2)

atha gūḍha-vimata-khaṇḍanodbalaka-rūpam

śrī-nanda-nandanasya mathurādi-gamana-nirasanam |

vande śrī-rādhikādīnām bhāva-kāṣṭhām aham parām |
vinā viyogaṁ sambhogaṁ yā turyam udapādayat ||13||¹

śrī-nanda-nandanasya śrī-rādhikādeś ca mathurā-dvārakādu gamanaṁ nāsti | yathā śrī-lalita-
mādhave,

rādhikā— kahaṁ bia?²

kṛṣṇaḥ (sthagitam ivāpasavyato vilokate | praviśya gārgyā sahāpatīkṣepeṇa
ekānamśā— sakhi rādhe ! mātra samśayaṁ kṛthāḥ, yato bhavatyāḥ śrīmati
gokule tatraiva vartante | kintu mayaiva kāla-kṣepaṅrtham anyathā
prapañcitam | tad etan manasy anubhūyatām | kṛṣṇo'py eṣa tatra gata eva
pratiyatām |

gārgī (svagatam)— phalitaṁ me tāda-muhādo sudeṇa |³

rādhikā prañidhāya vaivaśyaṁ nātayati |

gārgī— sahi rāhe, samassasihi samassasihi |⁴

rādhikā samāśvasya tiryak kṛṣṇam avalokate | [la.mā. 10.37] iti |

ata eva śrī-rasāmṛta-sindhau śrī-bhāgavatādi-gūḍhārthaḥ śrī-gosvāmi-pādaḥ darśitaḥ | yathā,

prokṣyaṁ virahāvasthā spaṣṭa-lilānusārataḥ |

kṛṣṇena viprayogaḥ syān na jātu vraja-vāsinām || [bha.ra.si. 3.3.128]

asyārthaḥ | spaṣṭa-lilā śrī-vasudeva-nandana-śrī-nanda-nandanayor ekatva-vyañjikā | aspaṣṭa-
lilā gūḍha-lilā tayor bheda-vyañjikā | tathā hi yāmala-vacane,

kṛṣṇo'nyo yadu-sambhūto yas tu gopendra-nandanaḥ |

vṛndāvanaṁ parityajya sa kvacin naiva gacchati || [la.bhā. 1.5.461] iti |

śrī-bhāgavatāmṛte ca,

atha prakṛta-rūpeṇa kṛṣṇo yadu-purīm vrajet |

vrajesajatvam āchādya svaṁ vyañjan vāsudevatām || [la.bhā. 1.5.463] iti |

¹ nanu, śrī-kṛṣṇasya bālya-paugaṇḍa-kaiśora-dhāma-lilā-parikarāṇām nityatā vraje | nityam vraje sthitiś coktā | hariṇā vraja-devīnām viraho nāsti karhicid iti vaksyamāṇāt | tadā saṅkṣipta-saṅkīrṇa-saṅkalpa-samṛddhimatām samsiddhiḥ katham bhavet ? pūrva-rāgas tathā mānaḥ prema-vaicitte ity api pravāsaś ceti caturṇām vipralambhānām krameṇa yojanā | ata eva virahaṁ vinā caturtha-sambhogaḥ katham sambhavet | athavā turya-sambhogābhāve'pi samyak-pravāsa-rasāsvādo na hīti cet tatrāha vanda iti |

² katham iva ?

³ phalitaṁ me tāta-mukhāt śruteṇa |

⁴ sakhi rādhe, samāśvasihi samāśvasihi |

prakāṣa-rūpeṇa jagati spaṣṭa-rūpeṇa vasudeva-nandana-rūpeṇety arthaḥ na tu gūḍha-rūpeṇa nanda-nandana-rūpeṇety arthaḥ | svamī vrajeśajatvam ācchādya bahiraṅga-janānām netrāgocarī-kṛtya—

atra prakāṣa-līlāyām eva syātām gamāgamau |
gokule mathurāyām ca dvārakāyām ca śārṅgiṇaḥ || [la.bhā. 1.5.439] iti ca |

asyārthaḥ—prakāṣa-līlāyām spaṣṭa-līlāyām na tu gūḍha-līlāyām, trīn māsān iti nanda-nandanasya mathurā-gamana-sphūrter bāhulyāt | **śrīmad-ujjvalanīlamanau** ca,

harer līlā-viśeṣasya prakāṣasyānusārataḥ |
varṇitā virahāvasthā vrajavāmbhruvām asau ||
vṛndārāṇye viharatā sadā rāsādivibhramaiḥ |
hariṇā vraja-devīnām viraho nāsti karhicit || [u.nī. 15.185-6] iti |

vyākhyā—prakāṣasya jagati spaṣṭasya vrajendra-nandana-vasudeva-nandanayor ekatva-vyañjakasya līlā-viśeṣasya na tu tayor pṛthaktva-vyañjakasya līlā-viśeṣasya | rāsādivibhramaiḥ rāsādi-mahā-bhāva-vilāsaiḥ |

śrīmad-bhāgavate spaṣṭa-līlā yadvat smṛtā hareḥ |
tathā śrī-rādhikādīnām sā śrī-lalita-mādhave ||14||

ata eva śrī-kīrtidā-prasūtāyā garbhasya yogamāyākṛṣṭatvena vindhya-dāra-prasūtāyā ekatva-vyañjikā līlā spaṣṭā, tayor bheda-vyañjikā gūḍhā | **śrī-lalita-mādhava**-gatā spaṣṭā dvidhā, śrī-vraja-gatā dvārakā-gatā ceti | tatra dvārakā-gatā kevala-kaiśora-sambandhitvenaika-vidhā | śrī-vraja-gatā tu bālya-pauganḍa-kaiśora-gatatvena tri-vidhā | eka-vidhasya kādācitkatvena tri-vidhasya kādācitkatvam, ata eva tri-vidham nityam | tatra dvārakā-gatāyāḥ spaṣṭāyā nimittāni prastāvanānka-mukhayor likhitāni na tu śrī-vraja-līlāyā, asyās teṣām **vidagdha-mādhave** likhitatvāt | ata eva **padyāvalyām**,

atha nitya-līlā,
vṛndāvane mukundasya nitya-līlā virājate |
spaṣṭam eṣā rahasyatvāj jānadbhir api nocyate || [pa. 312]

nitya-līlāvicchinna-līlā |

tābhir nitya-vihāram eva tanute vṛndāvane mādhavo
goṣṭhāmbhoja-mukhībhir ity atimanāk proce priyāyai haraḥ |
līlā-ratna-rahasyatā vraja-pater bhūyasy aho paśya yat
tattva-jñō'pi purāntare'vagamanam vyācaṣṭa vaiyāsakiḥ || [pa. 312]

ity anena mathurā-gamanasya tāttvikatvābhāvāt śrī-nanda-nandanasya mathurā-gamanam śrī-rudreṇa nirākṛtam | ata eva mathurāyām śrī-nanda-nandanasya gamanam prathamam nirākṛtya paścād atha spaṣṭa-līlānusāreṇa bhāvinī harer mathurā-prasthāpane śrī-rādhā-sakhī-

vākyam ity ādi darśitam śrī-gosvāmi-pādaiḥ | ata eva [śrī-rasāmṛta-sindhau](#) taiḥ¹ śrī-kṛṣṇe mathurām gate'pi tasya nanda-nandana-rūpeṇa śrī-dāmādhībhīr vihāro darśitaḥ | yathā, [protsāhayiṣyasitarām kim ihāgrahēṇa mām keśisūdana vidann api bhadrāsenam](#) [bha.ra.si. 4.3.15] iti | [mānāya keśi-mathane sakhi nāsmi śaktaḥ](#) [u.nī. 5.32] ity ādi ca | keśi-vadhādhāḥ spaṣṭa-līlāyām tādrśa-līlā-svācchāndyāyāntara-kālāsambhavāt |²

nanu, yathā śrī-kṛṣṇasya nanda-nandanatvaṁ gūḍham tathā śrī-rādhikādīnām svīyātvaṁ gūḍham | yathā tasya nanda-nandanānya-vasudeva-nandanatvaṁ spaṣṭam tathā śrī-rādhikādīnām svīyānya-parakīyātvaṁ spaṣṭam | yathopāsanāyām gūḍham nanda-nandanatvaṁ prakāśyate, tathā gūḍham svīyātvaṁ spaṣṭa-parakīyātva-nirasanena prakāśyate | ato nandātmajatvavat³ svīyātvaṁ āyātam iti cet tatrāha śrī-nandātmajatvam anyatra⁴ gūḍham api śrī-vraje yathā spaṣṭam, śrī-rādhikādīnām tathā parakīyātvaṁ śrī-vraje spaṣṭam | śrī-vraje yad eva spaṣṭam, tad eva gūḍham | spaṣṭāspaṣṭatvena dvaividhyaṁ nāsty eva | nandātmajatvena līlāyāḥ śrī-vraja-gatāyā dvairūpyam na syāt | svīyātvena tad⁵ dvairūpyam syāt, samarthā-hānīś ca syāt | ataḥ parakīyātvaṁ nityatvenopāsanā-gatam eva |

kim ca⁶, śrī-kṛṣṇe'krūreṇa mathurām nīta ity ādi sphūrṭiḥ śrī-rādhikādīnām kvacit kvacid bhavati | tām [na vinā vipralambhena sambhogaḥ puṣṭim aśnute](#) [u.nī. 14.2] ity ādinātirasa-puṣṭikṛtām ālambya viraha-varṇanam | etad apeksya taiḥ [śrī-bhāgavatāmṛte](#) viraha-vyavasthā darśitā |

[vraje prakāṣṭa-līlāyām trīn m āsān viraho'munā |](#)
[atrāpy ajani visphūrṭiḥ prādurbhāvopamā hareḥ ||](#)
[tri-māsyāḥ paratas teṣām⁷ sāksāt kṛṣṇena saṅgatiḥ |](#)
[āvīrbhāvāgatibhyām sāvī prakārāsyā sambhavet ||](#) [la.bhā. 1.5.467-8]
[vraje vihāra-māṇe'smin prādurbhūya harau tadā |](#)
[bhavet tasya pure yātrā svapnavad vraja-vāsinām ||](#) [la.bhā. 1.5.472] iti |

kādācitkam tām sphūrṭim aveksya śrī-rādhikādīnām proṣita-bhartṛkātvaṁ, na tu tām vinānyadā | proṣita-bhartṛkāyā lakṣaṇam,

[dūra-deśam gate kṛṣṇe bhavet proṣita-bhartṛkā |](#)
[priya-saṅkīrtanam dainyam asyās tānava-jāgarau |](#)
[mālinyam anavasthānam jāḍya-cintādayo mataḥ ||](#) [unī. 5.89]

tathā,

[hr̥ṣṭāḥ svādhīna-patikā vāsa-sajjābhisārikāḥ |](#)
[maṅḍitās ca parāḥ pañca khinnā maṅḍana-varjitāḥ ||](#) [unī. 5.95] iti |

¹ gosvāmi-pādaiḥ |

² keśi-vadhāsyā para-divase mathurā-gamana-hetoḥ |

³ nandātmajatvaṁ yathā gūḍham tathā rādhāyāḥ svīyātvaṁ gūḍham |

⁴ mathurātau |

⁵ līlāyāḥ |

⁶ nanu, yadi vraje kṛṣṇo gūḍha-rūpeṇa sadā tiṣṭhati tadā śrī-rādhikādīnām virahaḥ katham syāt tatrāha kim ceti |

⁷ vāja-vāsinām

yadoddhavo gokulam āyātas tadā tāsām sā sphūrtir nāsti | ata eva proṣita-bhartṛkā-lakṣaṇam tadā tāsu nāsti | yathā **śrī-daśame**,

gāyantībhiḥ ca karmāni śubhāni bala-kṛṣṇayoḥ |
khalaṅ-kṛtabhir gopībhir gopaiś ca suvirājitam || [10.46.11]

tathā,

gopyaḥ samutthāya nirūpya dīpān
vāstūn samabhyarcya dadhīny amanthan |
tā dīpa-dīptair maṇibhir virejū
rajjur vikarṣad-bhuja-kaṅkana-srajaḥ |
calan-nitamba-stana-hāra-kuṇḍala-
tviṣat-kapolāruṇa-kuṅkumānanāḥ ||

udgāyatīnām aravinda-locanam
vrajāṅganānām divam asprīśad dhvaniḥ |
dadhnaś ca nirmanthana-śabda-miśrito
nirasyate yena diśām amaṅgalam || [10.46.44-6] iti |

prātas tu ratham dṛṣtvā sā sphūrtir jātā | yathā tatraiva,
bhagavaty udite sūrye vrajadvāri vrajaukaśaḥ |
dṛṣtvā ratham śātakaumbham kasyāyam iti cābruvan ||
akrūra āgataḥ [10.46.47-8] ity ādi |

vrajaukaso gopyaḥ iti svāmī | etayā sphūrtyā tāsām proṣita-bhartṛkā-lakṣaṇam sampāditam |
ata evoddhava āgatya vrajam paramānanda-magnaṁ dṛṣṭavān | yathā tatraiva,

prāpto nanda-vrajam śrī-mān nimolocati vibhāvasau |
channa-yānaḥ praviśatām paśūnām khura-reṇubhiḥ ||
vāsītārthe'bhīyudhyadbhir nāditam śuśmibhir vṛṣaiḥ |
dhāvanti bhiḥ ca vāsārbhir udho-bhāraiḥ sva-vatsakān |
itas tato vīlaṅghudbhir go-vatsair maṇḍitam sitaiḥ |
go-doha-śabdābhiravaṁ veṇūnām niḥsvanena ca ||
gāyantībhiḥ ca [10.46.8-11] ity ādi ca |

agny-arkātithi-go-vipra-pitṛ-devārcanānvitaiḥ |
dhūpadīpaiś ca mālyaiś ca gopāvāsair manoramam ||
sarvataḥ puṣpita-vanam dvijāli-kula-nāditam |
haṁsa-kāraṇḍavākīrṇaiḥ padma-ṣaṇḍaiś ca maṇḍitam || [10.46.12-3] iti |

ata eva, bhavatīnām viyogo me na hi sarvātmanā kvacit [bhā.pu. 10.47.29] iti |

asyārthaḥ | sarvātmanā sarva-prakāśena na kintu vasudeva-nandana-rūpeṇa prakāśena | śrī-
nanda-nandana-rūpeṇa tu pūrṇatama-prakāśena viyogo nāsty eva | yad vā, sarvātmanā sarva-
prakāreṇa, na kintu vasudeva-nandana-nanda-nandanayor ekatva-vyañjaka-prakāreṇa, na tv

anayoḥ pṛthaktva-vyañjaka-prakāreṇa | yad vā, sarveṣāṃ prakāśānām ātmātmanā mūla-bhūta-
śrī-nanda-nandaneneti |

atra vyatireka-pradarśanam | śrī-yaśodāyām¹ śrī-devakyām ca prakāśa-dvayena janma
athāham aṃśa-bhāgena [bhā.pu. 10.2.9] ity ādau nirṇitam | śrī-kṛṣṇe mathurām gate śrī-
nanda-nandana-rūpeṇa prakāṣa-viharaṇābhāve tasya śrī-yaśodāyām janmano'prayojakatvam |
tasmiṃś ca sati śrī-bhagavatyā prārthitasya śrī-kṛṣṇena dattasya varasya vyabhicāraḥ | sa varo
yathā vidagḍha-mādhava,

paurṇamāsī (sānandāśram)— gokula-bāndhava bādham abandhya-janmāsmi
kṛtā | tathāpi kiñcid abhyarthaye |
prathayan guṇa-vṛnda-mādhurīm
adhi vṛndāvana-kuñja-kandaram |
saha rādhikayā bhavān sadā
śubham abhyasyatu keli-vibhramam ||
kṛṣṇaḥ (smitvā)— bhagavati, tathāstu | [vi.mā. 7.61]

dāna-keli-kaumudyām ca—

paurṇamāsī— sarvānanda-kadamba-mūrte yadyapi bādham etayā
hṛdayaṅgamayā te līlayā kṛtārthāsmi, tathāpi kim apy abhyarthayitum icchāmi |
kṛṣṇaḥ (sahasam)— bhagavati, śīghram ājñāpaya kim te bhūyaḥ priyaṃ
karavāṇīti |
paurṇamāsī— niravadya-keli-mādhurī-sudhā-sindau sādhyasi prasānge kṛtā hi
prārthanā niścitam eva phala-garbhiṇī bhaved ity adhunā nivedayāmi |
sahacarī-kula-saṅkulayā guṇair
adhikayā saha rādhikayānayā |
tvam iha narma-suhṛn-milataḥ sadā
ghaṭaya mādhava ghaṭṭa-vilāsitaṃ² ||
kṛṣṇaḥ (sa-harṣābhyupagamam)— bhagavati, tathāstu | [dā.ke.kau. 100] iti |

aprakāṣa-rūpeṇa sadā-viharaṇād varasya siddhir iti cet tadā prārthanasya varasya ca piṣṭa-
peṣaṇa-nyāyena vyarthatvam syād iti |

kim ca³, vasudeva-nandanasya mathurādaḥ prakāṣa-lilopayogi-rūpāntareṇa gateṣu nandādiṣu
nanda-nandanasyeva piṭṛtvādi-buddhir nanda-nandanasya tatrāviṣṭatvāt⁴, teṣāṃ api tayā
sphūrtyā tasmin⁵ sva-putrādi-buddhiḥ | dantavakra-vadhānantaram śrī-vasudeva-nandanasya

¹ śrī-varāha-purāṇe—nanda-patnyām yaśodāyām mithunam samajāyata | govindākhyāḥ pumān kanyā cāmbikā
mathurām gatā ||

² dāna-līlām |

³ nanu paurṇamāsī-prārthanā-nitya-vilāsa-datta-vareṇa nanda-nandanasya vraje sadā sthitir iti niścitam cet tadā
mathurāgate kṛṣṇe nandādinām katham putrādi-buddhir nandādiṣu vā tasya katham piṭṛtvādi-buddhis tatrāha
kim ceti |

⁴ vāsudeve |

⁵ mathurā-gate kṛṣṇe |

śrī-vrajāgatasya śrī-nanda-nandane praveśe sati teṣāṁ¹ sā kvacit kvacid udayaṁ prāptā
sphūrtir nirastā samṛddhimān sambhogaś ca jātaḥ | yathā pādme²,

kālindyāḥ puline ramye puṇya-vṛkṣa-samanvite |
gopa-nārībhir anīśaṁ krīḍayāmāsa mādhaveḥ ||
ramya-keli-sukhenaiva gopa-veśa-dharaḥ prabhuh |
bahu-prema-rasenātra māsa-dvayam uvāsa ha ||

asyārthaḥ—gopa-nārībhir gopair vyūdhā vayam ity abhimānavatībhir iti samarthā ratir
darśitā | bahu-prema-rasneti ramya-keli-sukheneti cānīśaṁ iti ca prema-
bāhyulenopabhogātirekāt sambhogo darśitaḥ | gopa-veśa-dharaḥ prabhur iti pūrṇatamatvaṁ
darśitam | māsa-dvayam iti tad-ante eka-rātrer mahā-kalpa-tatitva-prāptyā śrī-kṛṣṇa-līlā-tati-
tat-kālayor antābhāve`pi śrī-vraja-līlāyām iyattām āpannāyām sa-parikarasya svasya śrī-nanda-
nandana-rūpasyāntima-līlā-valitasya³ prapañcāgocarī-karaṇād vraja-janālakṣyatayā vasudeva-
nandana-rūpeṇa punar dvārakā-gamanāc ca |

vinā rahasyaprvyaktim spaṣṭārthaḥ syān nirākṛtaḥ |
neti hetor mayā hy atra rahasyodghāṭanaṁ kṛtam ||15||
vinā dvairūpyam aphalaṁ dvaividhyam iti paṇḍitaiḥ |
dvaividhyam iti heyam syād dhāmalīlāgataṁ sphuṭam ||16||

iti nirasana-catustaye
nanda-nandanasya mathurādi-gamana-nirasanaṁ dvitīyaṁ pūrṇam
||3.2||

--o)0(o--

¹ nandādīnām |

² atra māsa-dvayam ity anenaikādaśa-samās tatra vraje`vātsīd ity atra nirṇītaḥ prakāṭanusāra eva | ekādaśa-
samāvāsānantaram dantavakra-vadhānte punar vrajāgamaṇam śrī-kṛṣṇasya sūcitam | ata evaikātma-vyañjaka-
rūpeṇa mathurām na gatvā punar āgamane pramāṇam susaṅgatam eva tad—yathā pādme |

³ ekādaśa-samās tatra vraje`vātsīd ity ādi valitasya |

(3.3)

athāprakāṣa-līlā-gata-svakīyātva-vāda-rūpa-vimata-duḥśailārohaṇa-sopāna-pañcaka-
nirasanam |

sopānānām daśatve'pi tat pañcakam idam smṛtam |
sopānāni vimatāni spaṣṭasya vimatasya ṣaṭ ||17||

(3.3.1)

tatra yogamāyā-kāryasya naśvaratva-heyatva-nirasanam

srīmad-bhāgavatān naumi siddhāntān param adbhutān |
yatra māyāvāda-mātram sarvathaiva tiraskṛtam ||18||

cic-chakter vṛtti-prabheda-rūpā yogamāyā | anyathā tasyā bhagavat-parikara-viṣayatvād
bhagavat-parikareṣu jīva-sādṛśyena doṣāpātāt tasyā vaiśiṣṭyāprayojakatvāc ca | sā kutrāpi
māyā-śabda-vācyā syāt | tathā hi,

māyā ca yogamāyā ca tathecchā-śaktir eva ca |
māyā-śabdena bhāṇyante śabda-tattvārtha-vedibhiḥ ||

ata eva, māyā-kalita-tādṛk-strī-śīlanena [u.nī. 3.32] ity atra, paurṇamāsī— putri māyā-
vivarṭo'yam [la.mā. 1.25] ity atra ca, candālī pahudīṇam ubbāhobi māyāe nibbāhido¹ [la.mā.
1.44] ity atra ca māyā-śabdena yogamāyā kathyate | atta eva ahnika-kaumudyām,

chāyā-kāya-kulam vidhāya sudṛśām bhartṛn gurūn apy atha
sva-svābhya-gatā iva praviduṣaḥ sammohayantī mithaḥ |
sāhāyām kurutetarām bhagavatī śrī-yoga-māyaiva sā
tāsām tās tu na tad vidanti tad aho jānātu ko'nyo'ñjasā ||²

śrī-yoga-māyety atra śrīti tathā bhagavatīti ca parama-samādara-viṣayatvam, cic-chakti-vṛtti-
bheda-svarūpatvena yogamāyāyās tat-kāryasya heyatva-naśvaratvābhāvāt | bahiraṅgā māyā tu
tad-ābhāsa-rūpā | ata evābhedāropanena yogamāyāyām tasyā vṛtter āropanam kvacid dṛśyate,
yathā—yathā sammohitam jagat [10.1.25] iti |

kim ca, yogamāyāyā līlā-parikara-viṣayatve'pi nitya-vaibhavatve'pi māyāyā iva vṛtti-dvaya³-
lakṣitatvam | māyāyā vṛtti-dvayam, yathā—

ṛte'rtham yat pratīyeta na pratīyeta cātmani |

¹ candrāvalī-prabhṛtīnām udvāho'pi māyāyā nirvāhitaḥ |

² etat padyam ahnika-kaumudyā vartamāna-saṁskāre na labhyate | asyānurūpam anya-padyam tu prāpyate,
yathā—rādhādīnām kuvalaya-dṛśām nitya-kṛṣṇa-priyānām gope'nyasmin vitatha-mamatā-mātra-bhartṛ-
bhramāṇām | chāyā-kāyākalana-kalayā bāndhavān mohayitvā kṛṣṇāsaṅgam niśi ghaṭayate yogamāyā muditvā ||
(6.12)

³ prakāśikā vṛttir ācchādikā vṛttīś ceti vṛtti-dvayam |

tad viddhi hy ātmano māyām yathābhāso yathā tamaḥ || [bhā.pu. 2.9.33] iti |

vṛtti-dvayasyāpi viṣaya-bāhulya-vaividhyābhyām avāntara-vṛttinām¹ nityatve'pi kāsāncid
avāntara-vṛttinām sadā prayojakatvam, kāsāncin na |

tiraskṛtam² tṛtīyena vilakṣaṇyena subhṛśam |
sopānam ādyam tad api dṛḍhatvārtham nirākṛtam ||19||
vilakṣaṇyam yogamāyā-māyayoḥ paramam sphuṭam |
sopānatvān na likhitam vilakṣaṇya-catuṣṭaye ||20||
avijñāya na jānāti līlāmattvam kvacij janaḥ |
māyāyā yogamāyāyāyḥ sālakṣaṇya-nirākṛtiḥ |
vilakṣaṇya-svarūpasya matasyātra pradarśanāt ||21||

atra yogamāyā-kāryasya naśvaratvenopapatnī-bhāvābhimānātmatayā patnī-
bhāvābhimānātmatayā samarthāyā yad dvairūpyam tasya vimatasya khaṇḍanena dhāma-līlā-
dvairūpya-rūpa-gamya-spaṣṭa-vimata-khaṇḍanaqm jātam |

iti nirasana-catuṣṭaye tṛtīya-nirasane prathama-sopāna-nirasanam |
||3.3.1||

--o)0(o--

¹ bāhulya-vaividhye dvitīya-vṛtته sarvāsām avāntara-vṛttinām |

² ācchādikā-vṛtته sālakṣaṇyam |

(3.3.2)

atha vastra-haraṇa-lilāyām śrī-rādhikādīnām anūdhātva-vāda-nirasanam |

śrīmat-kṛṣṇa-priyā-mukhyām śrī-rādhām abhivādaye |
mahā-rāsa-nidānam yat¹-kilakiñcita-mādhurī ||22||

nanu śrī-lalita-mādhave citra-darśana-nāmni navame'ñke—

navavṛndā— purastād idam vāso-haraṇa-tīrtham |
kṛṣṇaḥ— priye viśākhāyāḥ pṛṣṭhato mūrdhni kṛtāñjalir avasthitā keyam na
paricīyate |
rādhā (sa-lajjam ātma-gatam)— mam lihidam jāṇanto ccea parihasedi |
(prakāśam) eśā paumā |
kṛṣṇaḥ— padmākṣi padmāyāḥ savyataḥ |
rādhā (sāsūyam)— alam attaṇo guṇam vitthāria |
kṛṣṇaḥ— śirasi kuruta pāṇi-dvandvam ādatta mugdhāḥ
sicayam iti mad-uktyā bhugna-drṣṭi-sthāyāḥ |
sphurad-adharam udañcan manda-hāsyam tavāsyam
sa-ruditam anubandha-bhrū-vibhedam smarāmi || [la.mā. 9.35]

iti rādhikādīnām kanyā-gaṇa-madhye sthityā kanyātvam ato gāndharva-vivāho'py anumīyate |
paścāt kaṁsaja-bhaye saty anya-gopaiḥ saha kaṁsa-vañcanārtha-pratyāyito vivāhaḥ | tataḥ
parodhātvam | ata eva gopaiḥ saha vivāhāt pūrva-samarthā-rati-sad-bhāvāt
parodhātvābhimānam vināpi sā² patnī-bhāvābhimānātmatayāpi syād ity āyātam |

kiṁ ca, gāndharva-vivāha-maryādā-pūrvaka-saṅgamāt paścāt prakāṣa-vivāho'pi gamyaḥ syād
iti cet tatrāha śrī-daśame ekaviṁśe'dhyāye parodhānām śaradi pūrva-rāgam uktvā dvaviṁśe'pi
hemante kanyānām pūrva-rāga uktaḥ | yathā śrī-vaiṣṇava-toṣaṇyām,

evam vyūdhānām pūrva-rāgam śarat-prasaṅge varṇayitvā hemanta-prasaṅge
kumārīṇām pūrvānurāga-prakriyām āha iti | tathā yātābalā vrajam siddhā
mayemā raṁsyatha kṣapāḥ ity asya vyākhyāyām siddhā yathā-saṅkalpam
aṅgikṛtā evety arthaḥ | evam aṅgikāra-mayaṁ vivāham eva sampādyā tat
phalam sampādayati mayeti | ata eva tā apy āgrahaṇa paty-antaraṁ
nāṅgikṛtavaya eveti | tathāpi raho-vyūdhātvenānya-vyūdhāvad gūḍham
evāramanta iti ca budhyate | etad anyā eva hi parakīyāyāmānā iti | etat-
paryantam toṣaṇī-vyākhyānam |

veṇu-gītāt pūrvam śrī-rādhikādibhiḥ sārtham śrī-kṛṣṇasya sambhogāḥ śrī-gosvāmi-caraṇaiḥ
śrīmad-ujjvala-nīlamanau darśitaḥ | tathā—
atha mādanah—

¹ yasyā rādhāyāḥ |

² samarthā |

sarva-bhāvodgamollāsī mādano'yaṁ parāt paraḥ |
rājate hlādinī-sāro rādhāyām eva yaḥ sadā || [u.nī. 14.219]
atrerṣyāyā ayogye'pi prabalersyā-vidhāyitā |
sadā bhoge'pi tad-gandha-mātrādhāra-stavādayaḥ || [u.nī. 14.221]

śrī-daśame,

pūrṇaḥ pulindya urugāyapadābjarāga-
śrī-kuṅkumena dayitāstanamaṇḍitena | [bhā.pu. 10.21.17] ity ādi |

śrī-rādhāyāḥ pūrvam eva candrāvalyā saha saṅgatiḥ prasiddhaiva | **mayeva raṁsyate kṣapāḥ** iti
pratijñātābhyāḥ kṣapābhyāḥ pūrvam tābhiḥ saha sambhogaḥ śrī-rāsa-pañcādhyāyām spaṣṭa
eva |

yarhy ambujākṣa tava pāda-mūlam ramāyā
datta-kṣaṇam kvacid araṇya-jana-priyasya |
asprākṣma [bhā.pu. 10.29.36] ity ādi |

nanu, pūrva-rāge kim mādano nodeti tatrāha, tatra mānasyāpy udayo na kim uta mādanasya |
tathā hi,

rāgo'nurāgatām ādau snehaḥ prāpyaiva satvaram |
mānatvaṁ praṇayatvaṁ ca kvacit paścāt prapadyate ||
ata evātra śāstreṣu śrūyate rādhikādiṣu |
pūrva-rāga-prasaṅge'pi prakāṣaṁ rāga-lakṣaṇam || [u.nī. 14.227-8] iti |

śirasi kuruta pāṇidvandvam ādatta mugdhāḥ [la.mā. 9.35] ity atra śrī-rādhikāyām
kilakiñcitam varṇitam | mānas tu tad-antarbhūta eva | yathā **bhugna-dṛṣṭir** iti, **anubandha-**
bhrū-vibhedanam iti ca | kilakiñcitam tu saṅkṣipta-sambhoge'pi nodeti kim uta pūrva-rāge |
tathā hi tal-lakṣaṇam—

yuvānau yatra saṅkṣiptān sādhasavriḍitādibhiḥ |
upacārān niṣevete sa saṅkṣipta itīritāḥ || [u.nī. 15.192]

ata eva māno'pi na | nanv evam cet, katham bālikānām iva tīre vastraṁ nikṣipya
jalāvagāhanam, katham vā vratacyutibhayaṁ ? katham vā tena vrata-cyuti-bhayena śirasya
aṅjali-bandhaḥ ? tatrāha, pūrvam sambhavati deśācārāt | yathā **śrī-vaiṣṇava-toṣaṇyām**,
deśācārāt iti |

madhyamam tu na bhavaty eva paroḍhātvād viśeṣataḥ śrī-rādhikādīnām sūryopāsikātvāc ca |
antimam, sicayam ādatteti sicaya-grahaṇam, na vrata-cyuti-bhayena | ata eva kautuka-
darśanārtham vratodyāpana-divase tāsām āgamanam jātam | śrī-rādhikāyās tatrāgamanam
jñātvā śrī-kṛṣṇāgamanam jātam | ata eva vastra-haraṇa-līlāyā mūla-kāraṇam śrī-rādhikaiva |

nanu, śrī-gosvāmi-caraṇair uktam śrī-**stava-mālāyām**, **rāsa-līlādi-kāraṇam** iti | **śrī-daśame** tu,
mayemā raṁsyatha kṣapāḥ iti vrata-phalam sampāditam | tatra śrī-svāmi-pādaiv vyākhyātam
api imā āgāminī rātrīr mayā saha raṁsyatha iti | **bhagavān api tā rātrīḥ** ity atrāpi tair
vyākhyātam, **tā rātrīḥ iti yātābalā vrajam siddhā mayemā raṁsyatha kṣapā** iti pratiśrutā ity
arthaḥ iti | ata eva śrī-rādhikāyāḥ kanyātvaṁ vinā katham rāsa-līlādi-kāraṇatvaṁ sidhyati ?

tatrāha— śrī-lalita-mādhave vāso-haraṇa-līlāyām śrī-kṛṣṇasya śrī-rādhikā-kilakiñcita-mādhuryaikākṛṣṭa-cittatvaṁ darsitam | atas tayā saha tasya rāsa-kṛīḍā-viśeṣecchā jātā | sā ca kāla-viśeṣam vinā na sampadyata iti tadānuṣaṅgikatayā tad-vrata-phalam sampadyatām iti ca tāḥ prati tathā pratijñā | ata evādi-kāraṇam na tu kāraṇam iti | ata eva dr̥ṣṭvā kumudvantam akhaṇḍa-maṇḍalam ramānanābham ity atra śrī-vaiṣṇava-toṣaṇyām tathaiva vyākhyātam |

nanu, pūrvam yadi śrī-kṛṣṇena sambhuktāḥ śrī-rādhikādyās tadā katham bhartuḥ śuśrūṣaṇam strīṇām paro dharmo hy amāyayā ity ādikam uktam ? tatrāha— vidagdha-śiromaṇitvāt tāsām utkaṅṭhā-vardhanārtham tena tathoktam | tathā hi vācaiḥ peśair vimohayan iti | samarthāyā upapatnī-bhāvābhimānātmatayā patnī-bhāvābhimātmatayā yad dvairūpyam tasya vimatasya khaṇḍanena dhāma-līlā-dvairūpya-gamya-spaṣṭa-vimata-khaṇḍanam atra jātam |

iti dvitīyasopāna-nirasanam

||3.3.2 ||

--o)0(o--

(3.3.3)

rādhā-mādhavayor naumi sambhogam turyam adbhutam |
mohanasya parodrekād gacchan koṭim parām api ||23||
virahasya sphūrtijatvād vraje yo vai na darsītaḥ |
nava-vṛndāvane yas tu kevalam samudāhṛtaḥ ||24||

atha tṛtīya-sopāna-nirasanam |

nanu, śrīmad-ujjvala-nīlamanau,

adyā premāntimān tatrānurāgāntām samañjasā |
ratir bhāvāntimām sīmām samarthaiva prapadyate || [u.nī. 14.232] iti niyamah |

modanaḥ khalu prāyo mahā-bhāvasya parakāsthā-rūpaḥ | śrī-lalita-mādhave nava-vṛndāvana-
vihāre tasyodāharaṇam dattam | yathā,

atanvan kala-kaṇṭha-nādam atula-stambha-śriyojjṛmbhito
bhūyiṣṭhocchalad-aṅkuraḥ phalitavan svedāmbu-muktā-phalaiḥ |
udyad-bāṣpa-maranda-bhāga-vicalo'py utkampavān vibhramaiḥ
rādhā-mādhavayor virājati cirād ullāsa-kalpa-drumaḥ || [la.mā. 8.9]

tatra śrī-kṛṣṇasyāpi pūrṇamatvaṁ darśitam | yathā, aparikalita-pūrvam kaś camatkāra-kārī
sphurati [la.mā. 8.32] ity ādi | ata eva dvārakāyām parodhātvaḍi-nimittādarśanāt tadādi-
nimittābhāvena patnī-bhāvābhimānāpātāt patnī-bhāvābhimānātmatayāpi samarthā syād ity
āyātam, iti cet tatrāha— śrī-vraja-gatānām samarthā-nimittānām upapatitvādīnām sphūrter
nava-vṛndāvane'pi sad-bhāvena tatra¹ gatāyāḥ śrī-rādhāyā ātmanaḥ parodhātva-mananāt tatra²
ratiḥ samarthaivokta-lakṣaṇā nyāyyā, śrī-kṛṣṇasyāpi pūrṇamatvaṁ nyāyyam | dvārakāyām
nirṇītasya pūrṇatvasya patitvopapatitvābhyām nāyaka-ṣaṇṇavati-bhedopapatteḥ
pūrṇamatvaṁ samṛddhimataḥ praudhatvāt | pūrṇamatva-siddhir virodha-khaṇḍane
prakāśyā | pariṇayodyame sati yogamāyāyā dvitīya-vṛtti-vaibhava-prakāśāt
parodhātvaḍi-nimittānām-saṅkocaḥ | ata eva samarthā-rateḥ saṅkocaḥ | yathā śrī-lalita-mādhave,
śvaśrūs tu goṣṭheśvarī [la.mā. 10.34] iti | ata eva samañjasāyā mūlatvenārocakatayodvāhaḥ
śrī-gosvāmi-caraṇair na varṇitaḥ | tathāpi rādhāyāḥ samarthāyām upādeyatva-mananaṁ na tu
samañjasāyām | yathā,

cirād āśā-mātraṁ tvayi viracayantaḥ sthira-dhiyo
vidadhyur me vāsam madhurima-gabhīre madhu-pure |
dadhānaḥ kaiśore vayasi sakhitām gokula-pate
prapadyethās teṣām paricayam avaśyam nayanayoḥ || [la.mā. 10.35]

kim ca,

¹ nava-vṛndāvane |

² nava-vṛndāvane |

yā te līlā-pada-parimalodgāri-vanyā-parītā
dhanyā kṣauṇī vilasati vṛtā māthurī mādhubhiḥ |
tatrāsmābhiś caṭula-paśupī-bhāva-mugdhāntarābhiḥ
samvītas tvam kalaya radanollāsi-veṇur vihāram || [la.mā. 10.36]

śrī-kṛṣṇaḥ— tathāstu |

vyākhyā— caṭulā yāḥ paśupyāḥ paśupair vyūdhās tāsām bhāvaḥ samarthā-ratis tayā
mugdham mohitam antaram yāsām tābhiḥ | tathāstu padya-dvaye yathā-prārthitam tathāstv
iti | ata eva spaṣṭa-līlānusāreṇa śrī-rādhikādibhiḥ saha vrajāgamanena samarthā-rati-
viśayatvenaiva śrī-kṛṣṇasya samṛddhimān sambhogo jātaḥ | anyathā varasyāsiddhatva-parama-
doṣāpatteḥ |

matāntaram samutthāpya tenaiva tad-vikhaṇḍanam |
mataṁ nirasane¹ jñeyam dvitīya eva kevalam ||25||

atrāpy upapatnī-bhāvābhimānātmatayā patnī-bhāvābhimānātmatayā samarthāyā yad
dvairūpyam tasya vimatasya khaṇḍanena dhāma-līlā-dvairūpya-rūpagamya-spaṣṭa-vimata-
khaṇḍanam jāta |

iti tṛtīyasopāna-nirasanam pūrṇam

|| 3.3.3 ||

--o)0(o--

¹ mathurā-gamana-nirasane |

(3.3.4)

namaḥ śrī-vraja-devībhyo yāsām bhāvāmṛtāmbudhiḥ |
taraṅgaiḥ kṛṣṇam āplāvya kṛṣṇa-patnīr aghuṇayat ||26||

atha caturthasopāna-nirasanam |

nava-vṛndāvana-stha-prakāśāntarādi-sadṛśena prakāśāntareṇa kurukṣetra-gatānām śrī-
rādhikādīnām samartha-ratimattvena mahā-bhāvodayaḥ | yathā śrī-daśame—

gopyaś ca kṛṣṇam upalabhya cirād abhīṣṭam
yat prekṣaṇe dṛṣiṣu pakṣma-kṛtam śapanti |
dṛgbhir hr̥di kṛtam alam parirabhya sarvās
tad bhāvam āpur api nitya-yujām durāpam || [10.82.39]

nanu,

yaḥ kaumāra-haraḥ sa eva hi varas tā eva caitra-kṣapās
te conmilita-mālatī-surabhayaḥ prauḍhāḥ kadambānilāḥ |
sā caivāsmi tathāpi tatra surata-vyāpāra-lilā-vidhau
revā-rodhasi vetasī-taru-tale cetaḥ samutkaṅṭhate || [pa. 382]

ity asya śrī-mahāprabhuṅśvādita-pūrvasya sāmānya-padyasya yo'rthasya sādṛśyānubhavāt
kurukṣetra-gatāyāḥ śrī-rādhikāyāḥ paroḍhātvābhimānābhāvo'numeyaḥ syāt | tena tad-
abhimānābhāvena patnī-bhāvābhimānāpātāt patnī-bhāvābhimānātmatayāpi samarthā syād ity
anumeyaḥ syād iti cet tatrāha— asminn api padye nāyikāyāḥ paroḍhātvam eva | revā-rodhasi
vetasī-taru-tala ity asya nimittam paroḍhātvam |

tathā hi vyākhyā— yaḥ kaumāra-hara ity | kaumāram prathamam vayah kaiśoram ity arthaḥ |
yathā dāna-keli-kaumudyām, vṛndā— kapardam api kāṇam tavātra ca durāpam yad ugratara-
karmā kumāra lalitāsau | ity atra he kumāra he vrajakiśoreti | tathā stava-mālāyām ca, jaya
jaya vallava-rāja-kumāra ity | kaumāreṇa haraty ākarṣati pātivratyād ity kaumāra-haraḥ | kīdṛg
varo devād vṛtaḥ | tathā hi, tapobhir iṣyate yas tu devebhyaḥ sa varo mataḥ ity nirukteḥ | śrī-
sūryopāsanādibhir vāñchitatavād anya-vyūḍhatve'pi prāptāṅga-saṅgaḥ sa eva na tu manāk
śithila-kaiśorādi-mādhurīkaḥ | yad vā, varo'ta eva śreṣṭha ity vidheyasya viśeṣaṇam |

athavedam padyam na sāmānyam, kintu kurukṣetra-gatayoḥ śrī-rādhā-kṛṣṇayor milana-
pratipādana-mayam | ata eva śrī-gosvāmi-pādaiḥ śrī-kṛṣṇa-lilā-varṇanātmikāyām padyāvalyām
utthāpya kṛṣṇa-rodhasi vetasī-taru-tale iti pāṭhaḥ prakāṭitaḥ | reveti kṛṣṇāyā¹ ekam nāmeti
gamyate | ata eva nirukti-viśeṣo gamyaḥ | anyo'rthaḥ pūrvavad eva | ata evāsya padyasyārtha-
rūpaḥ śrī-gosvāmi-caraṇa-kṛtam padyam, yathā,

priyaḥ so'yam kṛṣṇaḥ saha-carī kurukṣetra-militas
tathāham sā rādhā tad idam ubhayoḥ saṅgama-sukham |

¹ yamunāyāḥ |

tathāpy antaḥ-khelan-madhura-muralī-pañcama-juṣe
mano me kālindī-pulina-vipināya spṛhayati || [pa. 383]

atra prakāṣa eva paroḍhātvābhimānaḥ | tam vinā mūla-nāma-grahaṇam na syāt | so'yaṁ sāham
ity anena samarthāyā rates tan nimitta-sad-bhāvo darśitaḥ | ata eva paroḍhātvābhimānādikaṁ
sphuṭam āyātam | kintu vṛndāvana-muralī-pañcamāder abhāvād atra samarthāyā gauṇatvam |
atrāpi samarthāyā upapatnī-bhāvābhimānātmatayā patnī-bhāvābhimānātmatayā yad
dvairūpyam tasya vimatasya khaṇḍanena dhāma-līlā-dvairūpya-rūpa-gamya-spaṣṭa-vimata-
khaṇḍanam jātam |

iti caturtha-sopāna-nirasanam pūrṇam |
|| 3.3.4 ||

--o)0(o--

(3.3.5)

namo'stu spaṣṭa-lilāyai kṛṣṇo yad-anusārataḥ |
śrī-vrajaṁ punar āgatya vraja-lokān ānandayat ||27||

atha pañcama-sopāna-nirasanam |

śrī-lalita-mādhave,

śrī-kṛṣṇaḥ— priye bhūyaḥ kiṁ te priyaṁ karavāṇi ?

rādhikā (smitaṁ kṛtvā)— bahiraṅga-janālakṣyatayā śrī-gokulam api tadiya-sva-
svarūpair¹ alaṅkaravāmeti | [la.mā. 10.37]

rādhikā smitaṁ kṛtvā smitaṁ bhavad-icchayā | yoga-māyayā bahiraṅga-jana-pratāraṇāya
vraja-lilā-dvārakā-lilayor ekatvaṁ pratyāyitam ity abhiprāyaṁ bahiraṅga-janālakṣayayeti | atra
dvārakāyāṁ bhavatā saha mad-āveśa-sthānasya satyabhāmākhyasya tvadiya-rūpa-viśeṣasya
pariṇayena bahiraṅga-jana-pratāraṇaṁ jātam | adhunā tair nanda-nandanopāsakair
alakṣyatayety arthaḥ, nanda-nandanopāsakais tatāsthāyamānair lakṣyatayā | anyathā nanda-
nandane vasudeva-nandanatvānubhavavat-tat-parikarāṇāṁ² vraja-gatānāṁ svakīyātvādy-
anubhavaḥ syāt | tad-anubhave tan-nimittāpekṣā | tat tu śrī-vrajendra-geha-sthity-ādi-rūpam |
tasmin sati, caṭula-paśupī ity ādi-prārthanāyā asiddhiḥ | goloka³-nāthopāsakānāṁ rasa-
niryāsa-svāda-rūpavatāra-prayojana-mananād virodhābhāvaḥ | śrī-gokulam api tadiya-sva-
svarūpair alaṅkaravāmety atredaṁ⁴ gamyam | śrī-rādhikādīnāṁ paṭṭa-mahiṣī-rūpair āveśa-
sthānais tat-tal-lilocita-vasudeva-nandana-rūpeṇa śrī-kṛṣṇena saha dvārakāyāṁ sthitiḥ |
mahiṣīsv āveśa-kāriṇībhiḥ samarthā-ratibhir vraja-devī-rūpaiḥ sadbhir vasudeva-nandana
āveśa-kāriṇā yogamāyā-dvītīya-vṛtṭy-aprāpta-paricarya-pāda-padmena⁵ śrī-nanda-nandanena
saha śrī-vrajeśvara-vrajeśvarī-paurṇamāsy-ādibhir varṇitatayā śrī-vrajāgamanāṁ, yogamāyā-
vaibhavana vasudevādīnāṁ tad-anusandhānam | yadā śrī-vrajeśvara-vrajeśvarī-paurṇamāsy-
ādyāḥ śrī-kṛṣṇa-rādhikādyāś ca vrajam āgatās tadā śrī-vraja-sṭhe sve sve'tirahasya-rūpe
bahiraṅga-janālakṣye sthūla-prakāśe praviṣṭās tadā yoga-māyayā ca nija-vaibhava-viśeṣaḥ
prakāśitaḥ | sarveṣāṁ⁶ dvārakā-gamanādikāṁ svapnavaj jātam | śrī-nandādīnāṁ vrajā-
gamanāṁ sādharmaṇa-janān prati yoga-māyayā nācchāditaḥ | śrī-kṛṣṇādīnāṁ tu tad-
vrajāgamanāṁ tayā tān⁷ pratyācchāditaḥ iti jñeyam | ata eva paroḍhātvādi-nimittodbhāvita-
samarthā-rati-maya-samṛddhimat-sambhogodayena rādhāṁ prati tathāstu iti śrī-kṛṣṇa-punar-
datta-varasya siddhir jātā | atrāpi samarthāyā dvārakāto rādhikādīnāṁ vrajāgamanena patnī-

¹ vraj-sambandhibhiḥ samartha-ratimattādi-viśiṣṭa-svarūpair iti |

² nanda-nandana-vasudeva-nandana-parikarāṇāṁ |

³ nanu bhavatu caṭula-paśupīty ādi-prārthanāyā asiddhir iti | tena kiṁ goloka-śata-priyānāṁ śaktitvāc
chaktimataḥ śrī-kṛṣṇasya parameśvaratvāt sadā svīyātva-mananam eva tad-upāsakānāṁ yuktatvād iti cet tatra
golokanāthopāsakānāṁ api parakāṭa-lilānusāreṇa rasa-niryāsāsvādatvena caṭula-paśupīty ādikāṁ prayojanam |
assmākaṁ tu sutarāṁ prakāṭaprakāṭe caṭula-paśupītyadi-prayojanāṁ nanda-nandanasya narākṛti-
mādhuryāsvādanāṁ cety āha golokety ādi |

⁴ vakṣyamāṇam |

⁵ prathama-vṛtṭi-sevita-pāda-padmena |

⁶ nandādīnāṁ |

⁷ bahiraṅga-janān |

bhāvābhīmānodayāt patnī-bhāvābhīmānātmatayopapatnī-bhāvābhīmānātmatayā yad
dvairūpyam tasya vimatasya khaṇḍanena dhāma-līlā-dvairūpya-rūpa-gamya-spaṣṭa-vimata-
khaṇḍanam jātam | yamalārjunayor yadvad dvayor daityendrayoḥ, yathā

pūrva-bhāvo vilīno'pi punar udbuddhatām gataḥ |
rukmiṇī-pramukhāsv evam samarthā punar udgatā ||28||
tau tau yathā pūrva-bhāvam prāpya svasthānam āgatau |
evam samarthām āsādyā bhaiṣmādyā¹ vrajam āgatāḥ ||29||

idaṁ śrī-lalita-mādhava-gataṁ pañcama-sopāna-nirasanam |
|| 3.3.5 ||

--o)0(o--

śrī-bhāgavata-gataṁ tu tad dvitīya-nirasana-prānte darśitam² | śrī-vrajendra-nandanasya yathā
śrī-vasudeva-nandanāḥ prakāśas tathā śrī-rādhikādinām satyabhāmādyāḥ prakāśa-rūpāḥ |
yathā spaṣṭa-līlānusāreṇa śrī-nanda-nandanasya mathurādi-gamanam tathā spaṣṭa-
līlānusāreṇa śrī-rādhikādinām dvārakādi-gamanam | yathā tasya punar dvārakātaḥ śrī-
vrajāgamanam tathā tāsām iti | śrī-kṛṣṇeva tāsām mahimācintyātā-jñāpana-rūpāḥ śrī-lalita-
mādhava-prayojana-viśeṣa iti |

kiṁ ca, śrī-vidagdha-mādhava-gatāyāḥ paurṇamāsy-ādyās tāsām prakāśa-rūpā lalita-mādhava-
gatā yogamāyā-dvitīya-vṛtti-sevitās tā jñeyāḥ | śrī-lalita-mādhave pariṇaya-parva-vedī-
sannihita-satyabhāmā-rukmiṇy-ādyās tu samañjasāśrayā yogamāyā-dvitīya-vṛtti-sevita-rādhā-
candrāvaly-ādy-āviṣṭa-svarūpāḥ | samarthā-nimitta-rūpāṇām paroḍhātvdinām vāstavatve'py
avāstavattva-mananāt tāsām³ samañjasā-viśayasya śrī-vasudeva-nandanasyāpi ye yathā mām
prapadyante [gītā 4.11] iti pratijñā-tattāvasara yogamāyā-dvitīya-vṛtti-sākṣāt-sevita-pāda-
padmatvam⁴ śrī-nanda-nandanāviṣṭa-svarūpatvāt | śrī-vraje tu śrī-nanda-nandana-śrī-rādhā-
candrāvaly-ādyā yogamāyā-dvitīya-vṛtṭy-aprāpya-sākṣāt-paricarya-pāda-padmāḥ |

iti sopāna-pañcaka-nirasanam tṛtīyam pūrṇam |
|| 3.3 ||

--o)0(o--

¹ rukmiṇy-ādyāḥ |

² kālindiyāḥ puline ramye ity ādinā, māsa-dvayam uvāsa ha ity atra tad-ante eka-rātre mahā-kalpatva-prāptir ity
ādinā vraja-janālakṣyatayā vasudeva-nandana-rūpeṇa punar dvārakā-gamanam yad rahasyam tad eva spaṣṭam
bhānyate |

³ rukmiṇy-ādinām |

⁴ śrī-vasudeva-nandanatvam |

(3.4)

jayanti kṛṣṇa-janmādi-līlā eka-rasāḥ sadā |
prapañcāgocaratve yā uktā aprakaṭā iti ||30||

athāprakṛaṭa-līlā-gata-svakīyātva-vāda-nirasanam |

jāra-buddhyāpi saṅgatāḥ [bhā.pu. 10.29.11] iti jāra-buddhyā saheti vyākhyāṃ kurvadbhiḥ
śrīmat-sanātana-gosvāmi-caraṇaiḥ śrī-vaiṣṇava-toṣaṇyām aprakaṭa-līlāyām aupapatyam
prakāśitam | tathā,

gopīnām tat-patīnām ca sarveṣām eva ca dehinām |
ye'ntas carati so'dhyakṣaḥ kṛīḍeneneha deha-bhāk || [bhā.pu. 10.33.35] iti |

atra, yad vā gopy-ādīnām tathā sarveṣām api vṛndāvana-vāsinām dehinām yo'ntar madhye
carati, tāḍṛṣa-kṛīḍābhir nityam eva kṛīḍati sa śrī-kṛṣṇo'dhyakṣaḥ pratyakṣaḥ prāpañcīkānām
sann api carati tathaiiva kṛīḍati | iti vyākhyāṃ kurvadbhiḥ punas tair eva tasyām eva tasyām
tad eva¹ samarthitam | atra gopy-ādīnām ity ādi-śabdāt tat-patīnām ceti |

kiṃ ca, yathopapatitvāvastho nāyako patitvāvastho na syād kintūpapatitva-tyāgenaiva | yathā
parakīyātvāvasthā nāyikā svakīyātvāvasthā na syāt, kintu parakīyātvā-tyāgenaiva | evaṃ
samarthātvāvasthā ratiḥ patnī-bhāvābhimānātma-samañjasātvāvasthā na syāt kintu
samarthātvā-tyāgenaiva, samarthāyām upapater viṣayatvāt parakīyāyā āsrayatvāc ca | tat tad
anyathātve tasyā anyathātvaṃ nyāyāyā | samarthātvā-tyāge sati kaustubha-maṇivad ananya-
labhyatva-hāneś cintāmaṇivad abhitaḥ sudurlabhatvāpātaḥ | sambhogecchāyā ratyā saha
tādātmyāpānatvasya rateḥ sāndratamatvasya sarva-vismāri-gandhatvasya svarūpa-jātatvasya
ca hāne rater bhāvāntara-sparsitvasya sāndhratvasyāntarāntaraiśvaryānusandhānasya ca
saṃskārotpānatvena guṇādi-śravaṇāpekṣāyās cāpātas ca | uttaraḥ pūrvasya hetuḥ | tena,

ādyā premāntimām tatrānurāgāntām samañjasā |
ratir bhāvāntimām sīmām samartheti prapadyate || [u.nī. 14.232]

iyam eva ratiḥ prauḍhā mahā-bhāva-daśām vrajet | [u.nī. 14.57]

iti nirdhāratī mahā-bhāvotpādāna-yogyatā-hāner mahā-bhāvasya tad-vṛtti-guṇasya ca
tirodhānād anurāga-paryantotpādāna-yogyatāpātād anurāgāvīrbhāvaḥ | tena, mahā-bhāva-
svarūpeyam iti mahā-bhāvōjvala-cintāratnodbhāvita-vigraham iti śrī-rādhikāyā mahā-bhāva-
svarūpatva-hāniḥ | evaṃ anyāsām api yathocita-mahā-bhāva-svarūpatva-hāniś ca | ata eva śrī-
vraja-sundarīnām mahiṣī-sāḍṛśyāpātena paramotkarṣa-hāniḥ | śrī-vraja-sundarīnām
paramotkarṣe mahā-bhāva-vilāsa-svarūpa-rāsasya hetutvam | yathā nāyam śrīyo'nga ity ādi |
tayā² śrī-nanda-nandanasyāpi pūrṇatamatva-hāniḥ pūrṇatvāpātāt | ata eva vrajasyāpi dvārakā-
sāḍṛśyāpātena paramotkarṣa-hāniś ceti tato rāgānugā-bhajanasyāsiddhir aprayojakatvam ceti |

¹ toṣaṇyām aprakaṭa-prakaṭa-līlāyām aupapatyam eva |

² pūrvoktayā hānyā |

evaṁ mahā-bhāvāvakarādīnām ṣoḍaśānām avakarāṇām āpātaḥ syāt paraspara-sāpekṣatvāt |
tasmād aupapatyam parakīyātvaṁ ca nityam samarthā ratiś ca nityā |

yo yasya viśayo nityam niyataḥ śāstra-lokayoḥ |
sā bhāvas tad-asattāyām katham sattvam avāpnuyāt ||31||
ādhāro niyato yasya bhāvasya yaḥ sadā bhavet |
tasyādhārasya sattve sa bhāvaḥ sattvam avāpnuyāt ||32||
īśvaro naiva jīvaḥ syāt sattvaṁ naiva rajaḥ kvacit |
cic-chaktir naiva māyaivam na samarthā samañjasā ||33||

kim ca,

ratiḥ sthitānukāryeṣu laukikatvādi-hetubhiḥ |
rasaḥ syān neti nātya-jñā yad āhur yuktam eva tat || [bha.ra.si. 2.5.107]

atrādi-śabdena pārimity ādi | ata eva samarthāyā aprakata-lilāyām samañjasātve pāramityāt
samarthā-sthāyikasya śṛṅgārasya rasatvaṁ na syāt | ata eva samañjasā-sthāyikasyāprakata-lilā-
gata-śṛṅgārasyaṁ rasatvaṁ na syāt | ata eva samarthāyā nityatvena¹ tan-nimittānām
aupapatyādīnām sunirṇītatvam eva nityatvasya |

kim ca,

yathottaram asau svāda-viśeṣollāsa-mayy api |
ratir vāsanayā svādvī bhāsate kāpi kasyacit || [bha.ra.si. 2.5.38] iti |

sarvāsvāda-valitatayāsamordhvatvena śṛṅgārasya rasa-rājatvam | anyeṣām rasānām tad-
anugatatvam, yathā—

mukhya-raseṣu purā yaḥ saṅkṣeṇodito rahasyatvāt |
pṛthag eva bhakti-rasa-rāḥ sa vistareṇocyate madhuraḥ || [u.nī. 1.2] iti |

yathā rājñām mukhyatva-gauṇatvābhyām tad-anugānām mukhyatva-gauṇatve syātām, tathā
samarthādi-rati-bheda-sthāyi-bhedānām śṛṅgāra-rasa-bhedānām mukhyatva-gauṇatvābhyām
anyeṣām tad-anugānām śrī-vrajādi-gatānām pṛīty-ādi-rasa-bhedānām mukhyatva-gauṇatve
syātām, yathā—

atrāpi vallavādhīsa-nandanāmbanā ratiḥ |
sāndrānanda-camatkāra-paramāvadhīr iṣyate ||
yat sukhaugha-lavāgastyāḥ pībati eva sva-tejasā |
rameśa-mādhurī-sākṣāt-kārānandābdhim apy alam || [bha.ra.si. 2.5.110-1] iti |

ata evāprakata-lilāyām samarthāyā anyathātve vrajeśvara-prabhṛti-bhāvānyathātvena teṣām²
vasudevādi-sāmyāptir iti | śṛṅgārasya rasa-rājatve'pi śānta-vatsalayos tad-anugatatve'pi yat
paraspara-vairitvaṁ tan madhurādi-ratīnām vilakṣaṇya-mūlacintya-svarūpatvāt | tad yathā,

¹ prakatāprakate |

² vrajeśvara-prabhṛtīnām īśvaratvena |

mahā-śakti-vilāsātmā bhāvo'cintya-svarūpa-bhāk |
raty-ākhyā ity ayaṁ yukto na hi tarkeṇa bādhitum ||
acintyāḥ khalu ye bhāvā na tāms tarkeṇa youjayet | [bha.ra.si. 2.5.92-3] iti |

kiṁ ca,

vāmatā durlabhatvaṁ ca strīṇām yā ca nivāraṇā |
tad eva pañcabāṇasya manye paramam āyudham || [u.nī. 3.20] iti |

asyārthaḥ—āyudhasya yat paramatvaṁ tasya kāraṇam vāmatādi-trayam | vāmatādi-trayasya
kāraṇam parakīyātvam | parakīyātvābhāve tat-trayābhāvaḥ | tat-trayābhāva āyudhasya
paramatvābhāvaḥ |

yatra niṣedhaviśeṣaḥ sudurlabhatvaṁ ca yan mṛgākṣīṇām |
tatraiva nāgarāṇām nirbharam āsajjate hṛdayam || [u.nī. 3.21] iti |

asyārthaḥ—āsaṅgasya nirbharatve mṛgākṣīṇām niṣedha-viśeṣa-sudurlabhatve kāraṇe | tayor
kāraṇam parakīyātvam | parakīyātvābhāve tayor abhāvaḥ | tayor abhāva āsaṅgasya
nirbharatvābhāvaḥ |

bahu vāryate yataḥ khalu yatra pracchanna-kāmukatvaṁ ca |
yā ca mitho durlabhatā sā paramā manmathasya ratiḥ || [u.nī. 1.20] iti |

asyārthaḥ—manmatha-rateḥ paramatvasya kāraṇāni bahu-vāraṇa-pracchanna-kāmukatva-
mitho-durlabhatvāni | teṣām kāraṇam parakīyātvam | parakīyātvābhāve teṣām abhāvaḥ | teṣām
abhāve manmatha-rateḥ paramatvābhāva iti | ata evāprakāṣa-līlāyām parakīyātvābhāve tat-tad-
utkarṣābhāvaḥ syāt, parakīyātvasya tat-tad-kāraṇatve parakīyāṇām asamañjasa-raty-
āśrayatvāt |

kiṁ ca, sthāna-bhede nāyaka-bheda-nāyikā-bheda-niyamas tathā nāyikā-bhede rati-bheda-
niyamas tat-tan-nityatvaṁ ca śrīmad-ujjvala-nīlamanau śrīmad-bhakti-rasāmṛta-sindhau¹ ca
prakāṣam virājate | tatra rati-bhedasyāprakāṣa-līlā-gatatvena nityatā | yathā, virājantīm
abhivyaktam vraja-vāsi-janādiṣu [bha.ra.si. 1.2.270] ity atra virājantīm iti vartamāna-
prayogaḥ | tathā, iyaṁ tu vraja-devīṣu suprasiddhā virājante [bha.ra.si. 1.2.284] ity atra
virājata iti vartamāna-prayogaś ca |

tathā,

rāgātmikaika-niṣṭhā ye vraja-vāsi-janādayaḥ |
teṣām bhāvāptaye lubdho bhaved atrādhikāravān || [bha.ra.si. 1.2.291]

ity atra rāgātmikāyāḥ prāpyatvaṁ ca rāgātmikāyās tad-bheda-kāmātmikāyās ca nityatām
vakti | ata eva sādḥuktaṁ śrī-durgama-saṅgamanyām akhila-rasāmṛta-mūrṭiḥ [bha.ra.si. i |1
|1] ity ādi padyasya vyākhyāyām, ata eva prakāṣya-samaya-mātra-dṛṣṭyā yā laukikasyāpratītis

¹ vaiśiṣṭyam pātra-vaiśiṣṭyād ratir eṣopagacchati |
yathārkaḥ pratibimbātmā sphaṭikādiṣu vastuṣu || (2.5.7)

tasyā nirāsako'yaṁ vartamāna-prayogaś ca | atra pramāṇam jayati janānivāso devakī-janma-vādaḥ [bhā.pu. 10.90.48] ity ādi | tatra svair dorbhir asyann adharmam ity atra vartamāna-prayogaṇa jāta-prākṛtyāsura-vadha-līlāyā nityatayā līlā-dvaividhyam nirastam | tat-sāhacaryād¹ anyāsām jāta-prākṛtyānām līlānām nityatayā udāharaṇād ajāta-prākṛtyā kāpy anyā līlā nāstīty āyātam ity atahpareṇānvayaḥ | dvaividhyam nirastam |

evaṁ aho alam ślaghyatamam [bhā.pu. 1.10.26] ity ādi | skānde ca tathā vatsair vatsataribhiś ca ity ādi-padye ca jāta-prākṛtyānām janmādi-līlānām nityatodāharaṇāl līlā-dvaividhyam nirastam | etad atigūḍha-vimata-khaṇḍanam jātam spaṣṭa-vimata-khaṇḍanāntar-bhūtam ānuṣaṅgikam |

punar vyākhyām anusarāmi | atha tat-tad-utkarṣa-hetum svarūpa-lakṣaṇam āha— akhila-rasā vakṣyamāṇāḥ śāntādyā dvādaśa yasmiṁs tādrśam amṛtam parānando mūrtir yasya saḥ [durga-saṅgaminī 1.1.1] iti |

ata eva vakṣyamāṇa-śrūṅāra-rasasya mūrtitva-vartamānatvābhyām nityatvena sthāyi-prabheda-rūpāyāḥ samarthāyā rates tad-viṣayālabhana-rūpasyopapattes tad-āśrayālabhana-rūpānām parakīyānām aprakṛta-līlā-gatatvam āyātam | tathā sāmānya-sthāyi-bhāvānkura-rūpa-bhāva-lakṣaṇa-vyākhyāyām kṛṣṇasya svarūpa-śakti-rūpaḥ śuddha-sattva-viśeṣo yaḥ sa evātmā tan nitya-priya-janādhiṣṭhānakatayā nitya-siddham svarūpam yasyeti ca | anena rati-prabheda-rūpāyāḥ samarthāyā adhiṣṭhāna-rūpānām parakīyānām nitya-priya-janatvena parakīyātvasya nityatayāprakṛta-prakṛta-līlā-gatatvam āyātam | patnī-bhāvābhimānasya tiraskāre saty eva samarthā-pada-vācyatvam na tv atiraskāre | yathā śrī-locana-rocanīyām samañjasā-lakṣaṇa-vyākhyāyām— tad-abhimānasya tiraskāre sati samarthāyā iva sthity-abhāvaś ca vyaktaḥ² iti |

asya sphuṭārthaḥ— tad abhimānasya tiraskāre sati samarthā bhavati | tad-atiraskāre³ samañjasaiva | ata eva samarthāyā iva sthity-abhāvaś ca vyakta iti | ata evāprakṛta-līlāyām patnī-bhāvābhimāna-tiraskārah | anyathā samarthāyā abhāvaḥ |

ata eva śrī-locana-rocanīyām pūrvāpara-sambandhatvam vinā yat kiñcil likhanam vartate tat khalu para-matam na tu sva-matam | yathā śrī-locana-rocanī-ṭikā-kṛdbhir uktaṁ tasyām eva ṭikāyām—

svecchayā likhitam kiñcit kiñcid atra parecchayā |
yat pūrvāpara-asambandham tat pūrvam aparam⁴ param || iti |

ananya-pada-vācyatvam iṣat karma sakṛt kṛtam |
yathāpagamayed evam kādācitkam api dhruvam |
samarthā-pada-vācyatvam sāmāñjasyam adho nayet ||34|| iti |

¹ rāsa-dānādi-līlānām |

² Source not as yet traced.

³ yathopapatny-abhāve samarthāyāḥ sthity-abhāvas tathā paty-abhimānābhāve samañjasāyā sthity-abhāvo vyaktaḥ |

⁴ svīyātva-sthāpanam |

paroḍhatvaṁ vinā na syād dūtyaṁ vyaṅgyaṁ tathāṅgikam |
 cākṣuṣaṁ ca tathā vṛndā-dhīrādi-racitaṁ hi tataḥ ||35||
 tad-abhāve¹ suvaidagdhya-hānir atra na saṁśayaḥ |
 tathā vṛndādi-dūtīnām piṣṭa-peṣa-vidhāyitā ||36||
 paroḍhatvaṁ vinā karṣābhāvād vaṁśyās ca sā² matā |
 paroḍhatvaṁ vinā vṛndāvanaṁ syād aprayojakam ||37||
 kilakiñcita-bibboka³-mukhālaṅkṛtayaś ca yāḥ |
 paroḍhatvaṁ vinā na syuś camatkāra-vidhāyikāḥ ||38||
 vinābhisārikātvādi-camatkāraṁ na tad-yutaḥ |
 sambhogaḥ syāt paroḍhatvaṁ vināsau ca na sambhavet ||39||
 tathā nāyikāyā dūtye vayasyāyā niyojanam |
 kriyate yat paroḍhatvaṁ vinā tac ca na sambhavet ||40||

paroḍhatvaṁ vinā yūthe nāyikā-prāyā dvisamā⁴ sakhī-prāyā nitya-sakhīti caturṇām
 bhedānām abhāvaḥ | nitya-nāyikāyā api gaṇa-dūtyābhāvaḥ | sakhīnām ca mithaḥ prema-
 guṇotkīrty-ādīnām aprayojakatvam | sva-pakṣaḥ suhṛt-pakṣas tatasthaḥ pratipakṣaka⁵ iti
 caturṇām bhedānām ca camatkārāvahatvam | paroḍhānām asamañjasa-raty-āśrayatvāt | tad-
 abhāve teṣāṁ sattā-prayojakatva-camatkārābhāvo nyāyyaḥ | ata eva sādḥuktaṁ muninā [rasaḥ](#)
[parakīyāyām](#) iti |

ato'prakāṭa-līlāyām parakīyātvābhāve tat-tad-abhāvād rasotkarṣa-hāniḥ syāt | tasmāt
 parakīyātvam aprakāṭa-līlā-gatatayā sadā paramotkarṣāvaham | bhakti-rasa-mātrasya
 samarthā-rati-sthāyikasya tat-prabhedasya | yathā [śrī-rasāmṛta-sindhau](#);

[atrāsyāḥ keśava-rater lakṣitāyā nigadyate |](#)
[sāmagrī-paripoṣeṇa paramā rasa-rūpatā ||](#)
[vibhāvair anubhāvaiś ca sāttvikair vyabhicāribhiḥ |](#)
[svādyatvaṁ hṛdi bhaktānām ānītā śravaṇādibhiḥ ||](#)
[eṣā kṛṣṇa-ratiḥ sthāyī bhāvo bhakti-raso bhavet |](#)
[prāktany-ādḥunikī cāsti yasya sad-bhakti-vāsanā |](#)
[eṣa bhakti-rasāsvādas tasyaiva hṛdi jāyate |](#)
[bhakti-nirdhūta-doṣāṇām prasannojjvala-cetasām ||](#)
[jīvanī-bhūta-govinda-pāda-bhakti-sukha-śriyām |](#)
[premāntaraṅgi-bhūtāni kṛtyāny evānutiṣṭhatām |](#)
[bhaktānām hṛdi rājantī saṁskāra-yugalojjvalā |](#)
[ratir ānanda-rūpaiva nīyamānā tu rasyatām ||](#)
[kṛṣṇādibhir vibhāvādyair gatair anubhavādhvani |](#)
[prauḍhānanda-camatkāra-kāṣṭhām āpadyate parām || \[bha.ra.si. 2.1.5-10\] iti |](#)

¹ dūtyābhāve |

² piṣṭa-peṣa-vidhāyitā |

³ iṣṭe'pi garma-mānābhyām bibbokaḥ syād anādarah |

⁴ sama-sakhī |

⁵ bhāvasya sarvathāivātra sājātye syāt sva-pakṣatā | mano-gatasya vaijātye suhṛt-pakṣatvam īritam || sājātyasya
 tathālpatve sati jñeyā taṣṭhatā | sarvathā khalu vaijātye niścitā pratipakṣatā ||

apraḱaṭa-lilāyām paraḱīyātva-hānau satyām bhakti-rasa-mātrasya parama-puruṣārthatā-hānyā nityatā-hāniḥ syāt |

kim ca¹, [gopālopāsakāḥ pūrvam](#) [u.nī. 3.44] ity ādi padye [labdha-bhāvā vraja-gopyo jātā](#) iti | asyāyam arthaḥ | labdha-bhāvāḥ santo yadā labdha-bhāvās tadaivety arthaḥ² | anena praḱaṭa-lilāpekṣā nirastā | gopyo gopair vyūḍhātvena nanda-nandana-priyā apraḱaṭa-lilāyām eva jātāḥ | anyathā rāma-saundarya-darśanodbuddha-ratitvam caturvimśa-caturyuge | kṛṣṇa-lilāyāḥ prāḱatyam aṣṭāvimśa-caturyuge | kṛṣṇa-praḱaṭa-lilāyām teṣām prāptiḥ kathām nyāyā ?

evam [samantāt sūkṣma-darśinyāḥ](#)³ [u.nī. 3.47] ity ādi padyasyārthaḥ | gopīnām vīkṣya saubhāgyam sūkṣma-darśitvād apraḱaṭa-lilāyām gopīnām paroḍhānām rādhikādīnām saubhāgyam asamordhva-priyātvam vīkṣya premādhyā vraje vallavyo jajñire | yadā premādhyās tadaiveti praḱaṭa-lilāpekṣā nirastā | ata evāpraḱaṭa-lilāyām eva vallavyo vallava-vyūḍhatvena kṛṣṇa-priyā jātāḥ | ata eva [kāle kāle](#)⁴ [vraje bhavat](#) [u.nī. 3.50] iti kāle kāle tad-yogānurāgasya prāpty-anantaram, na tu praḱaṭa-lilāpekṣā | anyathā śrī-kṛṣṇasya susevyatva-hāniḥ | ata eva navā iti prabhedo'yauthikīnām eva kṛto na tu yauthikīnām |

nanu, goloka-sthaisvarya-mayatvāt tad-gata-parikarāṇām tat-prāptaḥ teṣām anuvṛtter anyathātvābhāvās aīsvarya-pradhāna-lilā-rasasyānyathātvam na syāt | śrī-vrajasya tu mādhyama-mayatvāt tad-gata-parikarāṇām kevala-mādhyamānusandhānāt tat-prāpaka-sādhana-parāṇām kevala-mādhyamānusandhānāt tat-prāpaka-sādhana-parāṇām tat-prāptaḥ kathām teṣām teṣām ca⁵ nara-lilā-rasaḥ syāt, tad-upamardyaīsvaryānusandhānāt ? tatrāha, janmādyāḥ sarvā nara-lilā anantāḥ śrī-kṛṣṇa-tat-parikara-dhāma-samayānām ananta-prakāśaiḥ saha sadā vartamānāḥ sva-sva-sādhanaṇurūpa-bhāvanānusāreṇa krameṇa tat-tad-yogyatā-prāptyā tat-tal-lilā-prāpteḥ sādhanānām nara-lilā-rasaḥ syād eva | acintya-śakti-lilāveśa-yogamāyā-sevita-śrī-kṛṣṇa-tat-parikarāṇām kalpau⁶ vyāpya rāsa-lilāyām iva tasyām tasyām⁷ ekasyām lilāyām sthitatve'pi kalpayoḥ⁸ kṣaṇavad bhāsamānayoḥ kṣaṇatva-mananāt tat-tal-lilāḥ krameṇa prāptānām samāna-kālinatva-mananāc ca nara-lilā-rasa-bhaṅgo na syād eveti | anena sādhanānām avatāra-lilāyām prāptir iti spaṣṭādi-vimata-traya-gata-siddhānto nirastāḥ |

¹ nanu, praḱaṭāpraḱaṭayoḥ sadā sarvā lilā nityā cet tadā gopālopāsakānām kathām praḱaṭa-lilāyām prāptiḥ śrūyate ? kathām punar gopa-kanyātvena janmeti ? ata eva teṣām bhāvasya kathām nityatā-jāta-kaumārāvasthāyām rateḥ saṅkocāpatteḥ | ata eva praḱaṭāpraḱaṭayor bhedenā yal lilā-dvaividhyam mayoktam tad yuktam evety atra nahi nahīty āha tat-pramāṇa-vyākhyānena |

² tasmīn eva vraja-prāptiḥ syād ity arthaḥ |

³ samantāt sūkṣma-darśinyo mahopaniṣado'khilāḥ |
gopīnām vīkṣya saubhāgyam asamordhvam suvismītaḥ ||47||
tapāmsi śraddhayā kṛtvā premādhyā jajñire vraje |
vallavya iti paurāṇī tathāpaniṣadī prathā ||48||

⁴ sva-sva-premotpatti-samayocita-kāle |

⁵ nitya-dhāma-gata-parikarāṇām tat-prāpaka-sādhana-parāṇām ca |

⁶ udayāsta-kalpau |

⁷ janmādi-lilāyām nara-lilāyām |

⁸ kṣaṇa-pralaya-mahā-pralayayoḥ |

kim ca, caturtha-puruṣārthasya mokṣasyāpi nityatvaṁ, kim uta pañcama-puruṣārthasya bhakti-mātrasya | tatrāpi, [nitya-siddhasya bhāvasya prakāṣyaṁ hṛdi sādhyatā](#) [bha.ra.si. 1.2.2] iti nitya-siddhasya bhāvasya nityatve kā citratā ? tatrāpi rasa-rājasya sthāyi-rūpatvāt parama-śreṣṭhāyā madhurāyā rater nityatve kā citratā ? tatrāpi madhura-rati-sāra-rūpāyāḥ samarthāyā nityatve kā citratā ? sādhana-bhakter api pañcama-puruṣārthatā | yathā [ṛtīya-skandhe, ahaituky avyavihitā yā bhaktiḥ puruṣottame](#) [bhā.pu. 3.29.12], [sālokyasārṣtisārūpyao](#) [3.29.13] ity ādi lakṣitāyāḥ sāmānyāyā bhakteḥ prabheda-rūpatvāt tasyā ata evāprakāṣa-lilāyām samarthāyā rateḥ anyathātve tasyā anityatayā sarveṣām pūrvoktānām anityatva-doṣaḥ sutarām eva syāt |

nanu katham vraja-devīnām eva bhāvasya samartheti samjñā ? mahiṣīnām api bhāvasya sā samjñā na sambhavet, yato bhakti-mātrasya samarthatvena caturvarga-tiraskāritayā pañcama-puruṣārthatā | tasya dharma-rūpa-prathama-puruṣārtha-tiraskāre ko vismayaḥ ? tathāpi mahiṣīnām bhakti-sāra-rūpasya bhāvasya tat-tiraskāre kā citratā ? ato mahiṣīnām vākyam—

[na vyaṁ sādhi sāmṛjyaṁ svārjyaṁ bhojyaṁ apy uta |
vairjyaṁ pārameṣṭyaṁ ca ānantaṁ vā hareḥ padam |
kāmayāmaha etasya śrīmat-pāda-rajāḥ śrīyaḥ ||](#) [bhā.pu. 10.83.41-2] iti |

anyathā pañcama-puruṣārthatā-mātra-hāniḥ | ato vraja-devīnām bhāvasya hasti-sthānīyatayā dharma-durga-tiraskāreṇa samartheti samjñā, mahiṣīnām bhāvasya śāsaka-sthānīyatayā dharma-durga-tiraskārāsāmarthyena samañjaseti samjñā katham nyāyā ? mahiṣīnām api ced anyena sahodvāham yogamāyāghatayisyat, tadā tāsām api bhāvo dharma-durgam alaṅghayisyat | aiśvaryaṅanusandhāna-mayasya mādhyānusandhāna-mayasya ca bhāvasya caturvarga-tiraskāri svabhāva eva | [na hi vastu-śaktir buddhim apekṣate](#)¹ iti nyāyāt |

tatrāha— śubhrāṁśu-dyuti-samparka-syandana-hetuka-candra-kāntābhidhānavad dustyaja-svajanārya-patha-tyājana-sāmarthya-hetuka-sāmarthyābhidhānam candrakānta-vidrāvaṇa candrasyeva dustyaja-svajanārya-patha-tyājane samarthāyā eva sāmarthyam | dustyatvaṁ trivarga-gata-svajanārya-patha-vyāvṛtṭy-artham | pañcama-puruṣārtha-mātrasya tad-ādi-tyājana-sāmarthyāt | anayoḥ svajanārya-pathayor māyā-sambandha-rahita-śrī-vaikuṅṭha-sukhādhika-parama-dhāma-śrī-vraja-gatatvād aprākṛtatvaṁ mokṣa-laghutā-kṛtatvaṁ ca | ato'nyos tyājana-vaiśiṣṭya-kāritvena parama-sāmarthyasya sadā prakāṣanāt samartheti samjñā nyāyetyeti |

nanu, śrī-kṛṣṇa-preyasīnām madhurāyā rateḥ pañcama-puruṣārtha-sāra-rūpatvāt tāsu sambhogecchā katham sambhavati² ? asyāḥ kādācitkodgamān mahiṣī-bhāvasya vraja-devī-bhāvato nyūnatvam | tatrāha— tāsām³ pañcama-puruṣārtha-sāra-rūpā madhurā ratir dvidhā, kāmayāmānakāmayāmāne sadā samete iti | ataḥ kāmayāmānaiva sambhogecchātvena kathyate—samarthāyām sā⁴ tādātmyam āpannā na samañjasāyām iti |

¹ viśāmrṭavat |

² kāmasya trivarga-gatatvena śrī-kṛṣṇa-preyasīṣu tad-abhāvāt sambhogecchā na sambhavati |

³ kṛṣṇa-preyasīnām |

⁴ sambhogecchā |

laghutvam atra [u.nī. 1.21 ity ādi-padyasyārthaḥ |

laghutvam iti padyasya vyākhyā mūlanisūdanī |
tato vyākhyā niṣevyāsya mayā yā mūlasammatā ||41||

atrotkarṣeṇa patim tiraskṛtyāṅgini rasa upasthita upapatau laghutvaṁ vidharmāmbanavādi-
rūpaṁ prākṛta-nāyake pañcama-puruṣārthāviṣaye | pañcama-puruṣārthasya caturvarga-
tiraskāritva-svabhāvāt | ata eva [yathā taror mūla-](#) [bhā.pu. 4.31.14] ity ādinā [na dharmam](#)
[nādharmam](#) [stavāvalī] niṣiddhā-dharmāpātāc ca | na kṛṣṇe pañcama-puruṣārtha-sāra-viṣaye |
rasa-niryāsa-svādārtham caturvarga-tiraskāra-pañcama-puruṣārtha-sārāsvāda-prāpaṇāya |

yad vā, prākṛta-nāyaka iti rāgasya parameyattāpanna-vṛtter abhāvān na kṛṣṇa iti tasyāḥ sad-
bhāvāt |

yad vā, bhāva-suṣṭhu-niṣṭhāyā abhāva-sad-bhāvābhyām tat tattvam iti | tasyāḥ sad-bhāvo'tra
[yad-vāñchayā śrīr lalanācarat tapaḥ](#) [bhā.pu. 10.16.36] ity ādinā tapaś-caraṇenāpi lakṣmyā
durlabha-tad-vihāratvam iti |

yad vā, śrī-vraja-devy-anugatiṁ vinā śrī-nanda-nandana-līlāyā lakṣmyā api durlabhatvād iti
[yad vāñchayā śrīr lalanācarat tapa](#) iti | [gopinām paśupāla-nandana-juṣaḥ](#) [la.mā. 4.14] ity atra
tathā |

yad vā, prākṛta-nāyaka iti bahirmukha-jana-samādhāna-kāri-yogamāyā-dvitiya-vṛtty-
asevitatvād aupatyasya parakīyā-bhartrādi-samādhāna-kāri yogamāyā-prathama-vṛtty-
asevitaupapatyātvena tat-kṛta-dveṣa-lajjodgamādinā vairasyāpātāc ca | na kṛṣṇe ity ādi
bahirmukha-jana-samādhāna-kāri-yogamāyā-dvitiya-vṛtṭi-līlā-śakti-sevitatvaupapatyātvena
tat-kṛta-dveṣa-lajjodgamādyabhāvāc ca |

yad vā, śaktimac chrī-kṛṣṇa-parama-sukha-hetutvenārundhatī-mukha-satī-vṛnda-vandyatvāt
parakīyātvaṁ parama-satītvaṁ, tad-upayogitvād aupapatyasya rasa-niryāsa-svādārtham tat-
tad-āsvāda-prāpaṇārtham avatāriṇi prapañca-gocarīkṛtaupapatyādike |

yad vā, svādo'tra ṇy-arthaḥ | avatāriṇi avatārāvalī-bīje | avatāre'pi laghutvaṁ na sambhavet,
kim utāvatāriṇi |

nanv avatārāvalī-bījatvaṁ kim artham ? tatrāha, rasa-niryāsa-svādārtham avatārāvalyā tad-
vidhātṛka-viśva-sṛṣṭi-pālanādi-sampādanam vinā tad-eka-prayojakasya svasya tad-asiddher
iti |

parakīyātvasya parama-satītvaṁ, yathā,

[rāgollāsa-vilaṅghitārya-padavī-viśrāntayo'py uddhura-](#)
[śraddhā-rajyad-arundhatī-mukha-satī-vṛndena vandyehitāḥ |](#)
[āraṇyā api mādhuri-parimala-vyākṣipta-lakṣmī-śriyas](#)
[tās trailokya-vilakṣaṇā dadatu vaḥ kṛṣṇasya sakhyaḥ sukham ||](#) [u.nī. 3.18] iti |

asyārthaḥ—arundhatī-mukha-satī-vṛndasya satītvam nimittam, rāgollāsa-vilaṅghitārya-padavī-viśrāntitva-rūpehita-vandanam naimittikam | anyathārundhatī-mukha-satī-vṛndeti prayogasyāprayojakatvam | api-śabdasya spaṣṭa-virodha-vācakatvena gūdhārthe virodhābhāvāc ca | anena tad-īhitasya parama-satītvā-rūpatvam āyātam | pañcama-puruṣārtha-sāra-rūpa-tad-īhitasyaiva śaktimac-chrī-kṛṣṇa-parama-sukha-hetutvenārundhatī-mukha-satī-vṛndasya prathama-puruṣārtha-mātra-dṛṣṭyāpi satītvā-rūpa-prathama-puruṣārtha-sīmā-rūpatvena pratīyamānatvāt | ata eva **rāgeṇollaṅghayan dharmam** [u.nī. 3.17] ity atra **dharmenāsvikṛtāḥ** ity atra ca dharmā-padena samañjasā-svarūpa-prathama-puruṣārthāyamānābhīmāna-nimitta-kriyākhyānam¹ | ata eva samarthā-nimitta-kriyāyāḥ² prathama-puruṣārtha-viruddhāyamānatve'pi prathama-puruṣārtha-sīmā-rūpāyamānatvam tasya³ tat-sukha-hetutvam | yathā—

yatra niṣedha-viśeṣaḥ sudurlabhatvam ca yan mṛgākṣiṇām |
tatraiva nāgarāṇām nirbharam āsajjate hṛdayam || [u.nī. 3.21] ity ādi |

ata eva parama-śaktitvāc chrī-vyāsa-pādair uktam gaṇyā vṛtty-āsvādyam **kṛṣṇa-vadhvaḥ** [bhā.pu. 10.33.7] iti | ata eva śrī-dāsa-gosvāmi-caraṇair uktam gaṇyā vṛtty-āsvādyam **viharata iha yasmin dampatī tau pramattau** [rādhā-kuṇḍāṣṭakam, 8] ity atra dampatī iti | ata eva śrī-kavirāja-gosvāmi-pādair apy uktam gaṇyā vṛttyāsvādyam—**pātivratyam kva nu para-vadhūtvāpavādaḥ kva cāyam** [go.lī. 11.121] ity ādinā | atha kenāpy uktam gaṇyā vṛttyāsvādyam, **tvām pātu rādhādhavaḥ** iti | **gopī-bhartuḥ** ity atra gopī gopasya patnī | **pun-yogād ākhyāyam nīṣ** [pāṇ 4.1.48] iti sūtrāt | punas tasyā bhartur upapater ity arthaḥ | evam **aneka-janma-siddhānām gopīnām patir eva** ity atra gopīnām gopair vyūḍhānām ity arthaḥ |

kim ca,

kim pādānte luṭhasi vimanāḥ svāmino hi svatantrāḥ
kaścit kālam kvacid abhiratas tatra kas te'parādhaḥ |
āgaskāriṇy aham iha yayā jīvitam tvad-viyoge
bharṭṛ-prāṇāḥ striya iti nanu tvam mayaivānuneyaḥ || [pa. 381]

ity atra **padyāvali**-gata-padye svāmīna iti bharṭṛ-prāṇā iti svāmi-bharṭṛ-śabdau samānārthau | etayoḥ prayogaḥ paramaudāsya-vyañjakādara-mayatvena sotprāsa eva, gacchantu svāmi-pādā itivat |

kim ca, **śrī-gopāla-tāpanyām**, **sa vo hi svāmi bhaviṣyati**⁴ ity atra svāmi-śabdō na pariṇetr-vācakaḥ kintu netr-vācakaḥ | svāmi-śabdasya netr-vācakatvam, yathā **amare**—**svāmi tv īsvarah patir īsitā adhibhūr nāyako netā prabhuḥ parivṛḍho'dhipaḥ** iti |

¹ patnī-bhāvābhīmāna-nimitta-pāṇi-grahaṇādi-kathanam |

² loka-dharma-tyāga-rūpāyāḥ |

³ kṛṣṇasya |

⁴ sarvatra ākare bhavātīti dṛṣyate |

kim ca, [vadhūr jāyā snuṣā strī ca](#) ity atra vadhū-śabdaḥ strī-vācako'pi | ata eva kṛṣṇa-vadhvaḥ kṛṣṇasya striyaḥ kṛṣṇaika-bhogyā ity artho'pi saṅgacchata iti | yad vā, tad-īhitasya tad-vandyatvaṁ pañcama-puruṣārtha-sāratvādi-catuṣṭayasya¹ sad-bhāvāt |

kim ca,

caturvargo rasaḥ syān na nodakaṁ syād yathā dadhi |
kṣīraṁ tat syād yathā hy evaṁ pumarthaḥ pañcama rasaḥ ||42||
caturvarga-tiraskārair yatrotkarṣa-prakāśanam |
sa mukhyaḥ syād rasaḥ khyāto yathā śrī-rādhikādiṣu ||43||
neṣṭā yad aṅginīty-ādi padyayor bahv-asaṅgatam |
vyākhyānam grhyate tasmād vyākhyā yā syāt susaṅgatā ||44||

[neṣṭā yad aṅgini rase kavibhiḥ paroḍhā](#)
[tad gokulāmbuja-dṛṣām kulam antareṇa |](#)
[āśaṁsini rasa-vidher avatāritānām](#)
[kaṁsāriṇā rasika-maṇḍala-śekhareṇa || \[u.nī. 5.3\]](#)

asyārthaḥ—kavibhiḥ paroḍhā yad aṅgini rase neṣṭās tad gokulāmbuja-dṛṣām kulam antareṇa gokulāmbuja-dṛg-rūpa-paroḍhānām tu kulam nityāprākṛtāṅgi-rasa-niryāsāśrayālabhana-rūpaṁ kavīnām teṣām mano-vacanāgamyaṁ | tatra hetuḥ— rasa-vidheḥ svena nityam āśādyamānasya rasa-niryāsasyāśaṁsayā prapañca-gata-bhakta-kartṛkāsvādanecchayā |

yad vā, rasa-vidhir mad-vidhānām bhāga-dheyena kadā prakāto bhaviṣyatīti śrī-vyāsādi-kṛta-prārthanayā |

yad vā, tad-ādi-kṛta-stutyā paramotkarṣa-prakāṣanena prapañca-gata-bhakta-jana-paramotkaṇṭhotpādanāt |

yad vā, rasa-vidher hetor āśaṁsayā prapañca-gatā mad-bhaktā imām rasa-vidhim āsvādyā tad-anusāreṇa mām bhajantaḥ santa etaj-jātīya-premānām āpadya paramānandam āpnuvanti iticchayā² |

yad vā, ādāv avatīrya paścād rasa-vidher icchayāvatāritānām prapañca-gocarīkṛta-rasa-niryāsa-nimitta-nitya-paroḍhātvanām | atra hetu-garbha-viśeṣaṇam ca rasika-maṇḍala-śekhareṇeti, rasa-niryāsa-svarūpa-nimitta-prakāṣanābhāve rasika-maṇḍala-śekharaṭva-rūpa-naimittika³-prakāṣanāsiddheḥ |

yad vā, utkarṣeṇa paroḍhā⁴ evāṅgini rasa⁵ upasthitā na svakīyās tathāpi kavibhiḥ paroḍhā¹ neṣṭāḥ, pañcama-puruṣārtha-sārāśrayatva-sambhoga-tṛṣṇābhāvāt | ata eva vidharmādeḥ sad-

¹ ādi-śabdād rāgasya parameyattāpannā vṛttir bhāva-suṣṭhu-niṣṭhā bahirmukha-jana-samādhāna-kāri-yogamāyā-prathama-vṛtti-dvītiya-vṛtti-sevitatvam iti |

² avatāritānām |

³ upapatitva- |

⁴ atra prakṛta-paroḍhā |

⁵ śṛṅgāra-rase |

bhāvāt paroḍhātvasya bahir-mukha-jana-samādhāna-kāri-yogamāyā-dvitiya-vṛtṭy-asevitatvāc ca | paty-ādi-samādhāna-kāri-yogamāyā-prathama-vṛtṭy-asevitatvāc ca² | atrādharmalajjodgama-dveṣa-hetutvāc ca | gokulāmbuja-dṛśām kulam antareṇeti tat-tat³-sad-bhāvād bahirmukha-jana-samādhāna-kāri-yogamāyā-dvitiya-vṛtṭi-sevita-paroḍhātvaḥ ca | paroḍhātvasyaiva parama-pātivratya-rūpatvāc ca | paty-ādi-samādhāna-kāri-yogamāyā-prathama-vṛtṭi-līlā-śakti-sevita-paroḍhātvaḥ ca | ataḥ paty-ādi-kṛta-dveṣa-tad-viṣayalajjodgamābhāvāc ca | ras-vidhe rasa-niryāsasyāśamsayecchayāvatāritānām anāditayā paramapreyasītvenātmanāḥ pṛthaktvena prakāśitānām iti | [vāmatā durlabhatvaḥ](#) ca ity ādi padye pratiyamāna-sāmānya-paroḍhā-sālakṣaṇya-gatotkarṣam darśayitvā neṣṭā yad aṅginīty ādi padyenānena tad-vailakṣaṇyam darśayitvā tat-sālakṣaṇyam pratiyamānam doṣāṁśam nirākṛtya paramotkarṣaḥ pradarśita iti |

pratiyamānam doṣāṁśam nirākṛtya jagadguruḥ |
dvairūpyabhramam ajñānām lilāgatam apānudat ||45||

ekādaśe—

[mat-kāmā ramaṇam jāram asvarūpa-vido'balāḥ](#) |
[brahma mām paramam prāpuḥ saṅgāc chata-sahasraśaḥ](#) || [bhā.pu. 11.12.13]

asyārthaḥ—tā abalā mām prāpuḥ | tāsām parama-śakti-rūpānām nitya-preyasīnām saṅgād anyā api tadānīm eva gokula-bhājaḥ śata-sahasraśo mām prāpuḥ⁴ | dantavakraḥ nihatyā vrajam gatvā mayi nanda-nandana-rūpe pūrṇatama-prakāśe praviṣṭe sati tāsām yā madhye madhye śrī-kṛṣṇo'smān hitvā mathurām dvārakām ca gata iti sphūrtir āsīt pūrvaḥ sā nivṛttety arthaḥ | mām iti svasya śrī-nanda-nandanena sahābheda-kathanam, [prakāśas tu na bhedeṣu gaṇyate sa hi na pṛthak](#) [la.bhā. 1.1.20] iti nyāyāt |

mām kīdṛśam ? ramaṇam kānta-rūpam | nanu, kānta-rūpas tāvat patīś copapatis ceti dvidho bhavati | tatrāha—punaḥ kīdṛśam ? jāram, upapatim iti vidheya-rūpasya mām ity asya viśeṣyasya viśeṣaṇam | mām iti vidheyānuvādayor dvayor apy anveti | [rāgeṇollaṅghayan dharmam](#) ity ādi-lakṣitopapati-vācaka-jāra-padenaiva rati-janakatva-labdihāpī api ramaṇam ity upādānam rati-parākāṣṭhā-janakatvāpekṣayā | tatra hetuḥ mat-kāmā, mayi nanda-nandane mama pūrṇatama-prakāśe kāmāḥ pati-tat-sambandhi-mātrānām sambandha-mātrasya duḥsahatve'pi sadā nanda-nandana-rūpa-mat-pūrṇatama-prakāśendriya-sukha-vāñchāyāḥ samarthā-rati-gatatvāt tathāivābhilāṣo yāsām tāḥ | yad vā, kāmāḥ samarthā-para-paryāyā kāma-rūpā bhaktir yāsām tāḥ | [ye yathā mām prapadyante tāms tathāiva bhajāmy aham](#) iti nyāyēneti |

ata eva kathambhūtās ? tā asvarūpa-vidāḥ | na vidyante svarūpa-vido yābhyas tāḥ | tādṛśa-premṇaiva yādṛśatvaḥ mama jñāyate tad eva mama parama-svarūpam iti bhāvaḥ | [adi-purāṇe na mām jānanti munayo yogināś ca parantapa](#) |

¹ prākṛta-paroḍhā |

² neṣṭāḥ |

³ pañcama-puruṣārtha-sārāśrayatvādeḥ |

⁴ nanu dvārakā-nāthena katham uktam abalā gopyo mām jāram prāpur ity anena dvārakā-nātho vrajam gatvā punar dvārakām āgataḥ |

na ca rudrādayo devā yathā gopyo vidanti mām || [la.bhā. 2,37] ity ādeḥ |

etāḥ param̐ tanu-bhṛto bhuvi gopa-vadhvaḥ [bhā.pu. 10.47.58] ity atra, vāñchanti yad bhavabhiyo munayo vyaṁ ca iti parama-svarūpa-vid-uddhavādayo'pi yaṁ prati lubdhās, tasya mahā-bhāvasya parama-svarūpāvadhi-sphorakatvāc ca |

ata evābalāḥ, tā nāvidan mayy anuṣaṅga-baddha-dhiyaḥ svam ātmānam adas tathedam [bhā.pu. 11.12.12] ity ādy-anusāreṇa tādrśa-parama-mahā-prema-paramāveśān mamatāspadā-antāspadādy-anusandhānāsamarthā ity arthaḥ |

yad vā, na pāraye'ham̐ niravadya-samyujām [bhā.pu. 10.32.22] ity ādy-anusāreṇa mamāpy anantāyuṣi tāsām ṛṇitvān na vidyate balaṁ yābhyas tāḥ parama-samarthā ity arthaḥ, parama-paramānanda-rūpa-prema-śiromaṇi-śrī-mahā-bhāva-mayatvāt tāsām |

tā brahma mām paramāṁ prāpur muktā iti vyākhyā garhaṇīyā, śuddha-bhajanānanda-mātrād api mukteḥ parama-tucchatvāt | tad yathā, yā nirvṛtis tanu-bhṛtām [bhā.pu. 4.9.10] ity ādi, tvat-kathāmṛta-pāthodhau [pa. 43] ity ādi ca | nārāyaṇa-parāḥ sarve [bhā.pu. 4.17.28] ity ādi ca, duravagamātma-tattva-nigamāya [bhā.pu. 10.87.21] ity ādi ca | etad aprākaraṇikatvād ānuṣaṅgikatvam | līlā yā prakatā saivāprakatā | prakatāyām līlāyām yā samarthā ratir aprakatāyām tasyām saiva samarthā ratiḥ | ata eva prakatāyām yā rādhikādīnām yāva-grāmādiṣu sthitir, aprakatāyām tasyām tāsām teṣu saiva sthitiḥ | prakatāyām līlāyām śrī-nandādīnām sarveṣām śrī-vrajavāsinām rādhikādy-abhimanyv-ādi-vyūdhātvasya yaj jñānam aprakatāyām tasyām teṣām tasya | tad eva līlādīnām dvairūpyam̐ nāsty eveti parama-tattva-jijñāsum uddhavam̐ prati vijñāpanam̐ asya padyasya parama-prayojanam̐ iti |

kim̐ ca, jāratvena pratīyamānam̐ api ramaṇam̐ patim̐ prāpur ity vyākhyā tv asaṅgatā | samarthā-rati-hānyā samañjasā-raty-āpātāt | ye yathā mām̐ prapadyante tāṁs tathaiva bhajāmy aham̐ ity ādi-nyāya-virodhāc ca | tās trailokyā-vilakṣaṇāḥ ity ukta-trailokyā-vailakṣaṇya-hāneś ca | trailokyam̐ atra mahā-vaikuṇṭha-paryantam̐ | atraiva paramotkarṣaḥ śrīngārasya pratiṣṭhitāḥ ity niyata-śrīngāra-paramotkarṣa-hāneś ca | etāḥ sarvātīśāyinyāḥ [u.nī. 3.39] ity ādi padya-niyata-nāyikāyāḥ paramotkarṣa-hāneś ca | jāratvam̐ khalūpādeyam̐, mahā-bhāvāśraya-parameyattāpanna-rāga-mūla-samarthā-rati-viṣaya-rūpatvāt | bahirmukha-jana-samādhāna-kāri-yogamāyā-dvītīya-vṛtti-sevitatvāc ca | paty-ādi-samādhāna-kāri-yogamāyā-prathama-vṛtti-sevitatvāc ca | atra yogamāyā-dvītīya-vṛtter bahirmukha-jana-samādhāna-kāritvam̐ vakṣyamāṇa-siddhānta-kartur¹ yogamāyā-dvītīya-vṛtti-sevitatvāt siddhānta-kartur bahirmukha-jana-samādhānecchāyām̐ jātāyām̐ yogamāyā-dvītīya-vṛtteḥ sevāvasaras tato ratyā saṅkucatyā yogamāyā-dvītīya-vṛttir anugṛhītā |

kim̐ vā, bahiraṅgatvena yogamāyā-dvītīya-vṛtti-mohitatvād vakṣyamāṇam̐ etad-grantha-kartur avahitthā²-vilasitam̐ ity kecit | yathā jāratvam̐ tan-manana-mātram̐ na tu vāstavam̐, tan-mananasyaiva parama-prayojakatvāt | tad vāstavatvasyāprayojakatvāc ca | tad-avāstavatvam̐ yogamāyā-vivartatvāt | ata eva yogamāyā-racita-tādṛk-strī-pāṇi-grahaṇena patim̐-manyair

¹ sanātana-gosvāmināḥ |

² svarūpa-gopanam̐ |

gopaiḥ śrī-rādhikādīnām prekṣaṇam api duṣkaram, yogamāyāvṛta-dṛṣṭivāt | tata eva hetos tābhis teṣām prekṣaṇam api durghaṭam | ata eva yogamāyā-racita-tādṛṣeṣu¹ tāsām pati-buddhir na tu sāksāt teṣu² | śrī-kṛṣṇa-nitya-priyāṇām tāsām anyatra tad-buddher apy ayogyatvāt | yogamāyā-kalpitasyāvāstavatvena tatra³ tad-buddher na doṣāspadatvam kintu mahā-bhāva-nimittatvāt parama-guṇāspadatvam |

nanu, jāratvam pratīyamānam cet tadā vāstavam patitvam āyāti | tatrāha, **uktaḥ patiḥ sa kanyāyā yaḥ paṇigrāhako bhavet** [u.nī. 1.11] iti lakṣaṇa-prāptam yat patitivam jāratvsya pratīyamānatayā prāptam vāstavam na syāt⁴ | kintu śaktimattvamm eva vāstavam | vraja-līlayām prakatāyām aprakatāyām ca satyām tasyām goloka-līlayām ca kadāpi paṇi-grahaṇābhāvāt | ata eva parakīyātvasya pratīyamānatayā yad vāstavam āyāti, tat khalu śaktitvam na tu svakīyātvam | **kara-graha-vidhim prāptāḥ** [u.nī. 3.4] iti svakīyā-lakṣaṇasya sārvaḍikatvābhāvāt | **gāndharva-rītyā svikārāt svīyātvam iha vastutaḥ** [u.nī. 3.16] iti kātyāyanī-vrata-parāsu vāstava-svīyātva-svikāreṇa parakīyāsu svīyātvasya vāstavatvāsvikārāc ca | yathā nityaiśvarya-maya-līlayām śrī-nanda-yaśodā-baladeva-śrīdāmādīnām paricarakatayā śrī-kṛṣṇa sevyaṭvam, tathā śrī-rādhikādīnām śaktitvena śrī-kṛṣṇasya śaktitvam | yathā nitya-nara-līlayām⁵ śrī-nanda-yaśodayoḥ piṭṛ-māṭṛtvābhyaṃ śrī-kṛṣṇasya tadātmajātvena tal-lālyatvam, yathā śrī-baladevasyāgrajatayā śrī-kṛṣṇasyānujātvena tal-lālyatvam, yathā śrī-dāmādīnām sama-guṇatvādīnā tulyatayā śrī-kṛṣṇasya tat-sakhitvam, tathā śrī-rādhikādīnām⁶ parakīyāyamānatvena śrī-kṛṣṇasya pratīyamāna-jāratvam | pratīyamāna-jāratvasyānyathā-kāreṇa sarveṣām anyathātvam syāt | tena nara-līlayā anyathātvam syāt | tasmāt pratīyamāna-jāratvam nityam iti |

ata eva **anugrahāya bhaktānām** [bhā.pu. 10.33.36] ity ādi | vyākhyā— mānuṣa-deho naimittikaḥ, tādrṣī kriḍā nimittam | patad-anyathātve tad-anyathātvam syāt | ata eva jāta-prakātya-līlayā nityatvam, nimitta-naimittikayor anādītṛvāt paraspara-sāpekṣatvāt |

vināpi yogamāyāyaḥ kāryam antima-vṛttijam |
avahitthā-vilasitam etad eva bhavet kvacit ||46|| iti |

yogamāyāyaḥ prathama-vṛtṭeḥ paty-ādi-samādhāna-kāritvam | yathā, **māyā-kalita-tādrk-śrī-śīlanenānasūyubhiḥ** [u.nī. 3.32] ity ādi | dvitīyā yogamāyāyā vṛttir **lalita-mādhave**—

tayā⁷ niṣevito yas tu manyante rādhikādayaḥ |
vṛtṭyā prathamayā juṣṭās tasyās tena suniścitam ||47||⁸

¹ patimmanyēṣu gopeṣu |

² vāstava-gopeṣu |

³ patim-manya-gopeṣu |

⁴ śrī-kṛṣṇe paṇi-grahaṇa-rūpa-patitvam vāstavam na syāt |

⁵ vṛndāvane |

⁶ aprākṛte tu parodha-ramaṇi-ratir eva sarvottamā bhūyāsī śrūyate, na tasyaḥ parodhāyā anaucitya-pravartitvam | vraja-vadhūnām kṛṣṇaikatāna-mānasatvena sva-pati-niṣṭhatvābhāvāt teṣām ca māyā-kalita-tādrk-chāyānuśīlanena tad-asaṅgamād ity alaṅkāra-kaustubhaḥ |

⁷ dvitīya-vṛtṭyā |

⁸ lalita-mādhave yogamāyāyā dvitīyā vṛtṭiḥ | tayā dvitīya-vṛtṭyā niṣevito janaḥ | tena janena tasyā yogamāyāyā prathamayā vṛtṭyā juṣṭā rādhikādayo dvitīyāyā vṛtṭyā juṣṭāḥ suniścitam manyanta ity arthaḥ |

kiñ ca, **lalita-mādhava**, śrī-vraja-lilā-pura-līlayor ekatvañ yoga-māyayaiva pratyāyitañ
vāstava-prthaktva-nirasanena | ata eva tayor ekatva-nimittāni yoga-māyayaiva kalpitāni na
vāstavāni | ata eva naṭi-sūtradhārayor buddher anyathātvañ yogamāyayaiva kṛtam | anyathā
mukharānukāriṇyā naṭyānukāryābhimanyu-vyūḍhāyā anukāryāyāḥ śrī-rādhāyā anukāryeṇa
śrī-kṛṣṇeṇa sahanukārya-pariṇayodyamasyānukaraṇaṇāṃ na sambhavati | anukāryāyā mukharā
yās tad-udyaṃbhāvāt | sa cānukārya-pariṇayābhāvāt | sūtra-dhārasya taṭyā vacanāsvādanena
tat-saḍṛśatvañ sutarāṃ āyātam iti | ataḥ, śrī-nanda-nandano vrajād bahir mā kriyatām¹ iti śrī-
mahāprabhu-nideśeṇa **śrī-vidagdhamādhava-lalitāmādhavayor** eka-nāṭakatvenārabdhayor api
prthaktayā nāṭaka-dvaya-karaṇasyānupapatteḥ ca |

gārgī— nañ aurbhañ buttantañ aṅṅo kobi jaṅo jāṅai ?²
paurṇamāsī— nahi nahi, kintu mad-upadeśa-vaśād eva kevalaṃ hari-rāma-
jananyau³ jānītaḥ [la.mā. 1.48] iti |

asya prayojanañ dvārakāyāṃ śrī-rādhikādi-prakāśa-viśeṣa-rūpāṅāṃ satyabhāmādināṃ śrī-
kṛṣṇeṇa saha pariṇayasya tābhyāṃ⁴ anurodhena jātatvañ na tv anyat⁵ | śrī-rādhikādiṣu śrī-
vrajeśvaryādināṃ snehas tu svābhāvika eva na tu vraje śrī-vrajeśvarādyā yogamāyā-dvitiya-
vṛtti-sevita-pādāḥ kvāpi, vraja-lilā-parikarāṅāṃ sadā dvairūpyābhāvāt⁶ |

kiñ ca, śrī-kṛṣṇasya śrī-vrajotpannatvasya yathā sadānusandhānañ vraja-parikareṣu tathā śrī-
rādhikādināṃ tasya tat teṣu⁷ | etad-anyathātvañ yat tad anukāri-gatañ, na tv anukārya-
gataṃ⁸ | śrī-vraje tasyāḥ svāśraye līna-vṛttitayā nilīya sthitatvāt | kintu vyākhyā-viśeṣeṇa kiñcit
kiñcid anukārya-gatārtham aviruddham api bhavet | sa yathā,

gārgī— ajje, sudam mae tādam uhādo jam kañṇāṅāṃ bhāviṇā kanteṇa
saṅgamo vippāam ubabādedi |⁹
paurṇamāsī— vatse, samyad idam uktam | tena mayāpi te kiśori-kāśiro-ratne
nirodhdhum abhimanyu-govardhanayor jananyau jaṭila-bhāruṅḍe nirbandhena
niyukte [la.mā. 1.47] iti |

atra vatse, samyag idam uktam, tena mayāpi te ity ādi paurṇamāsyā vākyam | śrī-kṛṣṇeṇa
saṅgamasya tayaiiva pratipāditatvāt | ata eva tābhyāṃ¹⁰ tayo rādhā-candrāvalyor nirodhasya
rasa-poṣaṇam eva prayojanam | ata eva samṛddhimati sambhoge tābhyāṃ kṛtam nirodhanañ
jātam |

¹ caitanya-caritāmṛte 3.1.60 padyaṃ draṣṭavyam, yathā—kṛṣṇake bāhira nāhi karaaha vraja haite | iti |

² etan apūrvam vṛttāntam anyāḥ ko'pi jano jānāti ?

³ yaśodā-rohiṇyau |

⁴ hari-rāma-jananībhyāṃ |

⁵ na tu vraje pariṇayodyama-prayojanam |

⁶ patitva-jāratva-dvairūpyābhāvāt |

⁷ vrajotpannatvasya sadānusandhānañ vraja-parikareṣv iti |

⁸ yathārtha-gataṃ |

⁹ ārye ! śrutam mayā tāta-mukhād yat kanyānaṃ bhāviṇā kāntena saṅgamo viprayogam utpādayati |

¹⁰ jaṭilā-bhāruṅḍābhyāṃ |

gārgī— kahaṁ dube sāre tumam ṇa saṅghaḍesi¹ ity atra paurṇamāsī— sadā
sañcaratām duṣṭa-kamsa-carāṇām vitarka-śaṅkayā [la.mā.1.48]

iti paurṇamāsyāḥ samādhānam bāhyam | rasa-poṣecchayety āntaram ūhyam | anyathā kamsa-
vadhānantaram bhaginītayā milane sati² vipakṣatā-hāne rasa-poṣo na syāt ? rasa-poṣe sati
vipakṣatām amanyamānān prati apūrvā-rasikāḥ kṣitau [u.nī. 9.41] ity apekṣasya vyarthatvam
syāt |

hanta rādhā-mādhavayoḥ pāṇi-bandham kamsa-bhūpater bhayād abhivyaktam
udāhartum asamartho³ natatā kirāta-rājam ity apadeśena bodhayan dhanyaḥ
ko'yaṁ cintā-viklavām mām āśvāsayati | [la.mā. 1.21]

ity atra rādhā-mādhavayoḥ pāṇi-bandham ity anenabhimanyunā saha pariṇayasyāvāstavatva-
mananam yat tat tu yogamāyā-dvitiya-kāryam iva | ivetyanukaraṇād ata evānukāri-gatam |
cintā-viklavām mām iti bāhyam | anyathā,

kr̥ṣṇāpāṅga-taraṅgita-dyumaṇijā-sambheda-veṇīkr̥te
rādhāyāḥ smita-candrikā-suradhunī-pure nipīyāmṛtam |
antas toṣa-tuṣāra-samplava-lava-vyālīḍhatāpocayāḥ
krāntvā sapta jaganti samprati vyaṁ sarvordhvam adhyāśmahe || [la.mā. 1.14]

ity asyānupapatteḥ |

kiṁ ca, śrī-vraja-sthānām anukāryāṇām na yogamāyā-dvitiya-vṛtti-sevitatvam,
yathānukāryāyā mukharāyā yogamāyā-dvitiya-vṛtṭy-asevitatvam | tad yathā,

rādhikā— halā, lalide, pupphāharaṇakodūhalassa ṇiedādo tue āṇijjantī ahaṁ
abi ṇāma ajjāe muharāe diṭṭhāmmi |⁴
lalitā— na kealam ajjāe muharāe jaḍilaebi |⁵
mukharā (sa-bāṣpa-gadgadam)— hā bacche saccam dāruṇie mae jālidāsi |⁶
madhumaṅgalaḥ (sa-roṣam)— rakkhasi buḍḍhie dāṇim mā kkhu aliam
pemam pādehi jā kkhu gharobanta-bāḍiā-perante ccea mam diṭṭhia
kukkurībba bukkasi |⁷
mukharā— ajja mahumaṅgala kiṁ karissam ? appāasida-rahassāe vañcitāmmi
bhaabadīe |⁸ [la.mā. 4.25]

iti tathā,

¹ katham dve sodare tvam na saṅghaṭayasi ?

² rādhā-candrāvaly-ādīnām jaṭilā-bhāruṇḍādīnām paraspara-milane sati |

³ sūtradhāraḥ |

⁴ sakhi lalite, puṣpāharaṇa-kautūhalāya niktanāt tvayā nīyamānāham api nāma āryayā mukharayā dṛṣṭāsmi |

⁵ na kevalam āryayā mukharayā jaṭilayāpi |

⁶ hā vatse satyam mayā dāruṇayā jvālītāsi |

⁷ rākṣasi vṛddhe idānim mā khaku alikam prema prakataya yathā khalu gṛhopānta-vāṭikā-paryanta eva mām
dṛṣṭvā kukkurīva śabdāyase |

⁸ ārya madhumaṅgala, kiṁ kariṣye? aprakāśita-rahasyayā vañcitāsmi bhagavatyā |

yaśodā— candāaliṇa amālīā rāhāmāhaviā sabbāo maha āsāo guṇasorahapūreṇa
pūrei |¹ [la.mā. 1.111]

atrāsā iti | yathā putrāsā śrī-kṛṣṇena guṇa-saurabheṇa pūrṇī-kṛtā tathā kanyāsā abhyām
pūrṇīkṛtā iti | yathā na sutāsi kīrtidāyāḥ [u.nī. 4.45] ity ādi | ata evātra vrajeśvarī tu na
yogamāyā-dvitiya-vṛtti-sevita-pādā |

kiṁ ca, tad-vañcanārtham eva svayaṁ yoga-māyayā | kiṁ ca, tad-vañcanārtham eva svayaṁ
yoga-māyayā pratyāyitam tad-vidhānām udvāhādikam iti vidagdha-mādhava-gatam vākyam
kenāpi kalpitam ity avagamyate | yogamāyā-dvitiya-vṛtti-kāryasya lalita-mādhava eva
varṇyatvāt | atrāpi kaṁsa-vañcanam ānuṣaṅgikam | kaṁsa-bhayasyāpi rasa-poṣa-
nimittodvāhārtham śrī-kṛṣṇecchā-valitatayā līlā-śaktyā viracitatvāt | anyathā kṛṣṇa-priyāṇām
kaṁsa-jñānāviśayatvāc ca | rasa-poṣanam tu prayojanam | anyathā kaṁsa-vadhānantaram
yogamāyā-vaibhava-saṅkoce gopa-kṛta-vivāhasyāvāstavatva-jñāne nimittābhāve
naimittikasyāpy abhāva iti nyāyād upapatnī-bhāvābhimāna-hānyā rateḥ samarthātva-hāneḥ |

yogamāyā-pratyāyita-mūtra-purīṣotsargādi-rūpa-bībhatsa-pratyayo'pi nara-līlā-sādhakatvād
aprakāṭa-līlā-gatatayā nityaḥ | kim uta mahā-bhāva-sādhakaupapatya-prataya iti |

yogamāyā-dvitiyākhyā-vṛtteḥ sopāna-bodhinī |
vṛttis tathāpi likhitā hy atreyaṁ sphuraṇān mayā ||48||

kiṁ ca, samañjasā-viśayasyāta eva pūrṇasya śrī-vasudeva-nandanasya samarthā-viśayasyāta
eva pūrṇatamasya śrī-nanda-nandanasya tathā samañjasāśrayāṇām ata eva pūrṇāṇām
satyabhāmādīnām samarthāśrayāṇām ata eva pūrṇatamānām rādhikādīnām pṛthaktve'py
ekatva-pradarśanena lalita-mādhave pṛthaktve'py ekatvāṁśāṁśitva-viruddha-śaktīnām
udāharaṇam jātam | tena vasudeva-nandano nanda-nandanān na bhinno, nanda-nandanas tu
tasmād bhinna iti ca siddham | tena vasudeva-nandanasya prakāśatvaṁ nanda-nandanasya
pūrṇatamatve siddham tattal-lakṣaṇārtha-siddheḥ | evaṁ rādhikādīnām tat tat | kiṁ ca śrī-
rāsa-līlāyā mahā-bhāva-vilāsa-rūpatvam | yathojjvalla-nīlamanāu, kalpa-kṣaṇatvaṁ yathā,

śaraj-jyotsnī-rāse vidhi-rajani-rūpāpi nimiśād
atikṣudrā tāsām yad ajani na tad vismaya-padam |
sukhotsekārambhe nimiśa-lava-kalpām iva daśām
mahā-kalpākalpāpy ahaha labhate kāla-kalanā || [u.nī. 14.165]

tathā,

adya-śabdād iha proktā kṛṣṇāvirbhāva-kāritā |
sambhoga-bhede vispaṣṭam sā purastāt pracakṣyate || [u.nī. 14.169]

sambhoga-bhede vispaṣṭa-kathanam, yathā—

tāsām āvirabhūc chauriḥ smayamāna-mukhāmbujāḥ |
pītāmbara-dhara-sragvī sāksān manmatha-manmathaḥ || [bhā.pu. 10.32.2]

¹ candrāvalī nava-mālikā rādhā mādhavī ca sarvathā mama āśā-guṇa-saurabha-pūreṇa pūrayati |

śrī-dāna-līlāyā mahā-bhāva-vilāsa-rūpatvaṁ, yathā tatraiva—

atrāyogyē'pīrṣyā, yathā śrī-dānakelikaumudyām,

viśuddhyābhiḥ sārddham vraja-hariṇa-netrābhir aniśam
tvam addhā vidveṣam kim iti vanamāle racayasi |
ṭṭṇīkurvaty asmān vapur agharipor āśikhā idam
pariṣvajyāpādam mahati hṛdaye yā viharasi || [dā.ke.kau. 92, u.nī. 14.222] iti |

taṭa-bhuvi kṛta-kāntiḥ¹ [bha.ra.si. 1.2.243] ity ādi-padyasyārthaḥ | manasi kim api bhāvam ity
atra kam apīti bhāva-viśeṣo darśitaḥ | sa ca samarthā-rati-rūpaḥ | nanu samarthāyā upapatnī-
bhāvābhimānatvāt paroḍhāatvaṁ nimittam | asya² tu puṁstvena katham strītvam, tatrāpi
paroḍhātvam, śrī-kṛṣṇasya tatrāpy upapati-rūpasya tasya katham viṣayatvam adṛṣṭatvād
aśrutatvāc ca | tatrāha,

alaukika-padārthānām acintyā śaktir īdṛśī |
bhāvam tad-viṣayam cāpi yā sahaiva prakāśayet || [bha.ra.si. 1.2.244]

bhāvam samarthā-rati-rūpaṁ tad-viṣayam upapati-rūpaṁ śrī-kṛṣṇam |

evam, nitya-siddhasya bhāvasya prakāṣyam hṛdi sādhyatā [bha.ra.si. 1.2.2] iti | asyārthaḥ—
nitya-siddhasya bhāvasya samarthādi-rateḥ samarthādi-nimittasya paroḍhātvāder ātmani sadā
sphūrteḥ | ata eva paroḍhātvādi-nimittānām sphūrtil-mayatvāt sādhaḥkeṣu snehādīnām
vairalyam likhitam | yathā,

preṇa evam vilāsatvād vairalyāt sādhaḥkeṣv api |
atra snehādayo bheda vivicya nahi śamsitāhh || [bha.ra.si. 1.4.19] iti |

ādye nirasane jātā yadapy eṣā nirākṛtiḥ |
etan-nirasana-praudhe turyam nirasanam kṛtam ||49||
prakāśane ṭṭīye'pi siddha-dārḍhyāya kevalam |
prathame'pi³ ṭṭīyādyam⁴ proktaṁ nirasana-dvayam ||50||

atra samarthāyā upapatnī-bhāvābhimānatmatayā patnī-bhāvābhimānatmatayā yad
dvairūpyam tasya vimatasya khaṇḍanena dhāma-līlā-dvairūpya-rūpa-gamya-spaṣṭa-vimata-
khaṇḍanam jātam |

iti caturtha-nirasanam

¹ taṭa-bhuvi kṛta-kāntiḥ śyāmalā yās taṭinyāḥ
sphuṭita-nava-kadambālambi-kūjad-dvirephā |
niravadhi-madhurimṇā maṇḍiteyam katham me
manasi kam api bhāvam kānana-śrīs tanoti ||

² sādhaḥkasya |

³ mahā-bhāva-svarūpa-prakāśane |

⁴ ṭṭīya-caturtham |

|| 3.4. ||

--o)0(o--

śrī-rūpa-kṛtya-granthālī vimatoṣara-bhūr iyam |
uptāni na virohanti tad-bījāni kathañcana ||51||
vimatasya nirāsenā matasya sphuraṇam svataḥ |
spaṣṭārtham tathāpy atra matasyāpi pradarśanam ||52||
vimatotthāpanam pūrvaṁ tato vimata-khaṇḍanam |
mata-prakaṭanam cāntyam iti¹ nyāyyaḥ kramaḥ kvacit ||53||
kvacid varṇana-saṅkṣepān na pūrvaṁ nāntimam kvacit |
kvacid antimam atrāda² madhyamam tu tataḥ param ||54||

iti nirasana-catuṣṭayam sampūrṇam

||3||

--o)0(o--

¹ mat-pradarśana-mātram |

² vimata-khaṇḍanādaḥ darśitam |

atha sādhanā-catuṣṭayam

jīyāc chrī-gaura-mārtaṇḍo yat-kāruṇya-dyuteś chaṭāḥ |
 śrī-rāgādhva-vidhi-sparśāvakarasya pradarsikā ||1||
 spaṣṭasya vimatasyaiva nirāsenā kṛtā yadi |
 śuddhatā rāga-mārgasya tathāpi punar ucyate ||2||
 vihāyaika-vidhatvam¹ ca dvaividhye samsthitaṁ tadā |
 tri-vidhaṁ tat kathaṁ na syāt pratyekaṁ sādhanam sphuṭam ||3||
 ataḥ sādhanā-traividhyaṁ spaṣṭādi-vimata-traye |
 pratyekaṁ tan nirāsāya nirbandhane mayādhunā |
 yat kiñcil likhyate tat tu vicāryaṁ sūkṣma-dṛṣṭibhiḥ ||4||

tad-bhāva-lipsunā kāryā vraja-lokānusārataḥ [bha.ra.si. 1.2.295] ity atra vraja-lokānusāram vinā vraja-loka-bhāva-prāptir nāstīty arthaḥ | vyatireka-prāptam udāhartum rāgānugā-prabheda-kāmānugā-vyatireka-prāptam² artham udāharāmi | tena sādhanā-cāturvidhyaṁ darśayāmi | yathā **śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhau**,

riraṁsā suṣṭhu kurvan yo vidhi-mārgeṇa sevate |
 kevalenaiva sa tadā mahiṣṭvam iyāt pure || [bha.ra.si. 1.2.303] iti |

riraṁsā śrī-nanda-nandana-viṣaya-tat-sukhārtha-ramaṇecchām suṣṭhu kurvann iti samarthānukaraṇenāntar-daśāyām siddha-rūpeṇa rāgānugā-prabheda-rūpa-kāmānugāyāḥ sevā darśitā | rāgānugā-prabheda-kāmānugā-vihita-sādhaka-rūpa-sevā-vyatireka-pradarśaṇodāharaṇa-rūpatvād asyāḥ kārikāyāḥ³ | ato yo bāhya-daśāyām sādhanā-rūpeṇa sevate kim utāntar-daśāyām vaiparītyena siddha-rūpeṇa kevalena vidhi-mārgeṇa spaṣṭa-vimata-sevy akalpita-samañjasānusāri-mārgeṇāprakāṭa-gokule samañjasā-mārgānusāreṇa samañjasāśraya-nitya-rūpa-dhāma-dvaya-gata-nitya-parikara-viśeṣa-sevyamāna-tad-rūpa-mārgānusāri-mārgeṇa vā pure tat-tad-anusāram vinā vaidha-bhajana-mārgādhikāri-sādhakocita-śāstra-śāsana-maya-mārgeṇa vā sevate, sa pure dvārakāyām mahiṣṭvam iyān na tu śrī-vraje vāñchitam api vraja-devītvam | yas tu spaṣṭa-vimata-sevī samañjasā-viṣayaṁ śrī-kṛṣṇam prāpyatvena niścītya samarthā-viṣayasya tasya sādhanā-rūpa-siddha-rūpābhyām kim uta kevalena sādhanā-rūpeṇa sevate tat-sādhanatayā karoti, tasyāntar vaidhī-bhaktir eva sa dvārakām prāpnotīti kim vaktavyam ? yasya spaṣṭa-vimatino'ntar bahir api samañjasānugā-sālakṣaṇyām dvārakām prāpnotīti kim vaktavyam spaṣṭa-vimatino gauṇa-samañjasānugā-sālakṣaṇyādhikyād goloka-prāptir api kevalenety anenaiva-kāreṇa ca miśreṇa cet tadā mathurāyām mahiṣṭvam iyād iti darśitam | miśratvam samarthā-ceṣṭānukaraṇa-samparkāt | mathurā-maṇḍala-prabheda-sambandhato dvārakā-gata-parikarataḥ svalpaīsvaryānusandhānenaitad gata-parikara-premotkarṣāt | mathurāyām mahiṣṭva-sad-

¹ rāga-sādhanaṁ |

² rāgānugāyāḥ bhinna-prāptatvam

³ riraṁsām ity asyāḥ

bhāvas tatra nirṇīta-pūrṇataratvasya patitvopatitvābhyām nāyaka-ṣaṇṇavati-bhedopapatteḥ¹ |
ato'ntar-bahiḥ-siddha-sādhaka-rūpābhyām rāgānugāyāḥ śrī-vraja-prāptir niścītā |

virājantīm abhivyaktām vraja-vāsijanādiṣu |
rāgātmikām anusṛtā yā sā rāganugoditā || [bha.ra.si. 1.2.270]

iti lakṣitāyā rāgānugāyāḥ sādha-siddha-rūpābhyām sevā-rūpatvena dvaividhyam | tad
dvaividhyam yathā,

sevā sādha-rūpeṇa siddha-rūpeṇa cātra hi |
tad-bhāva-lipsunā kāryā vraja-lokānusārataḥ || [bha.ra.si. 1.2.295] iti |

asyārthaḥ—sādha-rūpeṇa yathā-sthita-dehena vraja-lokānusārataḥ sevāyām satyām siddha-
rūpeṇāntaś-cintita-svābhīṣṭa-sevopayogi-dehena vraja-lokānusārataḥ sevā yadi syāt | yadi
siddha-rūpeṇa vraja-lokānusārataḥ sevāyām ca satyām sādha-rūpeṇa vraja-lokānusārataḥ
sevā syāt tadā dvaividhyasyāprayojakatvam |

sādha-rūpeṇa vraja-lokānusārata itī sādha-rūpasya yathā-sthita-deha-rūpatve'pi svasya
pumstvādi-bhāvanā śrī-kṛṣṇāder aiśvarya-bhāvanā nirastā | tatas turya-vailakṣaṇya-gata-
siddhāntāvirodhaḥ² | yadi³ sādha-rūpeṇa vraja-lokānusārataḥ sevayaikayā śrī-vraja-loka-
bhāva-prāptiḥ syād; yadi siddha-rūpeṇa vraja-lokānusārataḥ sevayaikayā śrī-vraja-loka-bhāva-
prāptiḥ syāt, tadā sādha-rūpeṇa siddha-rūpeṇa ca vraja-lokānusārataḥ sevā kāryety
upadeśasyāprayojakatvam syāt |

siddha-rūpa-svikārah⁴ | anyathā rāgānugānupatteḥ | sādha-rūpa-svikārah | anyathā
sarvathā vraja-lokānusārāsiddheḥ⁵ | sādhanā-bāhulyāsiddheś ca | tasmād yadi siddha-rūpeṇa
vraja-lokānusārataḥ sevāyām satyām api sādha-rūpeṇa vidhi-mārgeṇa sevāyāḥ śrī-vraja-
loka-prāptir nāsti tadā sādha-rūpeṇa vraja-lokānusārataḥ sevāyām siddha-rūpeṇa vidhi-
mārgeṇa sevāyāḥ śrī-vraja-prāptir nāstīti kim vaktavyam iti | suṣṭhu kurvann ity asya
vyatireka-prāptenāntar-vidhi-mārgeṇa pūrvoktena bahir vidhi-mārgeṇa kevalena ca nanda-
nandana-sukhārtham vraja-lokānusāram vinā bhajatām śrī-kṛṣṇasya
paramaiśvaryaṇubhavinām gaṇa-samañjasānusāri-bhajanavatām goloka-prāptir darśitā |
dvārakādi-dvaya-samañjasānusāri-bhajanavatām tad-dvaya-prāptir⁶ eva | kalpita-
samañjasānusāri-sādhanavatām dvārakā-prāptir na goloka-prāptiḥ | golokasya gaṇa-

¹ pūrṇatarasya kṛṣṇasya kubjāyām upapatitvam | bhāva-yogāt tu sairindhri parakīyaiva sammatety ukteḥ |
rukmiṇyām patitvam rukmiṇyā sahito vibhuri iti gopāla-tāpany-uktiḥ |

² sādha-tāsthya-gata-vailakṣaṇyāvirodhaḥ |

³ nanu, sādha-rūpeṇaiva rāgātmikānusārataḥ svābhīṣṭa-siddhir bhaviṣyati, kim vā siddha-rūpeṇaikayā sevayā
mānasī vraja-lokānusāreṇa punaḥ kāya-vacanena svābhīṣṭa-siddhir bhaviṣyaty eva | kim tatra deha-traya-
vicāreṇa yathā-sthita-dehāt sādha-rūpa-prāptān-mananena vā kim prayojanam ity atrāha yadīti |

⁴ sādha-kasya siddha-rūpa ity eka-samjñā-svikārah |

⁵ nitya-siddhānām gosvāmi-pādānām api sādha-kāyamānatva-svikārād vilāpotkalikādi-kṛtopadeśānusāreṇa
bāhulya-darśanāt tad-asiddheś ca doṣaḥ syād ity atah |

⁶ dvārakā-mathurā-prāptiḥ |

samañjasāśraya-parikara-dhāmatvād bhagavattā-viśeṣayor aiśvarya-mādhuryayoḥ samañjasā-samarthayoś ca krameṇa vaidhī-rāgānugayor mūlatvād iti |

vaidhī rāgānugā ceti sā dvidhā sādhanābhīdā [bha.ra.si. 1.2.5] iti sādhanā-dvaividhye'pi vraje madhu-pure dvāravatyām goloka eva ca [la.bhā. 1.5.39] iti prāpya-sthānānām cāturvidhyād yathottara-nyūnatvāc ca sādhanā-catuṣṭayam nyāyām | tatra¹ samañjasāyās tāratamyena tri-vidham vaidhyam golokādi-sthāna-traya-prāpakam | virājantīm abhivyaktam [bha.ra.si. 1.2.270] ity ādeḥ samarthāyā ekatvena rāgānugam ekam vraja-prāpakam iti caturvidham | tāratamyam tu mādhurya-nyūnādhikyā-kṛtam iti | atra tu nanda-nandana-viṣaya-ramaṇecchām kurvatām api cāturvidhyāt sādhanā-cāturvidhyam darśitam |

nanu riraṁsām suṣṭhu kurvann ity anena rāgānugā cet tadā tad-adhikāra-hetur lobho jāta eva, yatra rāgānavāptatvāt [bha.ra.si. 1.2.6] iti vacanāt | lobhasya lakṣaṇam—

tat-tad-bhāvādi-mādhurye śrute dhīr yad apekṣate |
nātra śāstram na yuktim ca tal lobhotpatti-lakṣaṇam || [bha.ra.si. 1.2.292]

ity aiśvaryaṅusandhāna-rahita-kevala-mādhuryānubhava-hetuka-lobhe śāstra-yukty-apekṣā nāsty eva | ato bahiḥ-sādha-ka-rūpeṇa vidhi-mārgaḥ katham sambhavet ? vidhi-mārgaś cet katham lobhaḥ ? lobho na cet katham rāgānugā ? tatrāha—lubdhas tāval lobhya-śrī-vraja-loka-bhāva-rūpa-vastu-prāpty-artham upāyam anusandhadhāti | lobhyasya tasya durlabhatvād upāyasya jñānārtham tat-prajñam bhajate | sa aiśvaryaṅusandhāna-rahita-kevala-mādhuryānubhavi jāta-vraja-loka-bhāvo vā rāgānugā-sādhanā-paro vā kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-mātra-labdha-saṅgo vā rāgānugā-svarūpam upāyam upadiśati | sa ca tenopāyāntar-bahir-vraja-lokānusāra-rūpeṇa nijābhīṣṭa-vraja-loka-bhāvam prāpnoti | sa copadeṣṭā kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-lābha-mātra-labdha-saṅgaś cen na bhavati, tadā tam vihāya punas tu kadācit tad-aprajñam mādhuryāṅusandhāna-rahitam kevalaiśvaryaṅubhavinam jāta-vaiddha-bhāvam vā vaidhī-mārga-param vā rāgānugā-mīśra-param vopagacchati | tenopadiṣtam tenābhyaśyamānam vā vaidhī-mārgam anusarati | tasyāntatas tad-bhāvādi-mādhurya-śravaṇa-hetuka-lobhotpādita-prajña-saṅga-labdha-vraja-lokānusāreṇāntas²-tad-anuvṛtṭyā tat-tal-līlāvādanena rāgānugā nāsty eva | ato bahir vaidhī-mārgānusāreṇa sādha-ka-janeṣv ajāta-bhāvatvena bahiḥ sādhanasyādhikyāt³ prābalyāc ca dvārakā-prāptis tasya śrī-gosvāmi-pādair niścitā | tasyā⁴ aiśvarya-pradhānatvena vaidhī-pradhāna-bhakti-sthānatvād vāñchāyām satyām api sādhanasyānyathātvena vāñchitasyāprāpyatvam | yathā—

yad vāñchayā śrīr lalanācarat tapo
vihāya kāmān suciram dhṛtavratā || [10.16.36] iti |

nanu,

kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-lābha-mātraika-hetukā |

¹ sādhanā-catuṣṭaye |

² mano-vṛttau |

³ yathā-sthita-deha-kṛta-sādhanasyādhikyā-mananāt |

⁴ dvārakāyāḥ |

iyam rāgānugā kaiścit puṣṭi-mārgatayocyate || [bha.ra.si. 1.2.309]

ity anena śrī-kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇyotpādita-tat-tan-mādhuryānubhavaja-lobhe saty api katham pūrvoktam tat tat¹ sambhavet ? anyathā tat-tat-kāruṇyasyāprayojakatvam | yadi ca śrī-kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇye tāratamyam manyase tan na sambhavet | rāgānugāyā nanda-nandana-viṣayatvena nanda-nandana-tad-bhakta-kāruṇyaika-hetukatvāt | tatrāha, antar-bahiś ced vraja-lokānusāratas tadā kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-mātra-lābho mantavyaḥ | anyathā na, phalābhāvāt² | kṛṣṇa-preṣṭha-svalpāparādhena tādṛg-janopagamana-tad-upadiṣṭa-tad-abhyasta-māna-tādṛi-mārgānusaraṇādibhiḥ sādhanasya nyūna-jātiyatā kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-mātra-labdhanāntar-bahir-vraja-lokānusārato'pi sambhavet | tathā hi **śrī-rasāmṛta-sindhau**,

bhāvo'py abhāvam āyāti kṛṣṇa-preṣṭhāparādhataḥ |
ābhāsātām ca śanakair nyūna-jātiyatām api || [bha.ra.si. 1.3.54]

iti śrī-kṛṣṇa-preṣṭhāparādhād rāgānugāyasya bhāvasyāpy abhāvaḥ | tat-sādhanasya nyūna-jātiyatve ko vismayāḥ ? sādhanam tāvat phala-bijam sādhanā-vaishamyāt phala-vaidharmyam bijānurūpa-phalādi-darśanāt | sādhanam tāvan-mārgānurūpa-prāpya-pattanādi-prāptivat | sādhanānurūpa-śrī-kṛṣṇa-prāptiḥ samucitā |

nanu, bhāvavato janasya katham śrī-kṛṣṇa-preṣṭhāparādhataḥ sambhavet ? śrī-gosvāmi-pādaish tu pravarta-jana-bhayotpādanāya darśitaḥ saḥ | tatrāha, śrī-rāma-priyasya śrī-dvidvidasya³ śrī-lakṣmaṇāparādhenaśura-bhāva-prāptir iti prasiddheti | kim ca, vraja-lokānusārataḥ sādhanakāruṇya-siddha-rūpeṇa ca sevā pratyekam tridhā— kāyikī, vācikī, mānasīti | kintu heyopādeya-jñānārtham taṣṭhatayā siddhānta-śāstrāsvādanam tat-taj-jñāpanārtham tat tayā⁴ tad⁵-adhyāpanam ca |

vaidhī bhaktiḥ pañcama-puruṣārtha-prabheda-rūpāpi rāgānugāśritair heyā | yathā, **api tyaktvā lakṣmī-pati-ratim ito vyoma-nayanīm** [stavāvalyām manaḥ-śikṣā, 4] iti |

asyārthaḥ—lakṣmī-patir aiśvarya-pradhānaḥ śrī-kṛṣṇa-prakāśaḥ | tatra ratim vaidhī-bhaktim | vyomaiśvarya-pradhānam sthānam |

kim ca,⁶ nityādi-karma-madirā vaidhī bhaktir go-mūtram rāgānugā bhaktir dugdham | yathā gobhavatve gomūtra-dugdhayoḥ sālakṣaṇyam tathā pañcama-puruṣārthatve vaidhī-rāgānugayoḥ samāna-lakṣaṇatvam | yathā madirā-bindunāpi sprṣṭam go-mūtram dugdham ca madirā-tulyam sad asprṣyam bhavati, tathā nityādi-karmaṇā sprṣṭā vaidhī rāgānugā ca karma-

¹ manasi tat-tad-bhāvādi-yukte'pi bahir vaidhatvena dvārakā-prāptiḥ kiñcin miśraṇena mathurā-prāptir iti |

² rāgānugāyā abhāvāt |

³ vānarasya |

⁴ taṣṭhatayā |

⁵ śāntasya |

⁶ nanu cet taṣṭhatayaiśvaryaṇusandhāne kṛte rāgānugāyām vaidhī-miśrā na bhavati | tadā taṣṭhatayā nitya-naimittikādy-ācaraṇe'pi vaiṣṇavānām śuddha-bhaktānām karma-miśrā na bhavati atra vyavasthām āha kim ceti |

sadr̥śī satī yad upekṣaṇīyā svādhārā bhavati | yathā go-mūtra-sampṛktaṁ dugdham
pānānarhatayā heyā tathā vaidhī-sampṛkta-rāgānugā śrī-nanda-nandana-prāpty-anarhatayā
heyā | hālāntam¹ brahma-varcasam iti nyāyāt | yathā madirā-bindu-sampṛkta-dugdha-pānena
brāhmaṇatvād bhramśas tathā svalpa-karma-samparkeṇānanya-vaiṣṇavatvād bhramśa iti |

lobhād vaidhyā anuṣṭhānān na hi rāgānugā-phalam |
lobhād go-mūtra-pānena na syād dugdha-phalam yathā ||5||

yathā jñāna-siddhāvastha-vaidha-bhaktyādhikāra-hetu-śraddhayos tulyatvam | yathā raupya-
ṣoḍaśa-mudrā-svarṇaka-mudrayos tulyatvam | tathā hi,

yathā vidhi-niṣedhau tu muktaṁ naivopasarpataḥ |
tathā na spr̥ṣato rāmopāsakaṁ vidhi-pūrvakam || [bha.ra.si. 1.2.70] iti |

kintu jāti-bhedo'sty eva | evaṁ vaidha-bhakti-siddhāvasthā-rāgānugādhikāra-hetu-lobhayos
tulyatvam |

vaidha-bhakty-adhikārī tu bhāvāvirbhāvanāvadhīḥ |
atra śāstram tathā tarkam anukūlam apekṣate || [bha.ra.si. 1.2.293] iti vacanāt |

yathā vaidha-bhakti-siddhasya vaidha-bhakty-aṅgīkaraṇān na doṣo'nadhikārād evaṁ jāta-
lobhasya vaidha-bhakty-aṅgīkaraṇān na doṣo'nadhikārāt | jāti-bhedo'sty eva² |

nanu śrī-rādhikādibhir vratādikaṁ kṛtam | yathā,

gokule kṛṣṇa-candrasya sarvāpac-chānti-pūrvakam |
dhīra-lālitya-vṛddhy-arthaṁ kriyamāṇa-vratādikaṁ ||
[stavāvalī, viśākhābhinandada-stotra, 22] ity ādi |

śrī-nandādibhiḥ śrī-nārāyaṇopāsanam ca kṛtam | ato rāgānugāyām tat-tat³-karaṇam āyātam |
tatrāha,

yasya yat sādhanam śāstre nirṇītam śāstra-kartṛbhiḥ |
tad-arthaṁ prāpayet tat tam anabhīpsuṁ janam balāt ||6||

tathā hi śrī-daśame,

teṣāṁ tu devy-upasthānāt pratyādiṣṭāśiṣā saha |
prādurbabhūva siddhārthaḥ sa-dāro harṣayan hariḥ || [10.56.36]

asya vyākhyā śrī-vaiṣṇava-toṣaṇyām—tu śabdo viśeṣe devy-upasthānād anyeṣāṁ na
prādurbhavati, devān deva-yajo yānti [gītā 7.23] ity ādes teṣāṁ punaḥ prādurbabhūva, teṣu

¹ hālā hali-priyā madyam ity amaraḥ |

² vaidha-bhakti-siddhasya lobhasya tulyatve'pi |

³ deva-pūjā-karma-nārāyaṇādy-upāsana-karaṇam |

tad-ārādhanaśya laukika-lilā-maya-śrī-kṛṣṇa-premaika-vilāsa-rūpatvāt | devyā api tat-sambandhena¹ योग्याता-लब्धेर इति भवाव इति |

anena sādhakasya vraja-lokānusārataḥ sādhanē siddha-rūpeṇāpi kim uta sādhakā-rūpeṇānyārādhanaṁ vaidhācaraṇaṁ ca niśiddham, premṇo'bhāvenāsiddhatvāt |

naivāsiddhaḥ kadāpy alpām kuryāc chrīśādy-upāsanām |
śrī-nanda-nandana-prāptau tasyā² naiva nimittatā ||7||

tatastha-rūpeṇāpi tan na kartavyam |

nimittāvaśa eva syāt pravarto loka-saṅgrāhe³ |
nimitte tad-vaśas tasmin sthitaḥ syād iṣṭa-sādhake ||8||
yatra rāgānugo'tra vraja-siddha-janāśrayaḥ |
na sādhakāśraya iti vaidhy-āpāto nirasyate ||9||
śrīmad-rūpa-padāmbhoja-reṇor yāce muhur muhuḥ |
vidhi-mārgasya gandho'pi na vai svapne'py upaitu mām ||10||

nanu, sādhakā-rūpa-siddha-rūpayoḥ kim vilakṣaṇyam? tatrāha—sādhakā-rūpeṇa,

śrī-rūpa-mañjari nijeśvarayoḥ padābja-
sevāmṛtair avirataṁ paripūritāsi |
tvat-pāda-paṅkaja-gatau mayi dīna-jantau
dṛṣṭim kadā vikirasi sva-kṛpā-bhareṇa ||⁴

ity ādinā śrī-rūpa-mañjary-anugati-prārthanā-kārpaṇya-pañjikotkalikā-vallari-vilāpa-kusumāñjaly-ādibhiḥ śrī-rūpa-mañjary-anugatyā śrī-rādhā-kṛṣṇa-sevāyāḥ prārthanā śrī-rādhā-kṛṣṇa-lilāsvādanāni ca | siddha-rūpeṇa śrī-rūpa-mañjaryā saha śrī-rādhā-kṛṣṇayoḥ smarāṇa-mayī sevati |

nanu,

nitya-guṇo vana-mālī yad api śikhā-mañir aśeṣa-netṛṇām |
bhaktāpekṣikam asya tri-vidhatvaṁ varṇyate tad api ||
hariḥ pūrṇatamaḥ pūrṇataraḥ pūrṇa iti tridhā |
kṛṣṇasya pūrṇatamatā vyaktābhūd gokulāntare ||
pūrṇatā pūrṇataratā dvārakā-mathurādiṣu |
iti dhāma-traye kṛṣṇo viharaty eva sarvadā || [bha.ra.si. 2.1.220-2]

ity ādinā śrī-kṛṣṇa-tad-bhakta-dhāmnām traividhyam āyāti | yatrāha, golokasya gokula-vaibhava-rūpatvāt tatra śrī-kṛṣṇasya pūrṇatamatvam eva | tad-gata-parikarāṇām api tad-

¹ kṛṣṇa-parikara-sambandhena |

² upāsanāyāḥ |

³ arthāḥ lokānām dharma-sthāpanāya |

⁴ ajñātākarataḥ |

anurūpatvam | ata eva gokula-golokayor aiśvarya-sālakṣaṇyatayā nitya-priyāṇām udāharaṇe,
[ānanda-cin-maya-rasa-pratibhāvitābhiḥ](#) [bra.sam. 5.37] ity ādi padyam dattam | ataś
cāturvidhye traividhyam |

nanu, tarhi dvārakā-mathurābhyām katham golokasya nyūnatvam? tatrāha, tasmāt¹ tayor
mādhuryeṇādhiyān mādhuryasyaiva premotpādakatvān mādhuryam evādhikyā-hetuḥ | tathā
hi [bṛhad-bhāgavatāmhrte](#),
tathāpi tasmin² parameśa-buddher
vaikuṇṭha-lokāgamana-smṛteś ca |
sañjāyamānādara-gauraveṇa
tat-premahānyā sva-mano na tṛpyet || [bṛ.bhā. 2.4.113]

tathā ca,
kim āsanam te garuḍāsanāya
kim bhūṣaṇam kaustubha-bhūṣaṇāya |
lakṣmī-kalatrāya kim asti deyam
vāg-īśa³ kim te vacanīyam asti || iti |

mādhuryam tāvat svarṇa-mudrā-sadrṣam | aiśvaryam rajata-mudrā-sadrṣam | caturṣu sthāneṣu
śrī-nārāyaṇād rasotkarṣa-rūpāyāḥ svayam-bhagavattā ca tan-maya-pūrṇaiśvarya-pūrṇa-
mādhurya-valitasya gokulasya mahattvam | yathā catur-vidheṣu puruṣeṣu pūrṇa-rajata-
mudrā-pūrṇa-svarṇa-mudrā-yuktasya puruṣasya⁴ | tato⁵ mathurāyās tan-maya-pādonaiśvarya-
dvipāda-mādhurya-valitāyā nyūnatvam | yathā rajata-pādonamudrā-svarṇārdha-mudrā-
yuktasya puruṣasya pūrvataḥ puruṣāt tato'pi tan-maya-dvipādaiśvarya-pāda-mādhurya-
yuktāyā dvārakāyā nyūnatvam | yathā rajatārdha-mudrā-svarṇa-pāda-mudrā-yuktasya
puruṣasya svānantara-pūrva-puruṣāt⁶, tato'pi⁷ catuṣpādaiśvarya-valitasya tan-maya-pāda-
mādhuryeṇāpi rahitasya golokasya nyūnatvam | yathā pūrṇa-rajata-mudrā-yuktasya svarṇa-
pāda-mudrayāpi rahitasya puruṣasya svānantarya-pūrva-puruṣāt, rajata-pūrṇa-mudrāvattve
yathā prathama-carama⁸-puruṣayoḥ sāmyam tathā catuṣpādaiśvarya-gokula-golokayoḥ
sāmyam | ata evaiśvaryaṇapekṣayaitayoḥ sāmyenaikyam | tato goloke'pi śrī-kṛṣṇasya
pūrṇatamatvam | goloke sarva-kāraṇa-kāraṇatvam spaṣṭam | vraje tu nara-lilācchannatvād
gūḍhatvam iti |

kim ca, goloka-gata-lakṣmī-caya-gatāyām samarthā-lakṣaṇa-vyatirekātisaya-valitāyām api
gauṇyām samañjasāyām samarthānugraho'sti | golokasya gokula-vaibhava-rūpatvāt | anyathā
pūrṇatamaiśvaryaśambhavāt |

¹ golokāt |

² nanda-nandane |

³ govinda |

⁴ mahattvam |

⁵ gokulāt |

⁶ pūrṇa-mudrā-dvaya-yukta-puruṣān nyūnatvam |

⁷ mathurāto'pi |

⁸ caturtha- |

turye¹py aiśyaṁ pūrṇatamaṁ samarthā vraja eva hi |
ity asaṅgaty-alaṅkārodāhṛtiḥ kriyate budhaiḥ ||11||

vaidhī-samparka-rahita-gūḍhātīgūḍha-vimatānusāri-bhajanavatām vimatatvena tyakta-
sādhanaḍi-dvaividhyasya saṅgādi-prabhāveṇa tyakta-sādhanaḍi-dvaividhye sati vraja-prāptir
iti | tatra sādhana-dvairūpyasya dvaividhya-khaṇḍanena spaṣṭādi-vimata-traya-khaṇḍanaṁ
jātam |

vimataṁ sādhana-gataṁ tri-vidhaṁ syān nirākṛtam |
spaṣṭādi hy atra pūrvādi-dvaya-turya-prabhedayoḥ² ||12||
lobhasya durlabhatvena tad-arthaṁ yatnam ācaret |
lobhe sati bhaved rāgānugā-bhakty-adhikāravān ||13||

śrīman-mukundānuga-bhakta-saṅgaḥ
sudurlabhaḥ koṭi-mahāti-puṇyaiḥ |
jātaḥ sakṛd yasya hi so'pi kartā
rāgānugā-mārga-vivecanasya ||14||

iti sādhana-catuṣṭayaṁ pūrṇam
||4||

--o)0(o--

¹ goloke |

² pūrvādi-dvayasya prakāśana-catuṣṭayasya vailakṣanya-catuṣṭayasya ca turya-prabhedau kāmānugā-svarūpa-
prakāśana-sādhaka-rūpa-taṣṭha-rūpa-vailakṣanya-gatau, tayoh |

avakarās tāvad ekavimśatiḥ | tatra raty-avakaraś catur-vidhaḥ | dhāmāvakarāś tri-vidhaḥ |
lilāvakaraś catur-vidhaḥ | sādhanāvakaraś catur-vidhaḥ | alambanāvakaro dvi-vidhaḥ |
tatrāśrayālbambanāvakaro'pi dvi-vidhaḥ | kālāvakaro'pi dvi-vidhaḥ | yogamāyāvakara eka-vidha
iti | nirastāvakara-tat-tad-utkarśās tāvanta eva | spaṣṭa-vimatādāv¹ avakara-nirasanoṭkarṣa-
prakāśane aprayojake syātām |

mahā-bhāvāvakaraḥ svarūpāvakaro mahiṣi-rati-svarūpa-bhūtābhimāna-sālakṣaṇya-svarūpa-
bhūtābhimāna-svarūpāvakaraḥ kātyāyaṇi-vrata-para-kanyakā-tati-rati-sālakṣaṇya-
svarūpāvakara iti raty-avakarasya catur-vidhatvam |

prākṛta-sthāna-sālakṣaṇya-rūpāvakaraḥ svīyāvasthāna-goloka-sālakṣaṇya-rūpāvakaro'prakāṣa-
gokula-sattā-rūpāvakara iti dhāmāvakarasya tri-vidhatvam |

matsyādi-lilā-sālakṣaṇya-rūpāvakaro'prakāṣa-gokule'prakāṣa-lilā-viśeṣa-sattā-rūpāvakaraḥ
prakāṣa-gokule'pi jāta-prākāṣya-lilāto' prakāṣānya-lilā-viśeṣa-sattā-rūpāvakaro goloka-gata-lilā-
sālakṣaṇyaikya-rūpāvakara iti lilāvakarasya catur-vidhatvam |

prākṛta-parakīyātva-prākṛtopapatitva-sālakṣaṇyenālbambanāvakarasya dvi-vidhatvam |

parakīyātva-mūla-rāga-rahita-kubjā-parakīyātva-sālakṣaṇyena pūrva-sālakṣaṇyena²
cāśrayālbambanāvakarasya dvi-vidhatvam ity ālbambanāvakarasya tri-vidhatvam |

prākṛta-kāla-sālakṣaṇyaikādaśy-ādi-sālakṣaṇyena ca kālāvakarasya dvi-vidhatvam |

naśvara-kārya-māyaikyenaikena yogamāyāvakarasyaika-vidhatvam |

svakīyā-raty-antimāvasthā-sālakṣaṇyam mahā-bhāvāvakaraḥ | svakīyā-rati-bija-sālakṣaṇyam
svarūpāvakaraḥ | aprakāṣa-gokula-sattā-prakāṣa-lilā-viśeṣa-sattā prakāṣa-gokula-prakāṣa-lilā-
nyūnatotpādikā³ | yathāprakāṣa-vaikuṅṭha-tad-gatāprakāṣa-lilā-viśeṣa-sattā prakāṣa-vaikuṅṭha-
tad-gata-lilā-nyūnatotpādikā, aprakāṣa-vaikuṅṭha-nāthasyāvatāritvāt⁴, prakāṣa-vaikuṅṭha-
nāthasyāvatāratvāt⁵, aprakāṣa-lilā-viśeṣasya sva-rahasyatā-sūcanena prakāṣa-lilā-nyūnatā-
sūcakatvāc ca | ata eva sā sā tasya tasyā⁶ avakara-rūpā | matsyādi-lilā-sālakṣaṇya⁷ syāṁsatā-
sādhakatvenāvakarātvaṁ⁸ | ekādaśy-ādi-sālakṣaṇyasyādy-anta-karatvenāvakarātvaṁ anyeṣāṁ
avakarātvaṁ spaṣṭam |

¹ ādi-śabdād gūḍhāti-gūḍha-vimatam |

² prākṛta-parakīyā-sālakṣaṇyena |

³ sādharmaṇa-lokādṛṣyatvād yugāvasaara-dvāpara-lilāvasara-dvāparābhyām |

⁴ kāraṇatvāt |

⁵ mukhya-vādānuvādāhāryatvāt |

⁶ aprakāṣa-gokula-sattā aprakāṣa-lilā-sattā prakāṣa-gokulasya prakāṣa-lilāyāḥ |

⁷ matsyādi-lilāyā saha nanda-nandana-lilāyā ekatā syād iti kasyacid bhaṇitatvaṁ |

⁸ aṁśinaḥ |

mata-pradarśanam spaṣṭādi-vimata-nirasanam aprakāṭa-lilā-gata-svakīyātva-vāda-
duḥśailārohaṇa-sopāna-nirasanam avakara-nirasanam utkarṣa-prakāśanam iti pañcārthā
ekasminn ekasmin prakaraṇe'nusandheyāḥ | kintu prathama-vailakṣaṇyayor dvitīya-nirasane
ca pratyekam daśa-daśārthā¹ anusandheyāḥ | pratyekam eṣu prakaraṇeṣu² spaṣṭa-vimata-
gūḍha-vimatayoḥ khaṇḍanāt | vimatānām tri-vidhatve'pi lilāvakarāṇām catur-vidhatvam |
matsyādi-lilāsālakṣaṇasya spaṣṭa-vimata-gūḍha-vimatāntar-bhūtatvena tad-aprthaktvāt |

kim ca, spaṣṭa-vimate'vakārāḥ ṣoḍaśa³ | ekasyāvakarasyāpāte ṣoḍaśāvakarāpātaḥ syāt | gūḍha-
vimate ṭṛtīya-dhāmāvakara-dvitīya-lilāvakara-dvitīya-sādhanāvakarā⁴ ity avakara-trayam |
ekasyāvakarasyāpāte'vakara-trayāpātaḥ syāt | evam atigūḍha-vimate'pi prati-vimatam
ekasyāvakarasya nirāse sarvāvakara-nirāsaḥ syāt⁵ | avakarāṇām parasparāpekṣatvāt | atigūḍha-
vimate ṭṛtīya-lilāvakara-ṭṛtīya-sādhanāvakarāv ity avakara-dvayam |

kim ca, dvitīya-vailakṣaṇye dvitīya-ṭṛtīya-caturtha-sopāneṣu caturtha-raty-avakara⁶-nirasanam
prathama-raty-avakara-nirasanam⁷ prathama-prakāśane dvitīya-raty-avakara-nirasanam
dvitīya-prakāśane'nyatra sarvatra spaṣṭa-vimata-khaṇḍane ṭṛtīya-raty-avakara-nirasanam
anusandheyam | raty-avakara-nirasanenāmbanāvakara-nirasanam syād āmbanāvakara-
nirasanena raty-avakara-nirasanam syāt | prakṛta-kalyādi-sattā-rūpo'py ekaḥ kālāvakaraḥ |
etau vimata-traya-gatau | etayoḥ khaṇḍanam adhunā kadambādiṣu nimbatvādi-pratītir
jalādiṣu sthānādi-pratītir dvāpare kalitvādi-pratītir iti sthāna-kālāvakarāv anyathā-drṣṭi-
jñeyau | ratna-vedy-ādy-adṛṣṭis tv adṛṣṭiṣu jñeyā | upāsanā-niṣṭheṣu kiñcid drṣṭitvam |
premaṇyā samyag-drṣṭitvam iti |

śrī-rūpa-raghunāthānghri-kañja-sānnidhya-labdhave |
vivṛtam mayakā yatnāc catuṣṭaya-catuṣṭayam ||15||

iti catuṣṭaya-catuṣṭayam pūrṇam

||4||

--o)0(o--

¹ mata-pradarśanam vimata-nirasanam sopāna-nirasanam avakara-nirasanam utkarṣa-pradarśanam | samarthāyā
dvairūpya-khaṇḍanam | tena dhāmnā dvairūpya-khaṇḍanam | tena lilāyā dvairūpya-khaṇḍanam |
tenāmbanādair dvairūpya-khaṇḍanam | tena sādhanā-gataṁ tu tat |

² trayeṣu |

³ spaṣṭa-vimate raty-avakaraś caturvidhaḥ | prakṛta-sthāna-sālakṣaṇya-goloka-sālakṣaṇye iti dharmāvakara-
dvidhatvam | matyādi-lilā-sālakṣaṇya-prathamāvakara-goloka-gata-lilā-sālakṣaṇya-caturthāvakara iti
lilāvakarasya dvidhatvam | dvidha-lilāvakarānusāreṇa sādhanāvakarasya dvidhatvam | āśrayāmbana-
dvidhatvam | viśayāmbana eka-vidhatvam ity āmbanāvakara-trividhatvam | kālāvakarasya dvidhatvam |
yogamāyāvakarasyaikavidhatvam ity avakarāḥ ṣoḍaśa |

⁴ aprakāṭa-gokule'prakāṭa-lilā-viśeṣe dvitīya-lilāvakarāḥ tad-anusāre dvitīya-sādhanāvakarāḥ syāt |

⁵ gūḍha-vimata aprakāṭa-gokula-sattā-rūpa iti ṭṛtīya-dhāmāvakaraḥ | aprakāṭa-gokula aprakāṭa-lilā-viśeṣa-sattā-
rūpo dvitīya-lilāvakarāḥ | tad-anusāre dvitīyasādhanāvakarāḥ syād ity avakarasya trividhatvam | atigūḍha-vimate
prakāṭa-gokule'pi jāta-prakāṭya-lilāto'nya-lilā-viśeṣa-sattā-rūpāvakara-ṭṛtīya-lilāvakarāḥ tad-anusāre ṭṛtīya-
sādhanāvakara ity avakara ekavimśatitvam |

⁶ kātyāyanī-vrata-para-kanyakā-tati-rati-sālakṣaṇya-rūpāvakaraś caturtha-raty-avakarāḥ |

⁷ mahā-bhāvāvakara-nirasanam |

(5)

śrīmad-rūpa-kṛtān naumi divya-granthān varān sadā |
yeṣāṃ kṛpāmṛte cittāṃ virodhābdhau nimajjati ||1||

atha virodha-khaṇḍanam

nanu yogamāyā-dvitīya-vṛtter bahiraṅga-jana-samādhāna-kāritvaṃ tvayā darśitam | tat tu śrī-
kṛṣṇasyaupapatyasya vāstavatve sati bhavet | tatra¹ vāstavatve kim pramāṇam? tatrāha, śrī-
rādhikādiṣu śrī-kṛṣṇasyaupapatyāṃ vāstavāṃ na cet tadā kathāṃ siddhānta-kartṛtvena
tatasthāyamānena śrī-śukena vāstava-patitvaṃ hitvā para-dārābhimarṣaṇa-doṣāsparśe
paramātmataṃ ca hetutayā darśitam? śrī-gosvāmi-pādair api,

vartitavyaṃ śam icchadbhir bhaktavan na tu kṛṣṇavat |
rāmādivad vartitavyaṃ na kvacid rāvaṇādivat || [u.nī. 3.24]

ity ādi siddhāntatayā darśayadbhir doṣa-khaṇḍane vāstava-svīyātvam adarśayadbhiḥ
parakīyātvasya vāstavatvaṃ darśitam | aupapatyasya vāstavatvenaivoddhavyaiśvarya-
jñatvena siddhāntārha-vacanasya śrī-vraja-sundarīṣu parama-bhakty-udrekaḥ | yathā,

āsāṃ aho caraṇa-reṇu-juṣāṃ ahaṃ syāṃ
vṛndāvane kim api gulma-latauṣadhinām |
yā dustyajāṃ svajanam ārya-pathaṃ ca hitvā
bhejur mukunda-padaṃ śrutibhir vimṛgyām || [10.47.61] iti |

dustyajāṃ svajanam ārya-pathaṃ ceti parodhātvasya vāstavatvam | atra pūrvārdhe hetumad-
artha-pratipādanam parārdhe hetv-artha-pratipādanam | hetor abhāvād dhetumato'bhāva iti
nyāyād aupapatyasya nityatvam | aupapatyasya hetutvaṃ, tad-abhāve rāgasya parameyattā-
hānyā sāmutkarṣa-hāneḥ | ata eva **kvemāḥ striyaḥ vyabhicāra-duṣṭāḥ** [10.47.59] ity atra śrī-
rādhikādīnām vāstava-parakīyātvena vyabhicāra-doṣa-sparśa-sambhāvanām darśayitvā doṣa-
sparśābhāve paramotkarṣe ca paramātmāni śrī-kṛṣṇe rūḍha-bhāva eva hetutayā darśitaḥ |
rūḍha-bhāvasya catur-varga-tiraskāreṇa siddha-svarūpatayā **yathā taror mūla-niṣecanena**
[4.31.14] ity ādinādharmāpātā-bhāvena ca parama-puruṣārtha-parama-viśuddhatayā
pañcama-puruṣārthatvena khyātasya bhakti-yogasya parama-parākāṣṭhāvadhi-rūpatvāt | śrī-
rādhikādīnām prathama-puruṣārtha-viruddhāyamāna-ceṣṭitatve'pi sūkṣma-dṛṣṭyā prathama-
puruṣārtha-sārāyamāna-ceṣṭitatvaṃ, tāsāṃ parama-śaktitvena parama-śaktimac-chrī-kṛṣṇasya
tena ceṣṭitena parama-sukhotpādanāt | ata eva tāsāṃ pūrvato'pi kāraṇāt parama-
sumaryādatvaṃ kim uta parataḥ | yathā **sve sve'dhikāre yā niṣṭhā sa guṇaḥ** [bhā.pu. 11.20.26]
ity ādi | kim ca, tat-tad-anusandhānābhāvād² rāga-prāptatvena tat-pracchannatvaṃ
tenāsamañjasatvaṃ vyaktam | ata eva **etāḥ paramā tanu-bhṛto bhuvī gopa-vadhvo govinda eva
nikhilātmani rūḍha-bhāvāḥ** [10.47.58] ity atra gopa-vadhvo gopair vyūḍhā iti parodhātvasya

¹ upapatau |

² kṛṣṇaḥ śaktimān, vayaṃ śaktaya ity ādy-anusandhānābhāvāt |

vāstavatvaṁ darśitam, uddhavasya siddhāntārha-vačanatvāt | bhuvīty upalakṣaṇam
 ūrdhvādho-lokayoḥ | tena paṭṭa-mahiṣī-cayān mahā-vaikuṅṭhādi-gata-lakṣmī-cayāc cotkarṣo
 darśitaḥ | atra hetur govinda eva nikhilātmani rūḍha-bhāvāḥ iti | nikhilātmani sarvasva-rūpa-
 mūla-bhūte; rūḍha-bhāvo mahā-bhāva iti | [rāgeṇaivārpitātmanāḥ](#) [u.nī. 3.17] iti parakīyātva-
 mūlasya rāgasyāvāstavatvaṁ cet tadā parakīyātvasyāvāstavatvaṁ syāt | ataḥ parakīyātva-mūla-
 tādrśa-rāgābhāvād eva prākṛta-kṣudra-nāyikānām mukhya-rasānarhatvam | upapatitva-mūlaṁ
 tādrśa-rāga eva | yathā [rāgeṇollāṅghayan dharmam](#) [u.nī. 1.17] ity ādy upapatitva-mūla-
 tādrśa-rāgābhāvād eva prākṛta-nāyake laghutvam, [laghutvam atra yat proktam](#) [u.nī. 1.21] iti |

ataḥ śrī-gosvāmi-pādaiḥ parodhāyā lakṣaṇa-viśeṣe'pi [gopair vyūḍhāḥ](#) [u.nī.] iti likhitam,
 vyūḍhāyamānā iti na likhitam | etad eva [māyā-kalita-tādrk-strī-śīlanena](#) [u.nī. 3.32] ity ādi
 padye patibhiḥ saha saṅgamam nirākurvadbhiḥ patitva-nirākaraṇābhāvāt patitvasya
 vāstavatvaṁ sthāpayadbhir asūyā-nimittatvena punas tad eva samarthayitvā kevalam
 asūyānutpatitvaṁ darśayadbhiḥ patitvāvāstavatva-hetum adarśayadbhis tair eva tad¹
 evātyarthaṁ samarthayitvātyarthaṁ samarthitam | ata eva [viśeṣoktiḥ kāraṇeṣu² satsu](#)
[kāryāvaco matā³](#) iti lakṣita-viśeṣokty-alāṅkārodāharaṇa-rūpaṁ padyaṁ śrī-gosvāmi-caraṇaiḥ
 prakṛtitaṁ | yathā [rāgollāsa-vilāṅghitārya-padavī-viśrāntayo'pi](#) [u.nī. 3.18] ity ādi | api-
 śabdo'tra virodha-dyotakaḥ | dvayor⁴ apy arthayoḥ svataḥ-sambhavitvāt | ekasya pratyāyitasya
 ekasya svataḥ-sambhavitve virodho nāsty eva | [trailokya-vilakṣaṇā](#) [u.nī. 3.18] ity anena
 parakīyātvādi-vailakṣaṇyam | ata eva śrī-kavirāja-gosvāmibhir viśeṣokty-alāṅkārodāharaṇa-
 rūpaṁ padyaṁ likhitam, yathā [śrī-govinda-lilāmṛte](#),

[trṇīkṛta-tyakta-kulīna-nārī-](#)
[dharmāpi dūrojjhita-bhartṛkāpi |](#)
[satī ca yābhīpsita-sac-caritrā](#)
[rādhā vidhātrārac citra-śīlā ||](#) [go.lī. 11.125]

atra parodhātvāvāstavatve viśeṣokty-asiddhiḥ syād iti | kāraṇa-kāryayor dvayor api svataḥ
 sambhavyartha-rūpatvāt | acintya-hetur iyaṁ⁵ |

kiṁ ca, [gandharva-rītyā svīkārāt svīyātvam iha vastutaḥ](#) [u.nī. 3.16] iti kanyānām
 vāstavasvīyātva-svīkāreṇa parakīyānām vāstava-parakīyātvaṁ dṛḍhīkṛtam |
 aupapatyasyāvāstavatve kevala-śaktimattva-vāstavatvāt tad-anurūpasya śrī-nandādīnām
 anuvratatvasya vāstavatvenaupapatyānurūpasyāpi pitṛtvāder avāstavatvaṁ syāt | tena nara-
 līlāyā avāstavatvaṁ syāt | [patimmanyobhimanyuka](#) ity atra patimmanyāḥ puṁstvābhāvād eva
 na tu patitvāvāstavatvād iti⁶ | [vaiṣṇava-toṣaṇy-āḍau](#) kvacit parakīyāyamāṇā ity ādikam

¹ patitvasya vāstavatvam |

² parakīyātveṣu |

³ parakīyātve'pi parama-satitvam ity avaco mata-viśeṣoktiḥ syāt | [viśeṣoktiḥ kāraṇeṣu satsu kāryasya nodayaḥ](#)
 [a.kau. 8 23]

⁴ nindā-rūpa-vandana-rūpayoḥ |

⁵ viśeṣoktiḥ |

⁶ nanv evam cet tadā gosvāmi-pādaiḥ patir abhimanyur iti kathaṁ na likhitaṁ kathaṁ vā patimnanya iti
 likhitaṁ tatra kāraṇam āha |

prākṛta-parakīyātvādi-vyāvṛtṭy-artham | bahirmukha-jana-samādhānārtham yogamāyā-
dviṭīya-dviṭīya-vṛtṭi-sevitasyaiva vā tat¹ |

nanv aupapatyasya vāstavatve katham agamādy-ukta-śrī-rādhikādi-parama-śaktitvena śrī-
kṛṣṇa-parama-śaktimattvam? tatrāha, yathā paśupāṅgajātvasya vāstavatve'pi śrī-
kṛṣṇasyānāditvaṁ tathaupapatyasya vāstavatve'pi śrī-rādhikādīnām parama-śaktitayā śrī-
kṛṣṇasya parama-śaktimattvam | tathā hi,

nivṛtṭānupayogitvād durūhatvād ayam rasah |
rahasyatvāc ca saṅkṣīpya vitatāṅgo'pi likhyate || [bha.ra.si. 3.5. 2]

asya vyākhyā— nivṛtṭānupayogitvāt, **nivṛtṭeṣu prākṛta-śṛṅgāra-rasa-sāmya-dṛṣṭyā bhāgavatād
apy asmād rasād virakteṣu anupayogitvāt** [durga-saṅgaminī] | anena śrī-kṛṣṇasyaupapatye śrī-
rādhikādīnām ca parakīyātve prākṛtaupapatya-prākṛta-parakīyātva-sāmya-dṛṣṭyā doṣa-dṛṣṭim
kurvanto janā² māyāvādina iva³ kāmānugā-bhakti-nirata-janais tyājyāḥ, anyathāparādhāpātād
ity āyātam | durūhatvād aupapatya-śaktimattvayoḥ parakīyātva-śaktitvayor vāstavatvena
tarkāgocarātvād rahasyatvāt | kāmānugā-bhakti-nirata-janaikānubhavanīyatvenāsarva-
gamyatvāt | anādi-līlā-śaktyānādityā sva-vaibhavana sṛṣṭatvād anādi-līlā-nimittābhimanyv-
āder nityatvaṁ śaktitvaṁ ca nyāyyam eveti na tu śaktimattvaṁ, tat tu śrī-kṛṣṇasyaiveti |
nanu śrī-kṛṣṇasya vraje patitvam upapatitvaṁ ca dvayoḥ, śrī-kṛṣṇasya pūrṇatamatvaṁ śrī-
vraja-devī-mātrāṇām samarthā-ratiś ca | yathā,

udāttādyais catur-bhedais tribhiḥ pūrṇatamādibhiḥ |
dvādaśātmā caturviṁśaty ātmā paty-ādi-yugmataḥ |
nāyakaḥ so'nukūlādyaiḥ syāt saṅṅavatidhoditaḥ || [u.nī. 1.42-3]

atra caturviṁśaty ātmā paty-ādi⁴-yugmataḥ iti pūrṇatamasya **patīs copapatiś ca** [u.nī. 1.10] iti
dvau bhedāv āyātau |

kṛṣṇasya pūrṇatamatā vyaktābhūd gokulāntare |
pūrṇatā pūrṇataratā dvārakā-mathurādiṣu || [bha.ra.si. 2.1.223]

iti vacanād vraja eva pūrṇatamatvam | tathā,

sādhāraṇī nigaditā samañjasāsau samarthā ca |
kubjādiṣu mahiṣiṣu ca gokula-deviṣu ca kramataḥ || [u.nī. 14.43]

ity anena parakīyāṇām vraja-devī-mātrāṇām samarthā-ratiḥ āyātā | etac ca pūrva-siddhāntena⁵
samarthitam | pūrva-siddhānto'nena samarthitāś ca | tathā yadi golokasya gokula-vaibhava-
rūpatayā pṛthak-sthānatā tadā mathurā-dvārakayoḥ katham vaibhava-rūpatayā pṛthak-sthāna-

¹ varṇanam |

² svīyātva-pakṣāsṛita-janā iti yāvat |

³ yathā bhāgavatottamair māyāvādino janās tyājyāḥ |

⁴ ādi-śabda upapatir iti |

⁵ udāttādyair iti |

dvayam na syāt ? mathurāyām pūrṇatarasya nirdhāritatvān mathurāyām patīś copapatīś ceti
prabhedāv āyātau | dvārakāyām pūrṇatvasya nirdhāritatvāt tatrāpi tau bhedaāv āyātau |
mathurāyām tayor bhedayoḥ sambhāvanā vartate, rukmiṇy-ādīnām āvaraṇa-rūpatvāt |
kubjāyāḥ parakīyātvena sthāpitavāc ca | dvārakāyām api tayor sambhāvanā vartate śrī-lalita-
mādhavānusāreṇa śrī-rukmiṇyā patnyā saha viharāṇāt, nava-vṛndāvane
parodhātvaḥbhīmānavatyā śrī-rādhayā saha viharāṇāc ca |

vraje tu tau bhedau nirṇītāv eva | kātyāyanī-vrata-para-kanyānām svakīyātve sthāpitavād
anyāsām parakīyāvāc ca | kintu kubjāyāḥ sādharmaṇyā rater āśrayatvān na tatra
kṛṣṇasyaupapatyam sthāpitam api pūrṇataratvārtham | nava-vṛndāvane rādhāyām samarthā-
rati-vilāsa-mādanasya darśitatvān na tatra kṛṣṇasyaupapatyam pūrṇatārham kintu
pūrṇatamārham | tat tu tvayā darśitam eva | rater jāty-utkarṣād evotkarṣaḥ | na tu tam vinā
kevala-sthānotkarṣād utkarṣaḥ | anyathā pūrṇataratva-prakāśa-sthāna-mathurāyām kubjāyā
rater mahiṣī-ratito nyūnatvam na syād iti¹ |

tatrāha, ratis tridhā samarthā-samañjasā-sādhāraṇyāḥ | kaustubhamaṇi-cintāmaṇimaṇi-
sthānīyā iti jāti-kṛta-bhedāḥ | tatra kaustubha-maṇi-sthānīyatvena pūrṇatamā samarthā ratis
dvidhā—pūrṇatamā pūrṇā ca | imau guṇa-kṛta-bhedau | evam anyatrāpi² | vraje pūrṇatamā,
dvārakāyām pūrṇā | cintāmaṇi-sthānīyatvena pūrṇā samañjasā ratis tridhā—pūrṇā pūrṇatarā
pūrṇatamā ca |

**samañjasāyāḥ sthānatvāt pūrṇatvam niyatam hareḥ |
dvāravatyām mātḥure tu pure tasyā samunnateḥ ||2||
nīcitā pūrṇataratā niyatā śrī-vraje sadā |
sthānatvāc chrī-samarthāyāḥ śrī-pūrṇatamatā matā ||3||**

dvārakāyām mahiṣīṣu pūrṇā | mathurāyām āvaraṇa-sthāsu mahiṣīṣu pūrṇatarā | vraje
kātyāyanī-vrata-parāsu kanyāsu pūrṇatamā | maṇi-sthānīyā nātipūrṇā sādharmaṇi ratis tridhā—
śrī-vraje, [vyoma-yāna-vanitāḥ saha siddhaiḥ](#) [10.35.3] ity ādinā devāṅganāsu prasiddhā
pūrṇatamā | mathurāyām pūrṇatarā kubjāyām prasiddhā | dvārakāyām pūrṇā devāṅganāsu
prasiddhā | ata eva rati-bhedānurūpa-nāyaka-bheda-yogyatvena nāyaka-prakarāṇe nāyaka-
ṣaṇṇavati-bhedotpattiḥ |

**uttamasyāpakarṣaḥ syāt saṅgena nyūna-vastunaḥ |
nyūnasyāpi tathotkarṣa uttamena prasaṅgataḥ ||4||**

kim ca, kubjādiṣu mahiṣīṣu gokula-devīṣu ca kramataḥ ity atra gokula-devīṣu durgā-vrata-
para-kanyā-caya-parato'nyāsv ity arthaḥ | durgā-vrata-para-kanyānām mahiṣī-sāhitya-
likhitatvāt | anyathā samañjasā-sālakṣaṇānupapatteś ca | vraja-devīnām samarthāśrayatvam |
tāsu durgā-vrata-parānām svīyātvena samañjasā-prāya-raty-āśrayatvam | pūrvaṃ³ sāmānya-

¹ nanu śrī-kṛṣṇasya vraja ity ādi-rater mahiṣī-ratito nyūnatvam na syād ity antam vādi-vākyam |

² kurukṣetre'pi |

³ vraja-devī-mātreṇa samarthāśrayatvam |

rūpam antimam¹ viśeṣa-rūpam | ataḥ sāmānya-vidhito viśeṣa-vidhir balavān iti nyāyena pūrvaṁ bādhyam | ata eva mahiṣiṣu samañjasāyā nirṇaye'pi **lalita-mādhava** satyabhāmāyāḥ pūrvāvasthāyām samarthā ratir darśitā² |

kim ca,

adhikādhikayor yadvat pārthakyam milanārhayoḥ |
pārthakyam³ vastunor aikyam svalpayos tadvad atra hi ||5||
mādhuryasya parādhikyād aiśvaryasya ca bhūmataḥ |
pārthakyam vraja-goloka-gatam śāstrādi-sammataṁ ||6|| iti |

nanu,

kanyā mugdhaiva sā kintu svīyānyoḍhe ubhe budhaiḥ |
mugdhā-madhyādi-bhedena ṣaḍ-bhede parikīrtite ||
madhyā-prauḍhe dvi-ṣaḍ-bhede prokte dhīrādi-bhedataḥ |
kanyā svīyā parodheti mugdhā ceti tridhā matā |
iti tāḥ kīrtitāḥ pañcadaśa bheda ihākḥilāḥ || [u.nī. 5.67-9]

ity atra kanyānām eka-bheda-rūpatā-svikārāt katham samañjasā-prāyā samarthā-prāyēti rater dvaividhyam bhāṇyase | rater dvaividhye kanyānām dvaividhyāt ṣoḍaśa bheda bhavanti | kanyāḥ parakīyā eva | svīyātve kāsāncit sthāpanam yat tad iṣat-tāratamya-jñāpanārtham | iṣat-tāratamye bhedo na syāt, kintu bahu-tāratamye | ataḥ ṣoḍaśa bheda na kṛtāḥ | ataḥ parakīyānām yad utkarṣa-varṇanam tat svīyātve sthāpitānām kanyānām apy āyāti | tatrāha, kanyānām anūḍhatvena parakīyātvād eka eva bhedaḥ | kāsāncid gāndharva-rītyā pariṇayena kanyātvā-hānyā svīyāntaḥ-pātāt | ato bahu-tāratamye pati-prakarāṇe tāḥ⁴ svīyātvena likhitāḥ, śrī-vraje nirṇīta-pūrṇatamatvasya patitvopapatitvābhyām ṣaṇṇavati-prakāratvam nāyakasya pradarsya punaḥ svīyā-prakarāṇe svīyātvena likhitāḥ | punaḥ parakīyā-prakarāṇe vivāhasyāvvyaktatvena parakīyā-lakṣaṇam viśayī-kṛtya paścād gāndharva-vivāham anūdyā mahā-bhāvāśraya-rāga-hānyā, rāgeṇaivārpitātmanāḥ iti parakīyā-lakṣaṇāsparśena parakīyātvam nirākṛtya tāḥ svīyātvena nirdhāritāḥ | ataḥ samañjasā-prāyā samarthā-prāyēti rater dvaividhyam योग्याम् | kintu samañjasā samañjasā-prāyēti rater dvaividhyād dvaividhya-yogatve'pi tat-tad-āśraya-rūpānām mahiṣīṇām durgā-vrata-parāṇām kanyānām ca svīyātvena tan-mātra-svikārād avāntara-bhedāsvikārah | ataḥ pañcadaśa bheda darśitāḥ | kintu keśāncid raty-avāntara-bhedānām śrī-prabhupādair abhidhayānuktatve'pi vyañjanayā prakāśitatvān mayā te darśitāḥ |

nanu, **bhāva-yogāt tu sairindhri parakīyaiva sammatā** [u.nī. 5.8] iti kubjāyāḥ parakīyātva-svikāreṇa tādrśa-rāgāśrayatvam āyāti | tena kātyāyanī-vrata-para-kanyābhyo'py utkarṣa-prāpteḥ katham sādharmaṇa-raty-āśrayatvena tābhyo⁵ tinyūnatvam⁶ darśitam |

¹ dhanyādi-kanyānām samañjasā-prāyā-raty-āśrayatvam |

² iti dvārakāyām prakāśa-dvaya-sambhāvanā nirastā |

³ vraja-mathurā-dvārakāsu |

⁴ dhanyādi-kanyāḥ |

⁵ kanyābhyāḥ |

⁶ kubjāyāḥ |

tatrāha, [sāmānyāyā rasābhāsa-prasaṅgāt tādr̥g apy asau](#) [u.nī. 5.8] ity anena prakāṣa-prārthanayā rasābhāsāśrayatvena bhāsamānatayā parakīyātva-mūla-tādṛśa-rāgābhāvena parakīyātvaṁ niṣiddhaṁ [bhāva-yogāt tv](#) ity anena |

[sāmānya-vanitā veśyā sā dravyaṁ param icchati |](#)
[guṇa-hīne ca na dveṣo nānurāgo guṇiny api |](#)
[śṛṅgārābhāsa evātra na śṛṅgārah kadācana ||](#) [u.nī. 5.9]

iti lakṣita-sāmānya-vanitātvam api niṣiddham | ata evāvyavasthāyām śrī-kṛṣṇaika-bhuktāyām kubjāyām ādareṇa na parakīyaiva sammatety asammatiṁ parityajya tasyām¹ paścāt parakīyātvāropaṇam iti |

nanu, śrī-mahāprabhor āvirbhāve nija-prayojana-traya-vāñchā mukhya-kāraṇatvena śrī-kavirāja-gosvāminā [śrī-rādhāyāḥ praṇaya-mahimā](#) [cai.ca. 1.1.6] ity ādi-padye darsitā | śrī-nanda-nandanasyāvirbhāve nija-prayojanatayā kiṁ mukhyaṁ kāraṇam |

tatrāha, śrī-nanda-nandanasya gaura-haritve yathā sva-prayojana-traya-vāñchā mukhya-kāraṇam, tathā golokanāthasya nanda-nandanatve rasa-niryāsāsvāda-vāñchaiva mukhya-kāraṇam | yathā, [na kṛṣṇe rasa-niryāsa-svādārtham avatāriṇi](#) [u.nī. 5.3] iti | atra tantreṇa vyākhyā | śrī-mahāprabhor līlāyā yathā prakāṣyam aprakāṣyam nanda-nandana-līlāyās tathā prakāṣyam aprakāṣyam | mahāprabhor līlāyāḥ prakāṣye nija-prayojanāpekṣā nāsti, tathā nanda-nandanasya līlāyāḥ prakāṣye nija-prayojanāpekṣā nāsti, kintu tatra tatra bhaktānugraha eva prayojanam tat-tal-līlāsvādāna-prāpaṇena teṣām tat-paratā-prāpaṇāt |

nanu, mahāprabhor bhajanena nanda-nandana-prāptivan nanda-nandanasya bhajanena golokanātha-prāptir nyāyyā | tatrāha, mahāprabhor nanda-nandanatvena tad-bhajanena tat-prāptir nyāyyā | tasya tattvaṁ yathā, [śacī-sūnum nandīśvara-pati-sutatve](#) iti | golokanāthasyeśvara-līlatvān nanda-nandanatvam | golokanāthasya nanda-nandanatvaṁ spaṣṭārthe na tu gūḍhārthe | gūḍhārthe tu golokanāthasya nanda-nandana-vaibhava-rūpatvam | ata eva bhakta-kartṛka-rasa-niryāsāsvāda-prāpaṇam eva nija-prayojanam | atas tad-bhajanena tat-prāptir na nyāyyā |

nanv, aprakāṣa-līlāyām sa-saṅkṣipta-pūrva-rāgo nāstīti prakāṣa-līlā-viśeṣāpekṣā | prakāṣa-līlāyām samṛddhimān sambhogo nāstīty aprakāṣa-līlā-viśeṣāpekṣā | tat-tal-līlāyām tat-tad-āsvādanam eva nija-prayojanam | ata evojjvala-nīlamanāu samṛddhimān sambhogo nava-vṛndāvane darśīto na tu vraje | ataḥ samarthā-rati-sthāyikāḥ samṛddhimān sambhoga eva rasa-niryāsātvena kathyate | pūrva-rāgasya vipralambha-prabheda-rūpatvena [na vinā vipralambhena sambhogaḥ puṣṭim aśnute](#) [u.nī. 15.3] iti sambhoga-puṣṭi-sādhanatayā vivakṣitatvāt | saṅkṣipte sambhogasyopacārābhūlyāc ca |

kiṁ ca, bālya-paugaṇḍa-kaiśora-gatatvena mahāprabhor līlās tri-vidhāḥ | tatrā-prakāṣa-līlāyām bālya-paugaṇḍa-līle na staḥ | ata eva tayor āsvādanam mahāprabhoḥ prakāṣa-līlāyām nija-prayojanam iti cet tatrāha, samṛddhimān sambhogaḥ prakāṣa-līlāyām na jātas cet tadā tad-

¹ kubjāyām |

artham aprakāṭa-lilā-viśeṣo'pekṣyaḥ syāt | sa tatra jāta eva | yathā, [ramya-keli-sukhenātra māsa-dvayam uvāsa ha](#) iti | eka-rātrer api brahma-rātri-tati-sadṛśatva-prāptyā saṅkhyā-viśayatve'pi māsa-dvayam iti kālasyeyattā nara-lilāyā mahādbhutatva-vyañjikā | eka-rātrer brahma-rātri-tati-sadṛśatva-prāptir yathā,

[brahma-rātri-tatir apy aghaśatro](#)
[sā kṣaṇārdhavad agāt tava saṅge |](#)
[hā kṣaṇārdham api vallavikānām](#)
[brahma-rātri-tativad virahē'bhūt ||](#) [bha.ra.si. 2.1.212] ity ādi |

tathā, [śaraj-jyotsnī-rāse](#) [u.nī. 14.165] ity ādi | ata eva samṛddhimataḥ sambhogasya bahutara-kāla-vyāpitvaṁ na tu svalpa-kāla-vyāpitvam | ata eva prakāṭa-lilāyām saṅkṣipta-pūrva-rāgau samṛddhimantau jātau | aprakāṭa-lilā-viśeṣa-svikāreṇa lilā-dvaividhye kiṁ prayojanam | kiṁ ca, jāta-prakāṭyāḥ pūrva-rāgādi-gatā lilā adhunāprakāṭā vartante | tāsām punaḥ prakāṭye kiṁ pūrva-rāgādi-rūpaṁ nijam prayojanam bhavitā | lilāyā aprakāṭyām samṛddhi-mata āsvādanam asty eva, tad-artham prakāṭa-lilā-viśeṣa ity asaṅgatir eva | tato bhojanārtham snātum gacchantam puruṣam uddiśya bhoktum gacchatīti vākyasyānarhatvavat samṛddhimat sambhogārtham avatāriṇīti vacanasyānarha-tvam | mahāprabhoḥ prakāṭa-lilāyām bālyādi-gata-tri-vidha-lilā jātāḥ, aprakāṭa-lilā-viśeṣa-svikāreṇa lilā-dvaividhye kiṁ prayojanam | ato lilā-dvaividhyam anarham pūrvokta-doṣāpātād ity atigūḍha-vimatānusāry-artha-khaṇḍanam | tena sutarām eva gūḍha-vimata-khaṇḍanam jātām spaṣṭa-vimata-khaṇḍanam | rasa-niryāso'prakāṭa-lilā-gataḥ, [na vinā vipralambhena sambhogaḥ puṣṭim aśnute](#) [u.nī. 15.3] iti nyāyena prakāṭa-lilāyām viraha-prācuryād vipralamba-mayyā tayā niṣpāditaḥ svakīyāśraya-rati-sthāyikaḥ samṛddhimān sambhoga iti spaṣṭa-vimatānusāry arthaḥ spaṣṭa-vimata-khaṇḍanena nirastaḥ | tathā jāta-prakāṭya-lilāyām durlabhatvādinā saṅkṣiptād utkarṣa eva rasa-niryāsaḥ | sa eva nija-prayojanam iti spaṣṭa-vimatānusāry artho'pi spaṣṭa-vimata-khaṇḍanena nirasta eva | pūrva-rāgaḥ¹ sasaṅkṣipto rasa-niryāsa iti gūḍha-vimatānusāry artho gūḍha-vimata-khaṇḍanena nirastaḥ | parakīyāratisthāyikaśṛṅgāravatsalot-karṣarūpo rasa-niryāsa iti spaṣṭa-vimatānusāry arthaḥ spaṣṭa-vimata-khaṇḍanena nirasta eva |

atra vyākaraṇakoṣālaṅkārapurāṇatarkaśāstrāmśā vicāryā | | tatra² gopīti niṣ-pratyayo vyākaraṇāmśaḥ | upapatir iti [jāras tūpapatih samau](#) iti koṣāmśaḥ | [rāgollāsa](#) ity ādi padye viśeṣoktir alaṅkāraśaḥ | [tā vāryamānāḥ patibhiḥ](#) ity ādi purāṇāmśaḥ | rater asamañjasatvasya hetu-vicāras tarkāmśaḥ | prayojana-vicāraś ca | mahā-bhāva-vṛtti-vicāra etad-avāntara eva | tathā gūḍha-lilāyām ekatva-vyañjana-prayojana-vicāraś ca³ | spaṣṭa-lilāyām pṛthaktva-vyañjana-vicāraś ca | tatra prayojana-vicāreṇa spaṣṭa-vimata-gūḍha-vimatātigūḍha-vimatānām nirasanam |

atigūḍha-vimate kecit tan-mata-vādinō lilāyā aparicchinnatvam prayojanam vadanti | tan-nirasanam tu tarkāgocara-śruty-artha-sadṛśārtha-śrī-gosvāmi-caraṇokta-prāmānyena | vailakṣaṇya ekāmśena sālakṣaṇye caikāmśena | vailakṣaṇye ca prayojana-vicāraś ca

¹ prakāṭa-lilāyām asti n tu gūḍha-lilāyām |

² spaṣṭa-vimatādi-traya-khaṇḍane |

³ tarkāmśaḥ |

tarkāmsaḥ | tatra matsyādi-lilā-kṛṣṇa-lilayor lilātvenāmśenaikena sālakṣaṇye matsyādi-lilāyā nityatvaṁ prayojanam | yogamāyā-māyayor māyātvenāmśenaikena sālakṣaṇye yogamāyāyā māyāyā iva vṛtti-dvayādhyatvaṁ prayojanam | nanda-nandana-gauraharyor ekāmśena vailakṣaṇye¹ gauraharer vāñchita-trayāsvādatvaṁ prayojanam | sājātyena samāna-dharmatva-vicāro’pi tarkāmsaḥ² | yathā nāma-dhāmnoḥ sājātyen³ādhunā śrī-vrajasya sva-prakāśa-śaktyā prapañca-gocaratvasyānumānam |

kim ca, **śrī-lalita-mādhava**-gatā lilā tridhā—spāṣṭā, rahasya-rūpā, atirahasya-rūpā | tatra spāṣṭā bahiraṅga-jana-vañcanārthā | ato bahiraṅga-jana-jñeyā | rahasya-rūpā śrī-nārada-gargādibhir jñeyā | atirahasya-rūpā tu śrīmatyaikanāmśayaiva⁴ jñeyā | spāṣṭā śrī-kṛṣṇasya mathurādvārakādaḥ śrī-rādhikādīnām dvārakādaḥ gamanādirūpā | atra⁵ kṛṣṇo vasudeva-devakībhyāṁ svātmajatayā jñātaḥ | sādharmaṇa-janaīś ca tat-sutatayā jñātaḥ | etal-lilā-parikara-rūpa-nanda-yaśodābhyāṁ svātmajatayā jñātaḥ |

kim ca, yasyā lilāyā yaḥ parikaraḥ sā lilā tena jñātaiva | rahasya-rūpā śrī-kṛṣṇasya śrī-rādhikādīnām śrī-vraja eva sthiti-rūpā | yathā tatraiva,

gārgī (svagatam) : sudam mae tāda-muhādo jam candahāṇu-pahudīṇam kaṇṇā bhīssa-pahudīṇam kaṇṇā ekkatattā abi viggahādīhim bhinnā jjeba tti | tā bādham ekkaviggahadāsamvihāṇam māyāe ccea pabañcidam | hodu, pacchādo jāṇissam | kim dāṇim tassa rahassassa utṭaṅkaṇeṇa |⁶ [la.mā.1.55] iti |

tathā tatraiva,

nāradaḥ (kṣaṇam prañidhāya svagatam) : nanv etāḥ pura-vraja-ramaṇyaḥ samānatvād api vighrahādibhir bhinnā eva | yad adyāpi vraja eva sā vraja-ramaṇyaḥ prema-mūrcchitā vartante, kintu yoga-māyayaiva viprayoge’pi priya-saṅga-sukha-saṅgamanāya tatraivācchādya pura-ramaṇiṣu svābhedābhimānenāveśitā dīrgha-svapna iva yās tūddhavayāna-kurukṣetra-yātrayor vṛtta-vartsyamāna-caritrās tāḥ khalv aṣṭottaraika-śata-śoḍaśa-sahasratas tasmād anyā eva | tad alam tad-rahasyodghāṇana | [la.mā.5.17] iti |

atirahasya-rūpā tu śrī-kṛṣṇasya bahiraṅga-janālakṣyatayā śrī-nanda-nandana-rūpeṇa mathurādi-gamanam vinā śrī-rādhikādibhiḥ sārtham prakāṣa-sthiti-rūpā | yathā tatraiva,

rādhikā— katham bia?

¹ sarvāmśena sālakṣaṇye |

² anumānāmśaḥ |

³ prapañca-gocaratvāmśaḥ |

⁴ yogamāyayā |

⁵ spāṣṭāyām |

⁶ ārye ! śrutam mayā tāta-mukhād yat candrabhānu-prabhṛtīnām kanyayā bhīṣma-prabhṛtīnām kanyayā eka-tattvā api vighrahādibhir bhinnā eveti | tat bādham eka-vighrahata-samvidhānam māyayaiva prapañcitam | bhavatu, paścād jñāsyāmi, kim idānīm tasya rahasyasya utṭaṅkanena |

kṛṣṇaḥ (sthagitam ivāpasavyato'valokate | praviśya gārgyā sahāpaṭikṣepeṇa
ekānamśā— sakhi rādhe mātra samśayam kṛthāḥ ity ādi |

spāṣṭa-lilāyām vraje samṛddhimān sambhogaḥ śrī-rādhikādīnām samarthā-rati-
vāsitatatvenaiva jātatayā pañcama-sopāna-nirasana antaraṅgāyamāṇān bahiraṅgān prati
tantreṇa darśitaḥ | na tv anantaraṅgāyamāṇān bahiraṅgān prati teṣām samādhānasya jātatvāt |
yathā tatraiva,

kṛṣṇaḥ : priya bhūyaḥ kim te priyam karavāni |
rādhikā (smitam kṛtvā) : bahiraṅga-janālakṣyatayā śrī-gokulam api tadiya-sva-
svarūpair alaṅkaravāmeti |

asyārthaḥ—gokulam apīty api-śabdāt prakāśa-bhedeneti¹ | tathā tadīyeti vraja-sambandhibhiḥ
samarthār ratimattādi-viśiṣṭaiḥ sva-svarūpair² iti cāyātam tantreṇeti |

rādhikā— khamā bia?
kṛṣṇaḥ sthagitam iva |

ity ādinārthāntarākāṅkṣā-pūrtiyā punas tat-kṛtārthāntarākṣepābhāvāt | punaḥ prārthanam tu
mahā-bhāvasyātrṣṭi-svabhāvāl lālasā-bhareṇa | rahasya-rūpāyām dantavakraṁ nihatya śrī-
vraje yadā śrī-kṛṣṇasyāgamanam jātam tadā vraja-sthānām śrī-rādhikādīnām mūrccāpagatā,
yoga-māyayā ca nija-vaibhavam samvṛttam, tadaiva tā vraja-vāsibhir dṛṣṭāḥ | pūrva-yamunā-
praveśādikaṁ sarvam svapnavaj jātam teṣām | ata eva samarthā-rati-sthāyikatvena
samṛddhimān sambhogo jātaḥ | atirahasya-rūpāyām tu yathā śrī-bhāgavata-gata-gūḍha-
lilāyām pūrvaṁ darśitas tathaiva samṛddhimān sambhogaḥ samarthā-rati-sthāyikatvenaiva
jātaḥ | kurukṣetra-gatānām tat-prakāśa-viśeṣānām vraja-sthānām śrī-rādhikādīnām ekatva-
vyañjikā sā spāṣṭa-lilā ca tad-gatā | evam dantavakra-vadhānantaram śrī-vrajāgamane
vasudeva-nandana-nanda-nandanayor ekatva-vyañjikā spāṣṭā lilā ca tad-gatā |

spāṣṭā tathā rahasyā yā lilā **lalita-mādhave** |
spāṣṭasya vimatasyātra khaṇḍanam vijña-sammatam ||
lilā cātirahasyātigūḍhasya tasya sūdanī ||

kim ca rādhikādi-prakāśa-bheda-nirasta-virodhāc chrī-lalita-mādhava-gata-lilā śrī-bhāgavata-
gata-lilā sama-kalpā³ |

iti virodhakhaṇḍanam pūrṇam
||5||

¹ pūrṇa-prakāśena dvārakāyām tiṣṭhati | pūrṇatama-prakāśena bahiraṅga-janālakṣyatayā gokulam prāptaḥ |

² pūrṇatamā samarthā svarūpair nandanandanena saha gokulam gatā prāptā | tasmād dvārakāyām pūrṇā
samarthā tiṣṭhati |

³ lalita-mādhave prakāśāntareṇa dvārakā-gatatvena na tu mūla-prakāśa-rūpeṇa gatā | ataḥ śrī-bhāgavata-gatā lilā
sama-kalpā |

--o)0(o--

(6)

śrīmad-rūpa-gaṇān vande daṇḍavad bhuvi sampatan |
samarthokarṣa-pīyūṣaṁ svādyate yair ahar-nīṣam ||1||

atha samarthokarṣa-pradarśanam

siddhāntatas tv abhedo'pi śrīśa-kṛṣṇa-svarūpayoḥ |
rasenotkṛṣyate kṛṣṇa-rūpa eṣa rasa-sthitiḥ || [bha.ra.si. 1.2.59]

asyārthaḥ—siddhāntato bhagavattā-turīyatvād avatārāvalī-bījatvād avatārāvalī-praveśa-
sthānatvāc cābhede'pi śrī-svāmi-pādaiḥ kṛṣṇas tu bhagavān svayaṁ nārāyaṇa eva iti
darśitāyām ekatāyām api rasena sarvotkṛṣṭa-prema-maya-rasenety arthaḥ | utkṛṣyata
antarbhūta-ṅy-arthatvād utkṛṣṭatayā prakāśyata ity arthaḥ | yatas tasya rasasya eṣaiva sthitiḥ
svabhāvaḥ, yat kṛṣṇa-rūpam evotkṛṣṭatayā darśayatīty arthaḥ |

maivam¹ vādī mahāvādīn adhunā tvam apeśalaḥ² |
gahanaiśvarya-vijñāna-rasāsvādayor asi || [la.bhā. 1.5.300]

iti gahanaiśvaryam api śrī-kṛṣṇasya nārāyaṇādhikye kāraṇam uktam | tat tu pāramaiśvarya-
paricaryā-vijñānena, ceṭikayeva mahādevyāḥ prema-maya-rasa-sampatter anuvṛtteḥ
pāramaiśvarya-paricaryamāṇa-parama-mādhuryāvīrbhāvakatvāt tasyāḥ pāramaiśvarya-
vijñāna-paricaryamāṇyāḥ prema-maya-rasa-sampatter anadhikam | yathā mahā-devīnām
tāratamyena ceṭikānām tāratamyam tathā prema-maya-rasa-tāratamyena pāramaiśvarya-
vijñāna-tāratamyam | amī kṛṣṇe kilādbhutāḥ [bha.ra.si. 2.1.40] iti yat tat tu³ prema-maya-
rasotkarṣa-hetutvād anadhikam | adbhutā iti nara-līlatvād, ata eva kṛṣṇe narākṛti-parabrahma-
rūpe, na tu golokanātha-rūpe |

līlā-premṇā priyādhikyam mādhuryam veṅu-rūpayoḥ |
ity asādhāraṇam proktaṁ govindasya catuṣṭayam || [bha.ra.si. 2.1.43]

ity atra premṇā priyādhikyam rūpasya mādhurīti rasenotkṛṣyate kṛṣṇa-rūpam ity
asyānuvādaḥ | atulya-līlāyā atulya-prema-vilāsatvenātulya-premāntarbhūtatvāl līlā nādhikā |
veṅor mādhurī tūtkṛṣṭa-rūpasya pūrṇatamatva-jñāpaka-paricchadāvaśeṣa-mādhurī-viśeṣa-
rūpatvāt tad-antarbhūtatvena nādhikā |

¹ iti punar gosvāmi-pādokti-samādhānam maivam vādī iti | tenaiva grantha-kartā samyag-aiśvarya-
mādhuryābhyām kṛṣṇotkarṣam eva pratipādayati | śrī-bhāgavatāmṛte śrī-rūpa-gosvāmi-vākyam tattva-vādinām
prati maivam iti | ato bruve'nayoḥ prāyo vilakṣyaṁ dvayor na hi | dipottha-dīpa-tulyatvāt syād vilāsa-
vilāsiṇoḥ || [1.5.299] iti tattva-vādi-vākyam |

² apriyaḥ |

³ adbhutam aiśvaryam |

caturdhā mādhuṛī tasya vraja eva virājate |
aiśvarya-krīḍayor veṇos tathā śrī-vigrahasya ca || [la.bhā. 1.5.526]

ity atraīśvarya-mādhury adbhuta-guṇa-viśeṣa-mādhurī-rūpatvān nādhikā | kintu
caturdhāmādhurī-prakāśaka-svabhāva-valita-śrī-vraja-rūpa-sthāna-vaiśiṣṭya-hetutvena
parama-prema-maya-rasa-vaiśiṣṭyasya prāptyā samānārtham etat¹ | anena tat-tad-vaiśiṣṭya-
hetu-prema-maya-rasa-vaiśiṣṭyam śrī-vrajād anyatra nāstīty āyātam | ata eva goloke caturdhā-
mādhuryābhāvaḥ | caturdhā-mādhurī samāna-kāraṇakatvena paraspara-sāpekṣodayā | ata
ekasyā udaye saty anyāsām udayaḥ | ata eva² kurukṣetrādi³-gatānām śrī-vraja-parikarāṇām
rater jāti-bhedena vaiśiṣṭye saty api gauṇatvam | sa-hetuka-nitya-sthāna-vaiśiṣṭya-hetuka-sva-
mukhyatā-prakāśaka-svabhāvavāt tasyāḥ⁴ | ata eva rati-vaiśiṣṭyasya⁵ gauṇatvena śrī-kṛṣṇa-śrī-
vraja-parikarayor āvirbhāva-vaiśiṣṭyasyāpi gauṇatvam⁶ | tena caturdhā-mādhurī-
prakāśabhāvaś ca | kintu rati-jāti-bhedānurūpa utkarṣo'sty eva | vraje eva rateḥ sva-mukhyatā-
prakāśaka-svabhāvo yathā, [vṛndāvaneśvari premṇā dvibhujah kriyate hariḥ](#) || [u.nī. 5.6] iti |

kim ca, śrī-golokanātha-śrī-nārāyaṇayor nara-lilātvābhāvād īśvara-lilātvāc ca tad-dhetuka-
prema-maya-rasasya nātitaratamyāc ca sāmānya-siddhānta-gataikatayā goloka-parama-
vyomnoḥ śrī-kṛṣṇa-nārāyaṇa-vaikuṅṭhayor ekatvam | tatra tatra gatānām tat-tat-preyasīnām
śrī-śabda-vācyānām ekatvam ca | śrīśa-śabda-vācyayos tayor⁷ apy ekatvam ca | ata eva [kṛṣṇas
tu bhagavān svayam nārāyaṇa eva](#) [bhāvārtha-dīpikā 1.3.28] iti svāmi-pādair yad vyākhyātam
tat tu golokanāthasya mūla-nārāyaṇatvād golokanātha-nārāyaṇayor ekatvābhīprāyeṇeti
gamyate | ata eva [siddhāntatas tv abhedo' pi śrīśa-kṛṣṇa-svarūpayoḥ](#) [bha.ra.si. 1.2.59] ity atra
śrīśo golokanātha eva, nārāyaṇasya tad-abheda-vivakṣātaḥ | kṛṣṇo narākṛti-para-brahma-rūpa
ity gamyate | śrīmad-madhupurī-gata-śrī-kṛṣṇa-parikarāṇām [goloka-nāmni nija-dhāmni tale ca
tasya devī-maheśa-hari-dhāmasu](#) [bra.sam. 5.43] ity ādinā varṇita-parama-vyomopari-talatva-
śrī-goloka-gata-ta-parikarebhyaḥ parama-prema-maya-rasotkarṣaḥ, kim uta parama-vyoma-
gata-śrī-nārāyaṇa-parikarebhyaḥ | ata eva tad-dhetukas⁸ tat-tad-rūpa-sāmānya-vaikuṅṭha-
rūpa-sthānāc chrī-madhupuryāḥ paramotkarṣaḥ | yathā [pātāla-khaṇḍe, aho madhupurī
dhanyā vaikuṅṭhāc ca garīyasī](#) ity ādi | atra vaikuṅṭhād goloka-parama-vyoma-rūpa-sāmānya-
vaikuṅṭhād yathā madhupurī-māthura-śabdābhyām gokula-pura-rūpa-sāmānya-māthura-
maṇḍalam vācyam tathā vaikuṅṭha-śabdena tat-tad-rūpa-sāmānya-vaikuṅṭho vācyāḥ | tad-
dhetukas⁹ tat-tad-rūpa-sāmānya-vaikuṅṭha-gatāyā lakṣmī-jāteḥ śrī-vraja-gatānām priyānām
paramotkarṣaḥ samagrasamarthā-lakṣaṇāspadatvāt | yathā [śrī-daśame nāyam śriyo`nga u
nitānta-rateḥ](#) [10.47.60] ity ādi | tat-tad-gatāyā lakṣmī-jāteḥ śrī-vrajendranandana-prāpty-
artham tapaś-caraṇāt tad-dhetukaḥ śrī-vrajendranandanasya śrī-golokanātha-parama-
vyomanātha-rūpābhyām paramotkarṣaḥ | yathā tatraiva, [yad-vāñchayā śrīr lalanācarat tapaḥ](#)

¹ vraja-rūpa-sthāna-vaiśiṣṭyam |

² parama-prema-maya-rasa-vaiśiṣṭyasyānyatrāviṣṭasya bhāvavāt |

³ ādi-śabde dvārakā |

⁴ samarthāyā rateḥ |

⁵ samarthasya |

⁶ kurukṣetrādau |

⁷ goloka-nātha-para-vyoma-nāthayoḥ |

⁸ parama-prema-hetukaḥ |

⁹ madhupurī-paramotkarṣa-hetukaḥ |

[10.16.36] ity ādi | ata eva śrī-vrajendranandana-mādhuryaika-kṛṣṭābhyaḥ śrī-vraja-sundarībhyas¹ tayoh sādṛśam apy arocakam | yathā [gopīnām paśupendra-nandana-juṣaḥ](#) [la.mā. 6.14] ity ādi | tathā ca,

[tatrāpi vallabhādhīśa-nandanāmbanā ratiḥ |](#)
[sāndrānanda-camatkāra-paramāvadhir iṣyate ||](#)
[yat sukhaugha-lavāgastyah pibatya eva sva-tejasā |](#)
[rameśa-mādhurī-sākṣāt-kārānandābdhim apy alam || \[bha.ra.si. 2.5.110-1\] |](#)

rameśo'tra rukmiṇī-nāthatvāvasthaḥ | sa eva golokanāthatvāvasthaḥ | sa eva nārāyaṇaś ca sutarām eveti |

iti samarthokarṣa-pradarśanam |

||6||

--o)0(o--

¹ golokanātha-vaikuṇṭha-nāthayoh |

(7)

granthopasamhāraḥ

vande nanda-tanujasya līlā-dhāma-priyādikam |
prākṛte'prākṛte yasya sālakṣaṇyaṁ na vastuni ||1||
śrī-rūpa-kṛta-granthārtha-lavāsvādanam udgatam |
śrī-mukunda-padāmbhoja-parāgo'tra prayojakaḥ ||2||

spaṣṭa-vimata-gūḍha-vimatānvaye'pi jāta-prākṛtya-lilānām nityatvaṁ kim uta tad-atireke¹,
etad darśayitum kiñcil likhyate | kim ca,

śrīmad-bhāgavate vyaktam śrī-kṛṣṇa-caritāmṛtam |
te māyā-mohita-prajñās tatra yeṣāṁ na nitya-dhīḥ ||3||
yā līlā ye parikarā yāni dhāmāni vigrahaḥ |
kṛṣṇasya yo vyāsa-pādair varṇitāni muhur muhuḥ ||4||
siddhaye nityatādīnām² teṣāṁ³ grantha-gaṇaḥ kṛtaḥ |
śrī-rūpa-caraṇābjaiḥ śrī-caitanya-prabhu-śāsanāt ||5||
yad yad ādy-antavad vastu tat tan māyā-kṛtam bhavet |
ādy-anta-rahitaḥ kṛṣṇa-līlāḥ kālas tu tad-vaśaḥ ||6||
anantānām prakāśānām ekatvena pṛthaktayā |
āsvādo nityatā-siddhir lilānām hi kramād bhavet ||7||

yathā **bhāgavatāmṛte**,

sadānantaiḥ prakāśaiḥ svair līlābhiś ca sa divyati |
tatraikena prakāśena kadācij jagadantare |
sahaiva sva-parivārair janmādi kurute hariḥ || [la.bhā.1.5.436] iti |

sadodbudhyaṁ svatantratvaṁ śaktīnām vai hares tadā |
kālasya sthīratā caiva prakāśa-bhinnatā yadā ||8||
prakāśānām ekatāyām udbodhaḥ śakti-sampadām |
svakānte tat-pratīkṣā ca līlecchādhīnatā tathā ||9||
calatve'pi sthīratvaṁ yan mitatvam amitāv api⁴ |
kalpatve'pi navatvaṁ ca kālasyaścintyam eva tat ||10||
aikarasye svarūpāṇām līlānām api tad bhavet |
līlānām tad-abhāvaś cet svarūpāṇām sa⁵ kim nahi ||11||
unmajjanti nimajjanti kṛṣṇa-mādhurya-santatau |
aiśvaryaḍyā guṇāḥ sarve taraṅgā iva vāridhau ||12||

¹ anvayābhāve |

² ādi-;cabdena mitatvāmitatve |

³ līlā-parikara-dhāma-vigrahāṇām |

⁴ sīmā-rahitam api sīmā-kṛtatvam |

⁵ eka-rasābhāvaḥ |

sindhor eva taraṅgaḥ syāt taraṅgasya na vāridhiḥ |
 mādhyasya tathaiśvaryam aiśvaryasya na tad bhavet ||13||
 mādhyānubhavaś ceto drāvayet sneha-sampadā |
 sneha eva bhaved dhetuḥ kṛṣṇa āveśa-santateḥ |
 yayā dehādi-sarveṣāṃ vismṛtir jāyate parā ||14||
 vinā rāgānugā-mārgaṃ mādhyānubhavo na hi |
 vinā rāgānugā-bhakta-saṅgaṃ rāgānugā katham ||15||
 vinā rūpa-padāmbhojāśrayaṃ rāgānugā-pathe |
 praveśaḥ kasya jātaḥ syāc chrī-caitanya-kṛpā-phalam ||16||
 śrīmad-rūpa-padāmbhojāśrayaṇaṃ tu tadocyate |
 yā hi tat-kṛta-granthārtha-śabda-viśvāsa-śālitā ||17||
 munīnāṃ api vākyeṣu doṣā bhrama-mukhā na hi |
 nitya-siddhasya vākyeṣu te katham sambhavanty uta? ||18||
 nitya-siddhatayā ye¹ tu gīyante sarva-sattamaḥ |
 teṣu bādhaka-dhīr yasya so'parādhī bhaved dhruvam ||19||
 śrī-rūpa-kṛta-granthārthān hitvānyārthān karoti yaḥ |
 gāṅgam ambhaḥ parityajya sa kaupāṃ vāri sevate ||20||

kim ca,

premṇo bheda avasthās ca netr-nāyikayos tathā |
 rasaś ca rasa-bhedās ca nityānandaika-rūpiṇaḥ ||21||
 anubhāvāḥ sāttvikās ca tathā sañcāriṇo'khilāḥ |
 līlā-parikarās caiva madhyādy-anta-vivarjitāḥ² ||22||
 dhātv-artha-nityatā-siddhir vinā kāraka-nityatām³ |
 na syād eva tato nityā līlā-parikarā hareḥ ||23||
 eka-kāraka-nityatve bhaved dhātv-artha-nityatā |
 tasyām⁴ satyām bhaved anya-kārakasyāpi nityatā ||24||
 prākṛtatvaprākṛtatve kamsādīnāṃ tato hareḥ |
 prathamān mokṣa-dātṛtve⁵ dvitīyān nitya-līlatā⁶ ||25||
 pratīyamāno doṣo'pi doṣatve vidanty etad vicakṣaṇāḥ |
 rukṣatā snigdhatā caiva niṣedho vidhir eva ca |
 yogyatābhāva-bhāvābhyām vrajeyur viparītatām ||26||

kim ca,

viṣayā yogamāyāyā līlā-parikarā matāḥ |
 māyāyā akhilā jīvā māyā tu mohanāt smṛtā ||27||

kim ca,

stana-pānaṃ riṅgaṇaṃ ca kṣudhayā rodanaṃ tathā |

¹ gosvāmy-ādayaḥ |

² utpatti-sthiti-nāśa-rahitāḥ |

³ yathā baṭur grāmaṃ gacchatīti baṭur abhāve gamanasyābhāvas tadvat |

⁴ dhātv-artha-nityatāyām |

⁵ prākṛtatvāt |

⁶ aprākṛtatvāt |

mṛdo bhakṣaṇam ekānte tathā bhaya-palāyane ||28||
 ambayābaddha-mūrtitvaṁ vatsa-gocāraṇam tathā |
 asatya-bhāṣaṇam cauryaṁ para-dārābhimarṣaṇam ||29||
 mādhyamā vraja ity ādyam asādhāraṇam ucyate |
 mādhyasya puro jñānam tat-pāścāt tatra satya-dhīḥ ||30||
 lobhas tato bhavet tatra¹ sa² rāgādhva-pravartakaḥ |
 mādhyā-guṇavattve³ pi tan-mayam śarkarādikam ||31||
 mādhyā-mayatā tadvat kṛṣṇādīnām bhavet sadā |
 sarveṣāṁ guṇi-dravyāṇām mādhyamā uttamo guṇaḥ ||32||
 tāratamyena tasyaiva dravyāṇām tat prajāyate |
 dhātv-arthādiṣu miṣṭatvaṁ mādhyamā vijñā-sattamam ||33||
 vinānusandhim aiśvaryaṁ yat kṛṣṇasya prakāśate |
 mādhyāveśinas tat tu madhuraiśvaryaṁ ucyate ||34||
 viruddhānanta-śaktitvād viruddham ubhayaṁ nahi |
 yugmaṁ tathāpi goṣṭhe'sminn aiśvaryaṁ madhuraṁ smṛtam ||35||
 prakāśyaṁ madhuraiśvaryaṁ mādhyamā goṣṭha-pādikān |
 dhinoty anīṣṭa-vargebhyo rakṣan muhur idam vraje ||36||
 kṛṣṇa-bhakti-samudbodhe bhaktānām prema-kāraṇam |
 bhakta-prema-samudbodhe kāraṇam kṛṣṇa-ceṣṭitam ||37||
 adāyi mayakā śaptir ayam grantho vilokyatām |
 śrīmad-rūpa-padāmbhoja-sarvasvair eva nāparaiḥ ||38|| iti |

śrīmad-rādhā-ramaṇa-caritānanda-pīyūṣa-dhārām
 vāram vāram rasika-sadasī prema-mattaḥ pravaraṣan |
 sveśā-kunḍe³ punar api kadā śrī-mukundākhyā ārān
 netrānandaṁ prabhur anupamaṁ hā madīyam vidhātā ||39||

śrī-rūpa-raghunāthayoś caraṇa-sarojeṣu mamāstu ratīḥ |

iti sāra-saṅgrahaḥ sampūrṇaḥ |

¹ mādhye |

² lobhaḥ |

³ rādhā-kunḍe |